

ISSN 2312-475X 02

Ғылыми
журнал

Научный
журнал

**Қ.Жұбанов атындағы
Ақтөбе өңірлік мемлекеттік
университетінің
ХАБАРШЫСЫ**

**ВЕСТНИК
Акютбинского
регионального государственного
университета имени К.Жубанова**

2

2014

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің
ХАБАРШЫСЫ
ғылыми журналы

научный журнал
ВЕСТНИК

Актюбинского регионального государственного университета им. К.Жубанова

ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігінде 2014 жылдың 16 қаңтарында тіркелген, куәлік №14089-Ж
Зарегистрирован в Министерстве культуры и информации РК 16 января, 2014 года, свидетельство № 14089-Ж

№2 (36)

20 маусым
2014

Жазылу индексі: 74646

Подписной индекс: 74646

Үш айда бір рет шығады

Выходит один раз в три месяца

МАЗМҰНЫ

СОДЕРЖАНИЕ

БАС РЕДАКТОР

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР
НУРМАГАМБЕТОВ А.А.

БАС РЕДАКТОРДЫҢ

ОРЫНБАСАРЫ
ЗАМ.ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА
АБДИКАЛИКОВ К.А.

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

РЕДКОЛЛЕГИЯ

АБДУЛЛАЕВ Н.А.
АЙТАЛЫ А.А.
БОТАГАРИЕВ Т.А.
ЕСЕНЖАНОВ С.Ж.
ИСМЕТ БИНЕР (Турция)
КОРЧЕНКО А.В. (Украина)
МУСАЕВ А.М.
НАЙДЖЕЛ ФОРМАН
(Великобритания)
ПОПИВАНОВ НЕДЮ (Болгария)
САРТАБАНОВ Ж.А.
РОМАНЧЕНКО В.Я. (Россия)
ТУРАЖ АТАБАКИ (Голландия)
ТУРЕБАЕВА К.Ж.
МАРЕК ГРИНБЕРГ (Польша)
ТЯПУХИН А.П. (Россия)
ШУНКЕЕВ К.Ш.

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР

ОТВЕТСТВЕННЫЙ РЕДАКТОР
КАРАША Г.Д.

МЕНШІК ИЕСІ СОБСТВЕННИК

РГП на ПХВ «Актюбинский
региональный государственный
университет им. К.Жубанова» МОН
РК

физика-математика ғылымдары

Сартабанов Ж.А., Бисенбаева С.Б.

Периодты күштің әсерінен кедергісіз ортада тербелген нүктенің қозғалысының
периодтылығының шарттары..... 3

Tasmambetov Zh.N., Zhakhina R.U.

Construction of solutions of the system which is related to classical orthogonal by the polynomials
of two variables..... 8

Мырзабеков С.Ә., Қожахметова Ә.Б.

Бірінші дәрежелі бір айнымалы салыстырулар және олардың қолданылуы 12

Отаров Х.Т.

Жоғары математиканы оқытудың қолданбалылық сипатын арттырудың кейбір мәселелері
туралы 17

Абдикаликова Г.А., Таванова Н.М.

Условия разрешимости нелокальной краевой задачи для системы интегро дифференциальных
уравнений в частных производных 20

Хан Д.И., Тлеубергенова М.А.

Высота треугольника в задачах 26

Алданиязова Г.М., Конысбаева А.А.

Применение информационных технологий в профессиональном образовании..... 33

Байганова А.М., Есенжолова Г.Н.

Мәліметтер қоры және ақпараттық жүйе туралы жалпы ұғым..... 38

Бигалиева М. Ж., Жанпейсова Қ.Ә.

Мультимедиялық оқытушы жүйелерді талдау және құру..... 42

жаратылыстану ғылымдары

естественные науки

Жұбаев А.Қ., Сансызбаева А.Е., Сұлтанғали Н.О.

Эллипсометрия және электрондық микроскопия әдістерімен SI-SiO₂ қабатты жүйелерді
зерттеу..... 46

Айгужина С.У., Сомтемір А.Б.

Қазақстанда минералды-шикізат ресурстарын кешенді пайдалану..... 54

филология ғылымдары

филологические науки

Қалыбаева А. Ж., Төлегенова Г. Г.

Қазақ тіл білімінде метонимияның бейнелілік табиғаты..... 58

Burankulova E.T.

Semantics of the verb and semantics of the construction..... 61

Капарулина Т. Я.

Аббревиация как характерная черта языка виртуальной коммуникации..... 65

Сәдуақас Н.Ә., Тамашева А.

Қазақ әдебиеті сабақтарында З.Қабдолов шығармашылығын оқыту..... 70

Яценко Т.А.

Профилизация как тенденция современного школьного литературного образования
в Украине..... 75

Бекнияз Ж.

Ж.Нәжімеденовтің кемел кезеңінде жазған дастандары..... 78

тарих, философия және әлеуметтану

история, философия и социология

Жумагамбетов Т.С., Сундетова А.Н.

Идеологическая основа образования государства у огузских племен..... 84

Мустафин Ф. М.	
История казахско-калмыцких отношений в первой половине XVII века.....	86
Бегимбаева Ж.С.	
Вклад ученых Казанского университета в создании и развитии музея общества археологии, истории, этнографии при Казанском университете во второй половине XIX века.....	92
Казакова-Апкаримова Е.Ю.	
Феномен социального государства в современном научном дискурсе.....	97
Абдоллаев Н.А.	
Конституция тәуелсіздіктің негізгі кепілі.....	101
Бегимбаева Ж.С., Жунусов С.У.	
Археологические исследования на территории Казахстанского Алтая — Могильник Берель (1998 -1999гг.).....	106
Аман Ә.Б., Жұбаназар Ж.	
Қазақстанның Батыс Еуропа елдерімен мәдени байланыстарының кеңестік кезеңдегі зерттелуі.....	113
экономика және құқық	
экономика и право	
Қарамырзиев Т.К.	
Дәстүрлік шаруашылықты жаңаша дамыту.....	120
Турганбаев М.А.	
Актуальные проблемы преобразований в аграрном секторе	126
Тяпухин А.П.	
Классификация управленческих решений на различных этапах развития предприятий.....	128
Дусаев Х.Б.	
Зерновое производство Оренбургской области и приграничных регионов Казахстана.....	136
Курманова А.К., Канатбаева Э.	
Правовое обеспечение экологической безопасности в Республике Казахстан.....	142
Исмагулов К.Е., Габбасов А.	
Разграничения уголовной ответственности от наказания.....	147
Қоңырбаев С. А.	
Алка билер соты — тәуелсіз еліміздің бірден-бір жариялығын көрсететін сот.....	151
Айгужина С.У.	
Қазақстан экономикасының индустриалды-инновациялық дамуы.....	157
Скурыдин В.Л.	
Философия налогоплательщика	160
педагогика және психология	
педагогика и психология	
Фризен Д.Я.	
Проблемы развития научно-образовательного потенциала в Казахстане.....	164
Omirbaeva K.O.	
The tier of the Republic of Kazakhstan State language teaching.....	169
Ружевич Я.И.	
Система формирования ценностных ориентаций старшеклассников в процессе изучения зарубежной литературы.....	171
Бисембаева А. Ж., Отарова Р.Н.	
12 жылдық білім беру және оқулық.....	177
Петрошук Н. Р.	
Содержание и организация повышения квалификации на учительских съездах в Украине (начало XX в.).....	179
өнер, мәдениет және спорт	
искусство, культура и спорт	
Умирзаков Н.А., Умаров М.К., Жангереев З.А., Қосмұратов А.К., Жұмағамбетов С.С.	
Оқу – жаттығу сабақтарын өткізу әдістемесі.....	185
Жумағамбетов С.С., Жангереев З.А., Умирзаков Н.А.	
Здоровый образ жизни.....	188
Авторлар туралы мәліметтер	
Сведения об авторах.....	192
«Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің Хабаршысы» ғылыми журналына мақала беру тәртібі	195
Порядок приема статей в научный журнал «Вестник Актюбинского регионального государственного университета имени К.Жубанова».....	196

ФИЗИКА-МАТЕМАТИКА ҒЫЛЫМДАРЫ
ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЕ НАУКИ
ӘОЖ 35В10

ПЕРИОДТЫ КҮШТІҢ ӘСЕРІНЕН КЕДЕРГІСІЗ ОРТАДА
ТЕРБЕЛГЕН НҮКТЕНІҢ ҚОЗҒАЛЫСЫНЫҢ ПЕРИОДТЫЛЫҒЫНЫҢ
ШАРТТАРЫ

Сартабанов Ж.А., Бисенбаева С.Б.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Определяются условия периодичности колебаний в среде без трения под действием силы притяжения к центру и периодической внешней силы. Такие колебания описываются линейным дифференциальным уравнением второго порядка. Периодичность колебаний определяются периодичностью его решений. В исследовании установлены условия периодичности колебаний, основанные на периодах собственных колебаний и внешней силы, а также на средних значениях входных данных.

Agreements of recurrent oscillations are defined in midst of unfriiction under the influence of attraction under the influence of attraction power to periodical outer power. Such oscillations are described with linear differential equation of the second procedure. The recurrent of oscillation is defined with recurrent its decisions. From the research its established agreements of recurrent oscillations, which are founded at the period of its own oscillations and exterior power, also in the middle meanings of entrance facts.

Ключевые слова: *колебания, периодическая, квазипериодическая, дифференциальные уравнения, решение, среднее значение, условие.*

Key words: *oscillation, periodical, quasi-periodical, differential equation, solution, mean value, condition.*

Кедергісіз ортада нүктенің орнынан тарту центріне дейінгі қашықтыққа пропорционал центрлік күштің әсерімен түзу бойында материалдық нүкте қозғалыста болса, онда оның қозғалыс заңдылығы

$$\frac{d^2x}{dt^2} + \alpha^2 x = 0 \quad (1)$$

түріндегі дифференциалдық теңдеумен сипатталатыны белгілі.

Себебі нүктенің массасы m болса, нүктенің центрге дейінгі қашықтығы t

моментінде $x = x(t)$ болса, ал пропорционалдық коэффициенті k болса, онда үдеу $\frac{d^2x}{dt^2}$ шамасымен өлшенетін болғандықтан динамиканың негізгі заңы бойынша

$$m \frac{d^2x}{dt^2} = -kx \quad (2)$$

теңдігін аламыз. Егер $\frac{k}{m} = \alpha^2$ десек, онда осыдан (1) теңдеу шығады. Бұл теңдеудің жалпы шешімі

$$x(t) = c_1 \cos \alpha t + c_2 \sin \alpha t = a \sin(\alpha t + \varphi) \quad (3)$$

өрнегімен сипатталады. Мұндағы $a = \sqrt{c_1^2 + c_2^2}$, ал φ мына $\frac{c_1}{\sqrt{c_1^2 + c_2^2}} = \sin \varphi$ және $\frac{c_2}{\sqrt{c_1^2 + c_2^2}} = \cos \varphi$ өрнектерімен анықталса, онда эквивалентті екі түрлі өрнектеуді аламыз.

Осыдан қозғалыс синусоидалық тербеліс екенін аламыз да, a - амплитуда, φ - бастапқы физика, ал α - тербеліс жиілігі екенін көреміз.

Егер тербелістеги нүктеге θ - периодты $\psi(t)$ функциясымен өлшенетін сыртқы күш әсер етсе онда (2) өрнек

$$m \frac{d^2 x}{dt^2} = -kx + \psi(t) \quad (2_1)$$

түрінде жазылып, біртектес емес

$$\frac{d^2 x}{dt^2} + \alpha^2 x = f(t) \quad (4)$$

теңдеуін алар едік. Мұндағы $\frac{d^2 x}{dt^2} = \frac{1}{m} \psi(t)$.

Бұл (4) теңдеудің шешімі периодты болуы да мүмкін, болмауы да мүмкін.

Мысалы, $f(t) = \cos t$ болса, $\alpha^2 = 1$ десек, онда (4) теңдеу

$$\frac{d^2 x}{dt^2} + x = 2 \cos t \quad (4_1)$$

түрінде болар еді. Нүктенің еркін тербелісінің жиілігі $\alpha = 1$ болғандықтан, (4₁) теңдеуінің дербес шешімін

$$\tilde{x} = t(b \cos t + c \sin t)$$

түрінде іздестіруге тура келеді. Осыдан $b = 0, c = 1$ екенін, анықталмаған коэффициенттер әдісімен дәлелдейміз. демек, дербес шешім

$$\tilde{x} = t \sin t \quad (3_1)$$

формуласымен анықталады. Егер $\alpha = 1$ екенін ескерсек, (4₁) теңдеудің жалпы шешімі (3) өрнек пен (3₁) өрнектерінің қосындысынан тұрады:

$$x(t) = a \sin(t + \varphi) + t \sin t \quad (5_1)$$

Бұл (5₁) өрнегі a мен φ тұрақтыларын кезкелген мәндерінде периодты бола алмайды. Демек, (4₁) теңдеуінің шешімі тербелісті болғанымен, периодты емес.

Ал егер

$$\frac{d^2 x}{dt^2} + x = \cos \pi t \quad (4_2)$$

теңдеуін алсақ және дербес шешімін

$$\tilde{x} = b \cos \pi t + c \sin \pi t$$

түрінде іздестірсек, анықталмаған коэффициенттер әдісімен $c = 0, b = \frac{1}{1 - \pi^2}$ екенін анықтаймыз.

Олай болса,

$$\tilde{x} = \frac{1}{1 - \pi^2} \cos \pi t \quad (3_2)$$

Олай болса, (4₂) теңдеуінің жалпы шешімі (3) және (3₂) өрнектері бойынша

$$x(t) = a \sin(t + \varphi) + \frac{1}{1 - \pi^2} \cos \pi t \quad (5_2)$$

түрінде анықталады. Осыдан өзіндік тербеліс периоды $\omega = 2\pi$ болса, қоздырушы күштің тербелісі $\theta = 2$ – периодты болғандықтан, (3₂) дербес шешімі де $\theta = 2$ – периодты екенін көреміз. Жалпы шешім $a = 0$ болса ғана жалғыз $\theta = 2$ – периодты шешімге айналады, ал қалған $a \neq 0$ жағдайда квазипериодты (периодтыдерлік) шешімдер аламыз.

Демек, (5₁)-периодты емес, ал (5₂) периодты немесе квазипериодты шешімдер жиынтығы.

Олай болса, жалпы жағдайда, (4) теңдеудің θ – периодты шешімдері болатын шарттарды анықтайық. Ол үшін (4) теңдеудің шешімін Лагранждың тұрақтыларды вариациялау әдісімен анықтаймыз. Ол бойынша шешім

$$x(t) = u_1(t)\cos\alpha t + u_2(t)\sin\alpha t$$

түрінде ізделініп, белгісіз $u_1(t)$ және $u_2(t)$ функциялары

$$\begin{cases} u_1'(t)\cos\alpha t + u_2'(t)\sin\alpha t = 0 \\ -u_1'(t)\sin\alpha t + \alpha u_2'(t)\cos\alpha t = f(t) \end{cases}$$

жүйесімен анықталады. Осы жүйеден

$$u_1'(t) = -\frac{1}{\alpha} f(t)\sin\alpha t,$$

$$u_2'(t) = \frac{1}{\alpha} f(t)\cos\alpha t$$

Өрнектерімен анықталатынын көреміз. Ендеше,

$$u_1(t) = c_1 - \frac{1}{\alpha} \int_0^t f(s)\sin\alpha s ds,$$

$$u_2(t) = c_2 + \frac{1}{\alpha} \int_0^t f(s)\cos\alpha s ds$$

өрнектерін аламыз. Демек, жалпы шешімі

$$x(t) = c_1 \cos\alpha t + c_2 \sin\alpha t - \frac{1}{\alpha} \cos\alpha t \int_0^t f(s)\sin\alpha s ds + \frac{1}{\alpha} \sin\alpha t \int_0^t f(s)\cos\alpha s ds$$

түрінде немесе

$$\begin{aligned} x(t) &= a \sin(\alpha t + \varphi) + \frac{1}{\alpha} \int_0^t f(s) [-\cos\alpha t \sin\alpha s + \sin\alpha t \cos\alpha s] ds = \\ &= a \sin(\alpha t + \varphi) + \frac{1}{\alpha} \int_0^t f(s) \sin\alpha(t-s) ds \end{aligned} \quad (5)$$

формуласымен анықталады.

Бұл (5) өрнекте $\sin(\alpha t + \varphi)$ және $\sin\alpha(t-s)$ функциялары $\omega = \frac{2\pi}{\alpha}$ периодты функциялар да, $f(t) - \theta$ – периодты функция. Шешім периодты болуы үшін бұл функцияларың ортақ периодты болуы керек. Мұндай жағдай ω және θ периодтарының қатынасы рационал сан болса ғана табылатынын көрсетейік. Шынында да,

$$\frac{\omega}{\theta} = \frac{m}{n}, \quad n \in N, m \in Z \quad (6)$$

шарты орындалсын дейік, мұндағы N – натурал сандар, ал Z – бүтін сандар жиындары.

Енді (6) өрнекті

$$n\omega = m\theta, \quad n \in Z, m \in N \quad (6_1)$$

түрінде жазсақ, периодтың өзімен бірге оған еселі период та функцияның периодтар жиынында жатады.

Олай болса, $n\omega = \frac{2n\pi}{\alpha}$ синустық функциялардың периоды болса, $m\theta$ саны $f(t)$

функциясының периоды болып табылады. Ендеше, $T = \frac{2n\pi}{\alpha} = m\theta$ ортақ мәні (5) өрнектегі функциялардың периоды болып табылады.

Шынында, $\sin \alpha(t+T-s) = \sin \alpha\left(t + \frac{2n\pi}{\alpha} - s\right) = \sin [\alpha(t-s) + 2n\pi] = \sin \alpha(t-s)$ және $f(t+T) = f(t+m\theta) = f(t)$.

Енді (5) өрнектің T-периодты болуының шартын анықтау үшін мына лемманы келтірейік.

Лемма. Егер $f(t)$ үзіліссіз T-периодты функция болса, онда

$$\int_0^t f(s) \sin \alpha(t-s) ds = \frac{t}{T} \int_0^T f(s) \sin \alpha(t-s) ds + \psi(t) \quad (7)$$

түрінде өрнектеледі, мұндағы $\psi(t)$ функциясы

$$\psi(t) = \int_0^t f(s) \sin \alpha(t-s) ds - \frac{t}{T} \int_0^T f(s) \sin \alpha(t-s) ds \quad (8)$$

өрнегімен анықталатын T-периодты функция.

Дәлелдемесі. Шынында да (8) өрнекті (7) теңдікке қойсақ тепе-теңдік шығатыны көрініп тұр. Енді (8) функцияның T-периодты екеніне көз жеткізейік. Расында да, жоғарыда интеграл астындағы функциялар T-периодты екенін көрсетейік.

Ендеше,

$$\begin{aligned} \psi(t+T) &= \int_0^{t+T} f(s) \sin \alpha(t+T-s) ds - \frac{t+T}{T} \int_0^T f(s) \sin \alpha(t+T-s) ds = \\ &= \int_0^T f(s) \sin \alpha(t+T-s) ds + \int_T^{t+T} f(s) \sin \alpha(t+T-s) ds - \int_0^T f(s) \sin \alpha(t+T-s) ds - \\ &- \frac{t}{T} \int_0^T f(s) \sin \alpha(t+T-s) ds = \int_0^t f(s) \sin \alpha(t+T-s) ds - \\ &- \frac{t}{T} \int_0^T f(s) \sin \alpha(t+T-s) ds = \int_0^t f(\tau+T) \sin \alpha(t+T-\tau-T) d\tau - \\ &- \frac{t}{T} \int_0^T f(s) \sin \alpha(t+T-s) ds = \int_0^t f(\tau) \sin \alpha(t-\tau) d\tau - \\ &- \frac{t}{T} \int_0^T f(s) \sin \alpha(t-s) ds = \psi(t). \end{aligned}$$

Лемма толық дәлелденді.

Егер орта мәнін

$$\frac{1}{T} \int_0^T f(s) \sin \alpha(t-s) ds = g(t) \quad (9)$$

арқылы белгілесек, оның T-периодты екенін, тіпті $\omega = \frac{2\pi}{\alpha}$ периодты екенін жоғарыда байқадық. Олай болса (5) шешім (7) – (9) арқылы

$$x(t) = a \sin(\alpha t + \varphi) + \frac{1}{\alpha} [tg(t) + \psi(t)] \quad (10)$$

түрінде өрнектелетінін көреміз.

Осы (10) өрнектен (9) функция нөлге тең болса ғана оның T – периодты болатынын түсінеміз.

Сонымен мына теорема дәлелденді.

Теорема. Егер $f(t)$ функциясы $R = (-\infty, +\infty)$ сан осінде үзіліссіз θ – периодты функция

болса және $\omega = \frac{2\pi}{\alpha}$ мен θ периодтары үшін (6) қатынасы орындалса, онда

$$g(t) = \frac{1}{T} \int_0^T f(s) \sin \alpha(t-s) ds = 0, \quad t \in R \quad (11)$$

Шартының орындалуы (4) теңдеудің барлық шешімінің $T = n\omega = m\theta$ – периодты болуы үшін қажетті және жеткілікті.

Шынында да, теореманың (11) шартқа дейінгі талаптары орындалса шешім (10) түрде өрнектеледі. Ендеше, шешімнің T -периодтылығы (11) шартқа байланысты. Қажеттілік-шешімнің T -периодтылығы. Ол (10) өрнектен (11) шарты орындалса ғана шығады.

Жеткіліктілік-(11) шарттың орындалуынан (10) шешімнің T -периодты екенін көреміз.

Теорема толық дәлелденді.

Енді (6) шарттың орындалмаған жағдайына тоқталайық. Егер (6) шарт орындалса, онда $\frac{\omega}{\theta}$

қатынасы рационал сан болғаны. Демек, оның орындалмады дегеніміз $\frac{\omega}{\theta}$ қатынасы иррационал сан болғаны. Бұл жағдайда, яғни

$$\frac{\omega}{\theta} \neq \frac{m}{n}, \quad m \in Z, n \in N \quad (12)$$

болса $f(x)$ және $\sin \alpha(t-s)$ функциялары үшін ортақ период табылмайды. Егер ортақ период табылады десек, онда ол ω периодына да, θ – периодына да еселі сан болады да,

$\frac{\omega}{\theta}$ қатынасы рационал сан болып шығады. Бұл (12) шартқа қайшы. Ендеше, (12) шарт орындалса $F(t, \tau) = f(\tau) \sin \alpha(t-\tau)$ функциясы τ бойынша периодты емес функция.

Мұндай функцияны τ бойынша квазипериодты функция деп атайды.

Квазипериодты функцияның интегралының құрлысы туралы формула әдісі жоқ. Сондықтан (5) шешімнің квазипериодтылығы туралы, жалпы жағдайда, ешқандай тұжырым жасау мүмкін емес. Дегенмен, дербес жағдайда, мысалы (4₂) теңдеуінің, квазипериодты шешімі болатынын көреміз.

Сөз соңында, зерттеу барысында [1–3] еңбектердің кейбір ойлары басшылыққа алынғанына көңіл аударамыз. Осы тәсілді кедергілі ортадағы тербелістің периодтылығын зерттеуге де қолдануға болатынын айта кетеміз.

Әдебиеттер

1. Якубович В.А., Старжинский В.М. Линейные дифференциальные уравнения с периодическими коэффициентами и их приложения. М.: Наука, 1972. – 720с.
2. Сартабанов Ж.А. Периодты функциялар және кейбір қарапайым дифференциалдық теңдеулердің периодты шешімдері. Алматы: Респ. Баспа Каб., 2001. – 108-б.
3. Сартабанов Ж.А. О применении метода степенных рядов с тригонометрическими основаниями к исследованию одной задачи линейных систем дифференциальных уравнений. Мат. журн. ИМ МОН РК, 2006. Т.6, №1(19). – С.84-90.

CONSTRUCTION OF SOLUTIONS OF THE SYSTEM WHICH IS RELATED TO CLASSICAL ORTHOGONAL BY THE POLYNOMIALS OF TWO VARIABLES

Tasmambetov Zh.N., Zhakhina R.U.

K. Jubanov Aktobe Regional State University

Жұмыста Фробениус-Латышева әдісіне сүйеніп үйлесімді жүйенің шешімін тұрғызу қарастырылады. Бұл үйлесімді жүйелерден шешімдері екі айнымалылы ортогональ көпмүшеліктер немесе тәуелсіз x және y айнымалылары бойынша ортогональ көпмүшеліктердің көбейтіндісі болатын жүйелер класын бөліп шығару есебі қойылады. Қалыпты және қалыпты-регуляр шешімдердің, сол сияқты ақырлы шешімнің бар болуының бірінші және екінші қажетті шарттары орнатылады.

В работе рассматривается построение решений совместной системы, основываясь на методе Фробениуса-Латышевой. Ставится задача выделения из этих совместных систем класс таких систем, решениями которых являются ортогональные многочлены двух переменных или произведения ортогональных многочленов по независимым переменным x и y . Устанавливаются первые и вторые необходимые условия существования нормальных и нормально-регулярных решений, а также конечного решения.

Кілт сөздер: дифференциалдық теңдеулер жүйесі, ранг, антиранг, Фробениус-Латышева әдісі, қалыпты шешім, қалыпты-регуляр шешім.

Ключевые слова: система дифференциальных уравнений, ранг, антиранг, метод Фробениуса-Латышевой, нормальное решение, нормально-регулярное решение.

Statement of a problem. Consider a system of second order partial differential equations of the following type:

$$\begin{aligned} & (a_{00}^{(0)} + a_{10}^{(0)} \cdot x + a_{01}^{(0)} \cdot y) \cdot Z_{xx} + (a_{00}^{(1)} + a_{10}^{(1)} \cdot x + a_{01}^{(1)} \cdot y) \cdot Z_{xy} + (a_{00}^{(2)} + a_{10}^{(2)} \cdot x) \cdot Z_x + \\ & \quad + (a_{00}^{(3)} + a_{01}^{(3)} \cdot y) \cdot Z_y + a_{00}^{(4)} \cdot Z = 0, \\ & (b_{00}^{(0)} + b_{10}^{(0)} \cdot x + b_{01}^{(0)} \cdot y) \cdot Z_{yy} + (b_{00}^{(1)} + b_{10}^{(1)} \cdot x + b_{01}^{(1)} \cdot y) \cdot Z_{xy} + (b_{00}^{(2)} + b_{10}^{(2)} \cdot x) \cdot Z_x + \\ & \quad + (b_{00}^{(3)} + b_{01}^{(3)} \cdot y) \cdot Z_y + b_{00}^{(4)} \cdot Z = 0. \end{aligned} \tag{1}$$

Suppose system (1) is joint. The aim is to find from (1) a class of systems, solutions of which are orthogonal polynomials of two variables or products of orthogonal polynomials with respect to independent variables x and y . To this end, the Frobenius-Latysheva method is used. Using of this method proposes several stages.

1. First of all, the rank and antirank of system are defined by means of inequality:

$$1 + \min_{0 \leq v \leq n-1} \frac{\beta_n - \beta_0}{n - v} \leq p = 1 + \max_{(1 \leq v \leq n)} \frac{\beta_v - \beta_0}{v}, \quad (\text{rank})$$

$$1 + \min_{(1 \leq v \leq n)} \frac{\pi_v - \pi_0}{v} = -m \leq 1 + \max_{(0 \leq \alpha \leq n-1)} \frac{\pi_v - \pi_0}{n - v} \quad (\text{antirank}).$$

The rank is defined on the highest degree of independent variables and antirank on the least.

2. Then, the first and the second necessary conditions of normal and normal-regular solutions existence are established. The type of solution and classes of systems depend on current conditions.

Using of Frobenius-Latysheva method. The rank of system p is equal to 1. So

$$Z(x, y) = \exp(\alpha_{10} \cdot x + \alpha_{01} \cdot y) \cdot U(x, y) \tag{2}$$

where α_{10} and α_{01} are unknown constant.

Putting (2) to system (1), we get the following system with respect to new unknown $U(x, y)$:

$$\begin{aligned} & \left(a_{10}^{(0)} \cdot x + a_{01}^{(0)} \cdot y + a_{00}^{(0)} \right) \cdot U_{xx} + \left(a_{10}^{(1)} \cdot x + a_{01}^{(1)} \cdot y + a_{00}^{(1)} \right) \cdot U_{xy} + \left\{ 2\alpha_{10} \cdot \left(a_{10}^{(0)} \cdot x + a_{01}^{(0)} \cdot y + a_{00}^{(0)} \right) + \right. \\ & \quad \left. + \alpha_{01} \cdot \left(a_{10}^{(1)} \cdot x + a_{01}^{(1)} \cdot y + a_{00}^{(1)} \right) + \left(a_{10}^{(2)} \cdot x + a_{00}^{(2)} \right) \right\} \cdot U_x + \left\{ \alpha_{10} \cdot \left(a_{10}^{(1)} \cdot x + a_{01}^{(1)} \cdot y + a_{00}^{(1)} \right) + \right. \\ & \quad \left. + \left(a_{01}^{(3)} \cdot y + a_{00}^{(3)} \right) \right\} \cdot U_y + \left\{ \alpha_{10}^2 \cdot \left(a_{10}^{(0)} \cdot x + a_{01}^{(0)} \cdot y + a_{00}^{(0)} \right) + \alpha_{10} \cdot \alpha_{01} \cdot \left(a_{10}^{(1)} \cdot x + a_{01}^{(1)} \cdot y + a_{00}^{(1)} \right) + \right. \\ & \quad \left. + \alpha_{10} \cdot \left(a_{10}^{(2)} \cdot x + a_{00}^{(2)} \right) + \alpha_{01} \cdot \left(a_{01}^{(3)} \cdot y + a_{00}^{(3)} \right) + a_{00}^{(4)} \right\} \cdot U = 0, \\ & \left(b_{10}^{(0)} \cdot x + b_{01}^{(0)} \cdot y + b_{00}^{(0)} \right) \cdot U_{yy} + \left(b_{10}^{(1)} \cdot x + b_{01}^{(1)} \cdot y + b_{00}^{(1)} \right) \cdot U_{xy} + \left\{ 2\alpha_{01} \cdot \left(b_{10}^{(0)} \cdot x + b_{01}^{(0)} \cdot y + b_{00}^{(0)} \right) + \right. \\ & \quad \left. + \alpha_{10} \cdot \left(b_{10}^{(1)} \cdot x + b_{01}^{(1)} \cdot y + b_{00}^{(1)} \right) + \left(b_{01}^{(3)} \cdot y + b_{00}^{(3)} \right) \right\} \cdot U_y + \left\{ \alpha_{01} \cdot \left(b_{10}^{(1)} \cdot x + b_{01}^{(1)} \cdot y + b_{00}^{(1)} \right) + \right. \\ & \quad \left. + \left(b_{10}^{(2)} \cdot x + b_{00}^{(2)} \right) \right\} \cdot U_x + \left\{ \alpha_{01}^2 \cdot \left(b_{10}^{(0)} \cdot x + b_{01}^{(0)} \cdot y + b_{00}^{(0)} \right) + \left(b_{10}^{(1)} \cdot x + b_{01}^{(1)} \cdot y + b_{00}^{(1)} \right) \cdot \alpha_{10} \cdot \alpha_{01} + \right. \\ & \quad \left. + \alpha_{10} \cdot \left(b_{10}^{(2)} \cdot x + b_{00}^{(2)} \right) + \left(b_{01}^{(3)} \cdot y + b_{00}^{(3)} \right) \cdot \alpha_{01} + b_{00}^{(4)} \right\} \cdot U = 0. \end{aligned}$$

(3)

The first necessary condition for normal and normal-regular solutions existence of system

(1). Let us call system (3) auxiliary. According to Frobenius-Latysheva method unknown

constants α_{10} and α_{01} of $Q(x, y) = \alpha_{10} \cdot x + \alpha_{01} \cdot y$ polynomial are defined by equating to zero the coefficients under highest degrees of independent variables x and y as new unknown $U(x, y)$.

From system (3) we get:

$$\begin{cases} B_{10}^{(1)} = \alpha_{10}^2 \cdot a_{10}^{(0)} + \alpha_{10} \cdot \alpha_{01} \cdot a_{10}^{(1)} + \alpha_{10} \cdot a_{10}^{(2)} = 0, \\ B_{10}^{(2)} = \alpha_{01}^2 \cdot b_{10}^{(0)} + \alpha_{10} \cdot \alpha_{01} \cdot b_{10}^{(1)} + \alpha_{10} \cdot b_{10}^{(2)} = 0 \end{cases}$$

as x

(4)

$$\begin{cases} B_{01}^{(1)} = \alpha_{10}^2 \cdot a_{01}^{(0)} + \alpha_{10} \cdot \alpha_{01} \cdot a_{01}^{(1)} + \alpha_{01} \cdot a_{01}^{(3)} = 0, \\ B_{01}^{(2)} = \alpha_{01}^2 \cdot b_{01}^{(0)} + \alpha_{10} \cdot \alpha_{01} \cdot b_{01}^{(1)} + \alpha_{01} \cdot b_{01}^{(3)} = 0 \end{cases}$$

as y

(5)

Let's transform system (4) into

$$\begin{cases} \alpha_{10} \cdot \left(\alpha_{10} \cdot a_{10}^{(0)} + \alpha_{01} \cdot a_{10}^{(1)} + a_{10}^{(2)} \right) = 0, \\ \alpha_{01} \cdot \left(\alpha_{01} \cdot b_{10}^{(0)} + \alpha_{10} \cdot b_{10}^{(1)} \right) + \alpha_{10} \cdot b_{10}^{(2)} = 0 \end{cases}$$

Solving system jointly, we find two pairs of roots and mark them: $\alpha_{10}^{(1)} = 0, \alpha_{01}^{(1)} = 0$ and $\alpha_{10}^{(2)} = 0, \alpha_{01}^{(2)} = 0$.

System (5) is solved similarly:

$$\begin{cases} \alpha_{10} \cdot \left(\alpha_{10} \cdot a_{01}^{(0)} + \alpha_{01} \cdot a_{01}^{(1)} \right) + \alpha_{01} \cdot a_{01}^{(3)} = 0, \\ \alpha_{01} \cdot \left(\alpha_{01} \cdot b_{01}^{(0)} + \alpha_{10} \cdot b_{01}^{(1)} + b_{01}^{(3)} \right) = 0. \end{cases}$$

We mark obtained values α_{10} and α_{01} as $\alpha_{10}^{(3)}$ and $\alpha_{01}^{(3)}$ and etc. In particular examples up to four main systems can be obtained. They are called joined. Let's consider joined systems and go back

to first main case: $\alpha_{10}^{(1)} = 0, \alpha_{01}^{(1)} = 0$.

We rewrite system (3) under following conditions and will show how to use Frobenius-Latysheva method.

$$\begin{aligned} & \left(a_{10}^{(0)} \cdot x + a_{01}^{(0)} \cdot y + a_{00}^{(0)} \right) \cdot U_{xx} + \left(a_{10}^{(1)} \cdot x + a_{01}^{(1)} \cdot y + a_{00}^{(1)} \right) \cdot U_{xy} + \\ & \quad + \left(a_{10}^{(2)} \cdot x + a_{00}^{(2)} \right) \cdot U_x + \left(a_{01}^{(3)} \cdot y + a_{00}^{(3)} \right) \cdot U_y + a_{00}^{(4)} \cdot U = 0, \\ & \left(b_{10}^{(0)} \cdot x + b_{01}^{(0)} \cdot y + b_{00}^{(0)} \right) \cdot U_{yy} + \left(b_{10}^{(1)} \cdot x + b_{01}^{(1)} \cdot y + b_{00}^{(1)} \right) \cdot U_{xy} + \\ & \quad + \left(b_{10}^{(2)} \cdot x + b_{00}^{(2)} \right) \cdot U_x + \left(b_{01}^{(3)} \cdot y + b_{00}^{(3)} \right) \cdot U_y + b_{00}^{(4)} \cdot U = 0. \end{aligned}$$

(6)

We have taken initial system (1) with respect to new unknown $U(x, y)$. The rank of this system is also $P = 1$, so transformation (2) type does not change rank of system. Following statement leads to the next theorem:

Theorem 1. The transformation of (2) type does not change rank of initial system (1). Similar theorem exists in common cases too.

It is needed to define unknown function $U(x, y)$ in transformation (2). So that we get normal solution of the following type

$$Z(x, y) = \exp(\alpha_{10} \cdot x + \alpha_{01} \cdot y) \cdot x^\rho \cdot y^\sigma \cdot \sum_{\mu, \nu=0}^{\infty} A_{\mu, \nu} \cdot x^{-\mu} \cdot y^{-\nu} \quad (A_{00} \neq 0) \quad (7)$$

or normal-regular solution

$$Z(x, y) = \exp(\alpha_{10} \cdot x + \alpha_{01} \cdot y) \cdot x^\rho \cdot y^\sigma \cdot \sum_{\mu, \nu=0}^{\infty} B_{\mu, \nu} \cdot x^\mu \cdot y^\nu \quad (B_{00} \neq 0) \quad (8)$$

where $\rho, \sigma, A_{\mu, \nu}, B_{\mu, \nu}$ ($\mu, \nu = 0, 1, 2, \dots$) α_{10} and α_{01} – some unknown constants, which we are going to define.

Performing the condition of (4) and (5) gives the first necessary condition of existence of solution of the type (7) and (8) that is to say that these conditions for normal and normal-regular solutions are general.

Theorem 2. So that auxiliary system, got by means of transformation of (2) from system (1), could have at least one solution (7) or (8), it is necessary for equalities (4) and (5) to take place and that is to say

$$B_{10}^{(j)} = 0, B_{01}^{(j)} = 0 \quad (j = 1, 2).$$

Since, $\alpha_{10}^{(1)} = 0, \alpha_{01}^{(1)} = 0$, then from (7) and (8) we make sure that solution of system (6) is looked for in terms of generalized two variable sedate row on decreasing degree independent variables x and y :

$$U(x, y) = x^\rho \cdot y^\sigma \cdot \sum_{\mu, \nu=0}^{\infty} A_{\mu, \nu} \cdot x^{-\mu} \cdot y^{-\nu} \quad (A_{00} \neq 0) \quad (9)$$

or in terms of generalized two variable sedate row on increasing degree independent variable

$$U(x, y) = x^\rho \cdot y^\sigma \cdot \sum_{\mu, \nu=0}^{\infty} B_{\mu, \nu} \cdot x^\mu \cdot y^\nu \quad (B_{00} \neq 0) \quad (10)$$

Systems of indicative functions and second necessary condition for existence of solutions.

Let's begin building the solution of system (6). For this, we form system of indicative functions

(6) and entering it instead of $Z(x, y) = x^\rho \cdot y^\sigma$ with unknown ρ and σ :

$$\begin{aligned} Z_1[x^\rho \cdot y^\sigma] &\equiv x^{\rho-2} \cdot y^{\sigma-1} \cdot \{a_{00}^{(1)} \cdot \rho \sigma \cdot x + a_{00}^{(0)} \cdot \rho \cdot (\rho-1) \cdot y + (a_{10}^{(0)} \cdot \rho \cdot (\rho-1) + \\ &\quad + a_{01}^{(1)} \cdot \rho \sigma + a_{00}^{(2)} \cdot \rho) \cdot xy + (a_{10}^{(1)} \cdot \rho \sigma + a_{00}^{(3)} \cdot \sigma) \cdot x^2 + a_{01}^{(0)} \cdot \rho \cdot (\rho-1) \cdot y^2 + \\ &\quad + (a_{10}^{(2)} \cdot \rho + a_{01}^{(3)} \cdot \sigma + a_{00}^{(4)}) \cdot x^2 y\}, \\ Z_2[x^\rho \cdot y^\sigma] &\equiv x^{\rho-1} \cdot y^{\sigma-2} \cdot \{b_{00}^{(0)} \cdot \sigma(\sigma-1) \cdot x + b_{00}^{(1)} \cdot \rho \sigma \cdot y + (b_{01}^{(0)} \cdot \sigma(\sigma-1) + \\ &\quad + b_{10}^{(1)} \cdot \rho \sigma + b_{00}^{(3)} \cdot \sigma) \cdot xy + b_{10}^{(0)} \cdot \sigma \cdot (\sigma-1) \cdot x^2 + (b_{01}^{(1)} \cdot \rho \sigma + b_{00}^{(2)} \cdot \rho) \cdot y^2 + \\ &\quad + (b_{10}^{(2)} \cdot \rho + b_{01}^{(3)} \cdot \sigma + b_{00}^{(4)}) \cdot xy^2\}. \end{aligned} \quad (11)$$

Here we notice that defining systems regarding peculiarities $(0,0)$ and (∞, ∞) are impossible to define. So, we should define what coefficient values of a_{ik} and b_{ik} are needed for these systems of defining equations to be possible to be found. We shall highlight several important conditions.

1. Suppose that in solution of (10) unknowns are $\rho = 0$ and $\sigma = 0$. Then solution is determined in the manner of simple two variable sedate row

$$Z(x, y) = \sum_{\mu, \nu=0}^{\infty} B_{\mu, \nu} \cdot x^{\mu} \cdot y^{\nu} \quad (B_{00} \neq 0) \quad (12)$$

2. Let in system (1) $a_{01}^{(0)} = 0$ and $b_{10}^{(0)} = 0$ and (11) be presented in the manner of

$$\begin{aligned} Z_1[x^{\rho} \cdot y^{\sigma}] &\equiv x^{\rho} \cdot y^{\sigma} \cdot \left\{ (a_{10}^{(2)} \cdot \rho + a_{01}^{(3)} \cdot \sigma + a_{00}^{(4)}) + \frac{a_{10}^{(1)} \cdot \rho \sigma + a_{00}^{(3)} \cdot \sigma}{y} + \right. \\ &\quad \left. + \frac{a_{10}^{(0)} \cdot \rho \cdot (\rho - 1) + a_{01}^{(1)} \cdot \rho \sigma + a_{00}^{(2)} \cdot \rho}{x} + \frac{a_{00}^{(1)} \cdot \rho \sigma}{xy} + \frac{a_{00}^{(0)} \cdot \rho \cdot (\rho - 1)}{x^2} \right\}, \\ Z_2[x^{\rho} \cdot y^{\sigma}] &\equiv x^{\rho} \cdot y^{\sigma} \cdot \left\{ (b_{10}^{(2)} \cdot \rho + b_{01}^{(3)} \cdot \sigma + b_{00}^{(4)}) + \frac{b_{01}^{(1)} \cdot \rho \sigma + b_{00}^{(2)} \cdot \rho}{x} + \right. \\ &\quad \left. + \frac{b_{01}^{(0)} \cdot \sigma(\sigma - 1) + b_{10}^{(1)} \cdot \rho \sigma + b_{00}^{(3)} \cdot \sigma}{y} + \frac{b_{00}^{(1)} \cdot \rho \sigma}{xy} + \frac{b_{00}^{(0)} \cdot \sigma(\sigma - 1)}{y^2} \right\}. \end{aligned} \quad (13)$$

System of defining equations for particularities of (∞, ∞) is in the form of

$$\begin{cases} \varphi_{10}^{(1)}(\rho, \sigma) \equiv a_{10}^{(2)} \cdot \rho + a_{01}^{(3)} \cdot \sigma + a_{00}^{(4)} = 0, \\ \varphi_{01}^{(2)}(\rho, \sigma) \equiv b_{10}^{(2)} \cdot \rho + b_{01}^{(3)} \cdot \sigma + b_{00}^{(4)} = 0. \end{cases} \quad (14)$$

The second necessary condition for existence of normal solution of (9) is performed [2]. So, if original system is joint, then it is possible to deal with construction of normal solution.

3. Assume that in (6) $a_{01}^{(0)} = b_{10}^{(0)} = 0$, $a_{00}^{(3)} = b_{00}^{(2)} = 0$, as well as all coefficients of Z_{xy} are equal to zero. System of indicative function (13) takes place as

$$\begin{aligned} Z_1[x^{\rho} \cdot y^{\sigma}] &\equiv x^{\rho-2} \cdot y^{\sigma} \cdot \left\{ (a_{00}^{(0)} \cdot \rho \cdot (\rho - 1) + (a_{10}^{(0)} \cdot \rho \cdot (\rho - 1) + a_{00}^{(2)} \cdot \rho) \cdot x + \right. \\ &\quad \left. + (a_{10}^{(2)} \cdot \rho + a_{01}^{(3)} \cdot \sigma + a_{00}^{(4)}) \cdot x^2 \right\}, \\ Z_2[x^{\rho} \cdot y^{\sigma}] &\equiv x^{\rho} \cdot y^{\sigma-2} \cdot \left\{ (b_{00}^{(0)} \cdot \sigma(\sigma - 1) + (b_{01}^{(0)} \cdot \sigma(\sigma - 1) + b_{00}^{(3)} \cdot \sigma) \cdot y + \right. \\ &\quad \left. + (b_{10}^{(2)} \cdot \rho + b_{01}^{(3)} \cdot \sigma + b_{00}^{(4)}) \cdot y^2 \right\}. \end{aligned} \quad (15)$$

Simpler and at the same time more interesting event is got under $a_{00}^{(0)} = b_{00}^{(0)} = 0$.

$$\begin{aligned} Z_1[x^{\rho} \cdot y^{\sigma}] &\equiv x^{\rho-1} \cdot y^{\sigma} \cdot \left\{ (a_{10}^{(0)} \cdot \rho \cdot (\rho - 1) + a_{00}^{(2)} \cdot \rho) + (a_{10}^{(2)} \cdot \rho + a_{01}^{(3)} \cdot \sigma + a_{00}^{(4)}) \cdot x \right\}, \\ Z_2[x^{\rho} \cdot y^{\sigma}] &\equiv x^{\rho} \cdot y^{\sigma-1} \cdot \left\{ (b_{01}^{(0)} \cdot \sigma(\sigma - 1) + b_{00}^{(3)} \cdot \sigma) + (b_{10}^{(2)} \cdot \rho + b_{01}^{(3)} \cdot \sigma + b_{00}^{(4)}) \cdot y \right\} \end{aligned} \quad (16)$$

Then original system also has a system of defining equations for particularities $(0, 0)$:

$$\begin{aligned} f_{00}^{(1)}(\rho, \sigma) &= a_{10}^{(0)} \cdot \rho(\rho - 1) + a_{00}^{(2)} \cdot \rho = 0, \\ f_{00}^{(2)}(\rho, \sigma) &= b_{01}^{(0)} \cdot \sigma(\sigma - 1) + b_{00}^{(3)} \cdot \sigma = 0. \end{aligned} \quad (17)$$

As it is seen here, in two last cases (15) and (16) it was possible to define the systems of defining equations for particularities $(0, 0)$ and (∞, ∞) . This allows us to put the question about existence of the solution of the type (9) and (10) in highlighted cases (15) and (16). Equitable statements are:

Theorem 3. In order for joined systems to have solutions of type (10), it is necessary for pair (ρ, σ) to be a root of system of (17) type defining equations.

The second necessary condition for existence of normal-regular solution (8) is obtained.

Similarly we get the second necessary condition for existence of normal solution (7).

Theorem 4. In order for joined systems to have solutions of type (9), it is necessary for pair (ρ, σ) to be a root of system of (14) type defining equations.

This shows that if corresponding system of second order partial differential equations is joint, then simultaneously it is possible to construct normal and normal-regular solutions. According to

Frobenius-Latysheva method, in this case we have possibility to check the necessary and sufficient condition of existence of final solution in the manner of orthogonal polynomials of two variables or in the manner of product of two polynomials in terms of one variable [3]. As a result we highlight systems in system (1) such as systems of Lagerra-Ermita, Lagerra, Ermita and etc type. For this purpose and for the first time conditions of compatibility of such systems are used. Their solutions were built.

Besides these, relationship of such systems with one possible so called differential equations is established which solutions are orthogonal polynomials of two variables [4]. The theory of allowable differential equations were designed in works of G.Kroll, I.Sheffer, G.K. Engelis, T.Kornvinder, P.K. Suetin and others.

Literature

1. Tasmambetov Zh.N. Construction of solution for system of partial differential equations with regular particularity generalized by Frobenius method (Prepr. AN USSR. The Institute of Maths: 91.29). – Kiev, 1991, 44p.
2. Kenzhebayev K.K., Zhakhina R.U. About conditions for defining of possible systems normal and normal-regular solutions. // Izvestia NAN RK. The physico-mathematical series. 2010. №4, pp. 177-179.
3. Zhakhina R.U., Tasmambetov Zh.N. The finite solutions of admissible systems of second order partial differential equations // Mathematical journal. 2010. -Vol. 10, №3(37), pp. 57-66.
4. Suetin P.K. Orthogonal polynomials on two variables. – M.: "Science", 1988. 384p.

ӘОЖ 511.2

БІРІНШІ ДӘРЕЖЕЛІ БІР АЙНЫМАЛЫ САЛЫСТЫРУЛАР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ҚОЛДАНЫЛУЫ

Мырзабеков С.Ә., Қожахметова Ә.Б.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

В статье рассматриваются различные методы решений сравнения первой степени с одной переменной, их применения при решении неопределенного уравнения и других задач.

Different methods of the comparison first degree are considered in article with one change, their using at decision of the vague equation and other tasks.

Ключевые слова: *сравнение с переменной, методы решений, задачи.*

Key words: *the comparison with variable, methods of the decisions, tasks.*

I. Негізгі ұғымдар

Анықтама. a, b бүтін сандары k модулымен салыстырымды деп аталады, егер $(a - b):k$ болса және былай жазылады:

$$a \equiv b \pmod{k}, \text{ мұндағы } k \in N, k > 1.$$

Салыстырудың негізгі қасиеттері.

1. $a \equiv a \pmod{k}$, мұндағы $a \in Z$.

2. Егер $a \equiv b \pmod{k}$ болса, онда $b \equiv c \pmod{k}$.

3. Егер $a \equiv b \pmod{k}$, $b \equiv c \pmod{k}$ болса, онда $a \equiv c \pmod{k}$.

4. Егер $a \equiv b \pmod{k}$, $c \equiv d \pmod{k}$ болса, онда $a + c \equiv b + d \pmod{k}$, $a - c \equiv b - d \pmod{k}$, $ac \equiv bd \pmod{k}$.

Бұл қасиет n ($n \in N$ және $n \geq 2$) салыстыру жағдайында да қолданылады.

Салдар. 1) Егер $a + b \equiv c \pmod{k}$ болса, онда $a \equiv c - b \pmod{k}$, егер $a \equiv b + c \pmod{k}$ болса, онда $a - b \equiv c \pmod{k}$.

2) Егер $a \equiv b \pmod{k}$ болса, онда $a \pm ck \equiv b \pmod{k}$ және $a \equiv b \pm ck \pmod{k}$, мұндағы $c \in Z$.

3) Егер $a \equiv b \pmod{k}$ болса, онда $ca \equiv cb \pmod{k}$, мұндағы $c \in Z$.

4) Егер $a \equiv b \pmod{k}$ болса, онда $a^n \equiv b^n \pmod{k}$, мұндағы $n \in N$.

5) Егер $ca \equiv cb \pmod{k}$ және $(c, k) = 1$ болса, онда $a \equiv b \pmod{k}$.

6) Егер $a \equiv b \pmod{k}$ және $c \in N$ болса, онда $ca \equiv cb \pmod{ck}$.

7) Егер $ca \equiv cb \pmod{ck}$ және $c \in N$ болса, онда $a \equiv b \pmod{k}$.

8) Егер $a \equiv b \pmod{k}$ және $k : n$, $n \in N$ болса, онда $a \equiv b \pmod{k}$.

9) Егер $a \equiv b \pmod{k}$ болса, онда $(a, k) = (b, k)$.

10) Егер $a \equiv b \pmod{k_1}$, $a \equiv b \pmod{k_2}$, ..., $a \equiv b \pmod{k_n}$ болса, онда $a \equiv b \pmod{k}$, мұндағы $k = [k_1, k_2, \dots, k_n]$, $n \in N$.

Анықтама. a ($a \in N$) санынан кіші және a санымен өзара жай болатын натурал сан Эйлер функциясы деп аталады, және $\varphi(a)$ деп белгіленеді.

Егер $a = p_1^{\alpha_1} p_2^{\alpha_2} \dots p_n^{\alpha_n}$ $a > 1$ натурал санының канондық жіктелуі болса, онда келесі формула орындалады:

$$\varphi(a) = p_1^{\alpha_1 - 1} (p_1 - 1) p_2^{\alpha_2 - 1} (p_2 - 1) \dots p_n^{\alpha_n - 1} (p_n - 1),$$

$$\varphi(a) = a \left(1 - \frac{1}{p_1}\right) \left(1 - \frac{1}{p_2}\right) \dots \left(1 - \frac{1}{p_n}\right).$$

Дербес жағдайда, $\varphi(1) = 1$, $\varphi(p) = p - 1$, $\varphi(p^\alpha) = p^{\alpha - 1} (p - 1)$, мұндағы p - жай сан, $\alpha \in N$.

Эйлер теоремасы. Егер $a \in N$ және $(a, k) = 1$ болса, онда $a^{\varphi(k)} \equiv 1 \pmod{k}$.

Ферма теоремасы. Егер p - жай сан, $a \in N$ және $(a, p) = 1$ болса, онда $a^{p-1} \equiv 1 \pmod{p}$.

k модулы бойынша салыстырылатын сандар k модулы бойынша қалыңдылар класын құрайды.

k модулы бойынша қалыңдылардың бір класына жататын барлық сандардың k санына бөлгендегі қалдықтары бірдей r -ға тең болады және былай жазылады:

$$\bar{r} = \{kq + r\}, \quad q \in Z \quad - \quad \bar{r} \text{ қалыңдылар класы. } r = 0, 1, 2, \dots, k-1 \text{ болғандағы барлық}$$

кластардың саны k -ға тең.

Қалыңдылар кластарының кез келген саны қалыңды деп аталады. Әрбір қалыңдылар класынан бір-бірден алынған сандар жүйесін берілген модуль бойынша қалыңдылардың толық жүйесі деп аталады.

k модулы бойынша толық қалыңдылар жүйесінің келесі үш түрі қолданылады:

1) $0, 1, 2, \dots, k-1$ - ең кіші теріс емес толық қалыңдылар жүйесі.

2) $1, 2, 3, \dots, k$ ең кіші оң сандардың толық қалыңдылар жүйесі.

3) $0, \pm 1, \pm 2, \dots, \pm \frac{k-1}{2}$ (k модулы тақ жағдайында), $0, \pm 1, \pm 2, \dots, \pm \left(\frac{k}{2} - 1\right), \frac{k}{2}$ (k модулы жұп жағдайында) - ең кіші абсолютті сандардың толық қалыңдылардың жүйесі.

Толық қалындылар жүйесінен алынған және k модулы бойынша **қалындылардың келтірілген жүйесі** деп аталады.

$\frac{a}{b}$ (мұндағы $a \in Z, b \in N$) – рационал сан болсын. Евклид алгоритмі бойынша a, b сандарын қолданып, келесі теңдікті аламыз:

$a = bq_1 + r_2, b = r_2q_2 + r_3, \dots, r_{n-1} = r_nq_n$, осы теңдіктен келесі теңдікті аламыз:

$$\frac{a}{b} = q_1 + \frac{1}{q_2 + \frac{1}{q_3 + \dots + \frac{1}{q_{n-1} + \frac{1}{q_n}}}}, \quad (1)$$

мұндағы $q_1 \in Z; q_2, \dots, q_n \in N, q_n > 1$.

Анықтама. $\frac{a}{b}$ санын (1) теңдік түрінде жіктеу **ақырлы үзіліссіз бөлшек** деп аталады.

(1) үзіліссіз бөлшек қысқаша былай жазылады:

$$\frac{a}{b} = (q_1, q_2, q_3, \dots, q_n)$$

Анықтама. Егер $\frac{a}{b} = (q_1, q_2, q_3, \dots, q_n)$ болса, онда $\frac{P_1}{Q_1} = (q_1), \frac{P_2}{Q_2} = (q_1, q_2), \dots,$

$\frac{P_n}{Q_n} = (q_1, q_2, \dots, q_n)$ саны **лайықты бөлшек** деп аталады.

II. Бірінші дәрежелі бір айнымалы салыстырулардың шешімі

Бірінші дәрежелі бір айнымалы салыстырудың жалпы түрі:

$$ax \equiv b \pmod{k}, \quad (1)$$

мұндағы a, b - бүтін сандар, k - модуль, натурал сан, $k > 1$, x - айнымалы, ($x \in Z$).

(1) салыстырудың шартын төмендегіше тұжырымдаймыз.

1) егер $(a, k) = 1$ болса, онда (1) салыстырудың бір ғана шешімі болады.

2) егер $(a, k) = d > 1$ болса, онда $b \nmid d$ - шешімі жоқ; ал $b \mid d$, онда d шешімі бар, мұнда $x \equiv x_1, x_1 + k_1, x_1 + 2k_1, \dots, x_1 + (d-1)k_1 \pmod{k}$,

(2)

бұдан төмендегі жағдайды ескеруге болады. x_1, k_1 -ды былайша табатын болсақ,

$$ax \equiv b \pmod{k} \Rightarrow a_1 dx \equiv b_1 d \pmod{k_1 d}, a_1 x \equiv b_1 \pmod{k_1}, (a_1, k_1) = 1,$$

сонда $x \equiv x_1 \pmod{k}$ жалғыз шешімі табылады.

(1) салыстыруды шешу әдістерін қарастырамыз.

2.1. Іріктеу әдісі (сынау әдісі)

1 – есеп. $2x \equiv 3 \pmod{7}$ салыстыруын шешу.

Шешімі: $(2; 7) = 1$ болғандықтан, салыстырудың бір ғана шешімі бар. Модулы 7-ге тең болғандықтан, ең кіші абсолютті сандардың толық қалындылар жүйесі бойынша:

$0, \pm 1, \pm 2, \pm 3$ сандарынан $x \equiv -2 \pmod{7}$ шешімін аламыз.

Жауабы: $x \equiv -2 \pmod{7}$

2 – есеп. $6x \equiv 3 \pmod{15}$ салыстыруын шешу.

Шешімі: $(6;15)=3$ және $3:3$ болғандықтан, салыстырудың үш шешімі бар. Ықшамдап:
 $2x \equiv 1 \pmod{5}$ аламыз, мұнда $(2;5)=1$.

$k_1 = 5$ модулы үшін ең кіші абсолютті сандардың толық қалыңдылар жүйесі бойынша $0, \pm 1, \pm 2$ сандарынан $x \equiv -2 \pmod{5}$ шешімін аламыз, мұнда $x_1 = -2$.

Сонымен, салыстыру келесідегідей үш шешім қабылдайды:

$x \equiv -2, -2 + 5, -2 + 2 \cdot 5 \pmod{15}$, яғни $x \equiv -2, 3, 8 \pmod{15}$.

Жауабы: $x \equiv -2, 3, 8 \pmod{15}$

2.2. Коэффициентті түрлендіру әдісі

Бұл әдістің мақсаты, салыстырудың қасиетін пайдалана отырып, (1) салыстырудың оң жағы x айнымалысының алдындағы коэффициентке бөлінетін болу керек.

3 – есеп. $5x \equiv 7 \pmod{8}$ салыстыруын шешу.

Шешімі: $(5;8)=1$ болғандықтан, салыстырудың бір ғана шешімі бар:
 $5x \equiv 7 + 8 \equiv 15 \pmod{8}$, $x \equiv 3 \pmod{8}$.

Немесе келесідегідей де шешуге болады:

$5x - 8x \equiv 7 + 8 \pmod{8}$, $-3x \equiv 15 \pmod{8}$

мұнда $(3;8)=1$ болғандықтан, екі жағын да (-3) -ке бөлеміз. Сонымен
 $x \equiv -5 \equiv 3 \pmod{8}$ аламыз.

Жауабы: $x \equiv 3 \pmod{8}$

Бірінші дәрежелі салыстыруды Эйлер теоремасы көмегімен шешу

Берілген салыстыруымыз $ax \equiv b \pmod{k}$ және $(a, k)=1$ болсын.

Сонда бұл салыстыруды формула бойынша шешеміз:

$$x \equiv a^{\varphi(k)-1} \cdot b \pmod{k} \quad (3)$$

4 – есеп. $17x \equiv 25 \pmod{28}$ салыстыруын шешу.

Шешімі: $(17;28)=1$ және (3) формула бойынша:

$x \equiv 17^{\varphi(28)-1} \cdot 25 \pmod{28}$.

Әрі қарай $\varphi(28) = \varphi(4) \cdot \varphi(7) = 2 \cdot 6 = 12$, осыдан $x \equiv 17^{11} \cdot 25 \pmod{28}$.

Енді $17^{11} \equiv r \pmod{28}$ шешеміз:

$17 \equiv -11$, $17^2 \equiv 121 \equiv 9$, $17^4 \equiv 81 \equiv -3$, $17^8 \equiv 9$, $17^{10} \equiv 9 \cdot 9 \equiv 81 \equiv -3$,

$17^{11} \equiv (-3) \cdot (-11) \equiv 33 \equiv 5 \pmod{28}$, $25 \equiv -3 \pmod{28}$.

Сонымен, $x \equiv 17^{11} \cdot (-3) \equiv 5 \cdot (-3) \equiv -15 \equiv 13 \pmod{28}$.

Жауабы: $x \equiv 13 \pmod{28}$

Бірінші дәрежелі салыстыруды үзіліссіз бөлшектер көмегімен шешу

$ax \equiv b \pmod{k}$ салыстыруы берілсін, мұндағы $(a, k)=1$, $a > 0$.

$$\frac{k}{a} = \frac{P_n}{Q_n} = (q_1, q_2, \dots, q_n) \text{ болсын, сонда}$$

$$x \equiv (-1)^{n-1} \cdot P_{n-1} \cdot b \pmod{k} \quad (4)$$

5 – есеп. $95x \equiv 59 \pmod{308}$ салыстыруын шешу.

Шешімі: $(95; 308) = 1$ және $\frac{k}{a} = \frac{308}{95} = (3; 4; 7; 1; 2)$

$$308 \ 95 \ 23 \ \underline{3} \ \underline{2} \ \underline{1} \ \underline{\quad} \ \underline{\quad}$$

$$q_s \ 3 \ 4 \ 7 \ 1 \ 2$$

$$P_s \ 1 \ 3 \ 13 \ 94 \ 107 \ 308$$

Сонымен, $P_{n-1} = P_4 = 107$ және $x \equiv (-1)^4 \cdot 107 \cdot 59 \pmod{308}$,
 $x \equiv 6313 - 308 \cdot 20 \equiv 153 \pmod{308}$.

Жауабы: $x \equiv 153 \pmod{308}$

III. Бірінші дәрежелі анықталмаған екі айнымалы теңдеулерді шешу

$$ax + by = c \quad (5)$$

анықталмаған теңдеуі берілсін, мұндағы $(a, b) = 1$, a, b, c, x, y - бүтін сандар.

$b > 0$ жағдайда $ax \equiv c - by$ және $ax \equiv c \pmod{b}$ болады. $(a, b) = 1$ болғандықтан,

$x \equiv x_1 \pmod{b}$ және $x = x_1 + bt$, мұндағы t - бүтін сан, шешімін аламыз. Сәйкесінше y -тің мәнін табамыз:

$$a(x_1 + bt) + by = c, \quad by = c - ax_1 - abt,$$

$$y = \frac{c - ax_1}{b} - at, \quad \text{мұндағы } y_1 = \frac{c - ax_1}{b} - x_1 \text{-ге сәйкес } y \text{-тің бүтін және дербес шешімі болу керек. Сонда (5) теңдеу шешімінің жалпы түрі:}$$

$$\left. \begin{aligned} x &= x_1 + bt \\ y &= y_1 - at \end{aligned} \right\} \text{, мұндағы } t \text{ - бүтін сан.}$$

6 – есеп. $53x + 17y = 25$ анықталмаған теңдеуін шешу.

Шешімі: $53x = 25 - 17y$, осыдан $53x \equiv 25 \pmod{17}$ салыстыруын аламыз, мұндағы $(53; 17) = 1$ болғандықтан, яғни салыстырудың бір ғана шешімі бар.

Бұл салыстыруды коэффициентті түрлендіру әдісін қолданып, шешеміз:

$$53x - 17 \cdot 3x \equiv 25 - 17 \pmod{17}, \quad 2x \equiv 8 \pmod{17}, \quad (2; 17) = 1, \text{ сондықтан } x \equiv 4 \pmod{17} \text{ және } x = 4 + 17t, \quad t \in \mathbb{Z}.$$

$t = 0$, $x_1 = 4$ болғанда y_1 -дің сәйкес мәнін табайық:

$$53 \cdot 4 + 17y_1 = 25, \quad y_1 = -11.$$

Сонымен жалпы шешімін аламыз: $x = 4 + 17t$, $y = -11 - 53t$, мұнда $t \in \mathbb{Z}$.

Жауабы: $x = 4 + 17t$, $y = -11 - 53t$, $t \in \mathbb{Z}$

7 – есеп. Ай күндері санының 12-ге көбейтіндісі мен ай нөмерінің 31-ге көбейтіндісінің S қосындысы 436-ға тең екенін біле отырып, туған күнін анықтау керек.

Шешімі: x -ті айдың саны, y -ті айдың нөмері деп белгілеп аламыз. Шарт бойынша $12x + 31y = 436$

анықталмаған теңдеуін аламыз, мұндағы x, y - натурал сандар. Сонымен $31y = 436 - 12x$ деп, мына салыстыруды аламыз:

$31y \equiv 436 \pmod{12}$, мұндағы $(31;12)=1$ болғандықтан, яғни салыстыру бір ғана шешім қабылдайды. Коэффициентті түрлендіру әдісі арқылы шешеміз:

$31y - 12 \cdot 3y \equiv 436 - 12 \cdot 36 \pmod{12}$, $-5y \equiv 4 + 12 \cdot 3 \equiv 40 \pmod{12}$, мұндағы $(5;12)=1$ болғандықтан $y \equiv -8 \equiv 4 \pmod{12}$, $y = 4 + 12t$.

Шарт бойынша y - айдың нөмері және $t=0$ болғанда $y=4$, яғни y - сәуір айы.

Енді x_1 - сәуір айының санын анықтаймыз:

$12x_1 = 436 - 31 \cdot 4$, $x_1 = 26$, яғни 26 сәуір – туған күні.

Жауабы: 26 сәуір

8 – есеп. $ax + by = c$ түзу бойынан абсциссасы a_1 және a_2 болатын нүктелердің арасында жататын бүтін нүктелер санын табу керек, егер $8x - 13y + 6 = 0$, $a_1 = -100$, $a_2 = 150$ болса.

Шешімі: $8x = -6 + 13y$ және $8x \equiv -6 \pmod{13}$ салыстыруын аламыз, мұндағы $(8;13)=1$ болғандықтан салыстырудың бір ғана шешімі бар:

$4x \equiv -3 \pmod{13}$, $4x \equiv -3 - 13 \equiv -16 \pmod{13}$,

$x \equiv -4 \pmod{13}$ немесе $x = -4 + 13t, t \in Z$.

Есептің шарты бойынша

$-100 < -4 + 13t < 150$, $-7 \frac{5}{13} < t < 11 \frac{11}{13}$, яғни $-7 \leq t \leq 11$.

Сондықтан t саны $7 + 12 = 19$ бүтін мәнін қабылдайды.

Жауабы: 19 нүкте

Әдебиеттер

1. Оразбаев Б.М. Сандар теориясы. – Алматы.: Мектеп, 1970.
2. Бухштаб А.А. Теория чисел. – М.: Посвещение, 1966.
3. Куликов Л.Я. Алгебра и теория чисел. – М.: Высшая школа, 1979.
4. Михелович Ш.Х. Теория чисел. – М.: Высшая школа, 1967.

ӘОЖ 51

ЖОҒАРЫ МАТЕМАТИКАНЫ ОҚИТУДЫҢ ҚОЛДАНБАЛЫЛЫҚ СИПАТЫН АРТТЫРУДЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ ТУРАЛЫ

Отаров Х.Т.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

В статье обсуждаются некоторые ключевые вопросы обеспечения межпредметных связей для повышения прикладного характера преподавания математики с применением современных технологий на технических специальностях высших учебных заведений.

In article some key questions of ensuring interobject communications for increase of applied nature of teaching mathematics are discussed with application of modern technologies on technical specialties of higher educational institutions.

Ключевые слова: *математическая модель, прикладная задача, переменная величина, функция, график, предел, непрерывность, производная, интеграл, ряд, скорость, ускорение, момент, индукция, сила, масса, площадь, центр тяжести, работа, энергия, поток.*

Key words: *mathematical model, applied task, variable, function, schedule, limit, continuity, derivative, integral, row, speed, acceleration, moment, induction, force, weight, area, barycentre, job, energy, stream.*

Жоғары оқу орындарында математиканы оқытудың негізгі мақсаты білімгерлердің материалистік-диалектикалық дүниетанымдық көзқарастарын, математикалық білімдері мен машықтарын қалыптастыру және танымның математикалық әдістерімен қаруландыру екендігі белгілі. Сонымен қатар, білімгерлердің математикалық дайындығының жалпыбілімдік деңгейімен қоса жоғары білімді мамандардың кәсіби даярлығы үшін жеткілікті деңгей де қамтамасыз етілуі тиіс. Осы міндеттерді орындау барысында пәнаралық байланыстардың алатын орны маңызды. Олар оқыту процесінің тиімділігін арттыру құралдарының бірі болумен қатар жоғары оқу орындарында математика курсының мазмұнын мамандықтарға сәйкес айқындауда да негізгі рөл атқарады. Әрбір математик-оқытушы оқыту процесін табысты ұйымдастыру үшін басқа пәндерде қарастырылатын математикалық модельдер туралы, әрі жалпытехникалық және арнаулы пәндерді игеру үшін, курстық, дипломдық жобаларды орындау үшін және болашақ инженердің кәсіби қызметі үшін қажетті математикалық білім-машықтар көлемі туралы жақсы хабардар болуы тиіс. Түптеп келгенде, білімгер математиканы болашақта ең кең мағынада қолдана білуі үшін оқуы тиіс: яғни өндірісте ғана емес, басқа пәндерді игеру үшін де; арнаулы және әдебиетті оқу үшін де; тұрмыста да. Сонымен қатар, негізгі математикалық ұғым-түсініктер әртүрлі оқиға-нәтижелерді тереңірек таразылауға, олардың жалпы сипатын көруге мүмкіндік береді, зерделі дәлдік дағдылары ой-пікірлерді дұрыс тұжырымдай білуге қалыптастырады.

Белгілі бір мамандықтың математикадан басқа оқу пәндерінде қандай математикалық аппараттың және қалай қолданылатынын білу бағдарлама мазмұнын кәсіби айқындаудың, бөлімдердің өту тәртібі мен берілу сипатын нақтылаудың алғышарты болып табылады. Мұндай білім оқытушы үшін өте маңызды, себебі ол математика курсына әртүрлі мысалдар енгізуге мүмкіндік алады. Мұның өзі математиканы қолдану барысында есепті тек шешіп қана қоймай, қандай да бір пайдалы қорытынды жасау үшін шешуге үйретеді. Бірақ көптеген дәстүрлі маңызды есептер тиісті қолданбалылық сипаттағы нәтижелер алуға мақсатты бағытталмаған (мысалы, қатарларды жинақтылыққа зерттеу қалай қолданылатынын қарастырмай-ақ үйретіле береді) [1.98]. Сондықтан, қолданбалылық сипатта болуға тиіс екенін ескере отырып, математиканы оқытуда, ең алдымен, мәселенің есептеулік жақтарына назар аударылуы, «қалай есептеу керек?» сұрағына жауап ізделуі тиіс. Бұл бағытта білімгерлерді әртүрлі анықтамалықтармен және функциялардың, физикалық тұрақтылардың, формулалардың т.б. кестелерімен пайдалануға үйретіп отырған ләзім.

Егер есепті шешу нәтижесінде функция табылатын (мысалы, дифференциалдық теңдеу шешу есебінде) болса, онда шешімнің жалаң формуласын көрсетіп қана қоймай, оның қасиеттерін (периодтылығын, шенелгендігін, асимптотикалық тәртібін т.б.) зерттеу практикалық тұрғыдан өте пайдалы болады.

Теориялық және практикалық ұғынықты материалға негізделіп арнайы таңдалған есептерді шығару және талқылау білімгердің математикадан тыс қарапайым жағдайларда бір тұжырымды басқа тұжырымдардан шығарып алуға болатынын, тура тұжырымдарды кері тұжырыммен шатастырмауды, логикалық мүмкін жағдайларды толық ескеру қажеттігін түсінуіне, логикалық ойлау қабілетінің дамуымен қатар қолданбалы математикалық интуициясының дамуына оң ықпал етеді. Ол үшін, әрине, материалды

барынша көрнекі беру, алдын-ала ойластырылған әрі қолданбалы бағытталған есеп-мысалдарды көбірек көрсету керек.

Сонымен, математиканы оқытудың қолданбалылық бағытын қамтамасыз ету әдістерінің бірі – пәнаралық байланыстарды іске асыру. Оқыту процесінде математиканың физикамен, химиямен, техникамен т.б. байланыстарын пайдалану білімгерлердің басқа пәндерді оқып-игеруі үшін болашақтағы кәсіби қызметі және білімін жалғастыруы үшін қажетті, әрі жеткілікті математикалық білім-машықтарды сапалы меңгеруіне негіз болады. Аталған байланыстарды жүзеге асырудың басты құралы – «қолданбалы есептер». Мұндай есептер, әдетте, геометриялық немесе физикалық мазмұнды немесе техникалық, практикалық болып келеді. Олар арқылы пәнаралық байланыстарды нығайту математиканы және өзге пәндерді оқытудың әртүрлі кезеңдерінде қолданбалы есептер мазмұндарында жалпытехникалық және арнаулы пәндер материалдарын пайдалану бағытында жүзеге асырылғаны дұрыс. Осыған байланысты, математикалық анализдың функциялар және олардың берілу тәсілдері, функцияның өсімшесі, функция мен аргумент өсімшелерінің қатынасы, функцияның үзіліссіздігі, туынды, интеграл сияқты элементтерін оқып игеруге қатысты жағдайларға тоқталайық.

Мысалы, жоғарыда аталған пәндерді оқыту барысында бір немесе бірнеше шамадан тәуелді шамаларды (жол, температура, көлем, қысым т.б.) бір немесе бірнеше айнымалының функциялары ретінде қарастыруға болады. Олардың берілуі үшін математикалық анализде қабылданған тәсілдер, формулалар, кестелер т.с.с. қолданыла алады: формулалар арқылы қатты дене және сұйық қозғалыстарын сипаттайтын функциялар (уақыттан тәуелді), машиналар мен механизмдердің, олардың бөлшектерінің бір характеристикасының басқа көрсеткіштерден және сыртқы әсерлерден тәуелділіктері беріледі; формулалар арнаулы есептеулерге (мысалы, электрлік және магниттік өрістердің, приборлардың элементтерінің беріктігін, қаттылығын, орнықтылығын т.с.с. есептеуге) негіз болады. Көптеген функцияларды графиктік түрде берген қолайлы, себебі графиктер арқылы қарастырылып отырған тәуелділіктің мәндерін тауып қана қоймай, олардың қасиеттерін де көрнекі көруге болады.

Жалпытехникалық және арнаулы пәндердің барлығында дерлік ең қарапайым функциялардың кескіндері бар. Мысалы, сызықтық функция – түзу сызықты бірқалыпты қозғалыс; квадраттық функция - көкжиекпен бұрыш жасай лақтырылған дене қозғалысы; дәрежелік функция - электрлік доғаның вольт-амперлік характеристикасы, бағанның майысуы; тригонометриялық функциялар - гармониялық тербелістер, айнымалы ток; көрсеткіштік функция - конденсатордағы кернеу; логарифмдік функция - сұйықтың турбулентті қозғалысы кезіндегі жылдамдықтар үлестірімділігі.

Функцияның туындысы ұғымына әкелетін геометриялық, физикалық және техникалық мазмұнды есептерді функцияны дифференциалдау арқылы орындалатын есептеулерге және туындыны қолдану арқылы зерттелетін нақты мазмұнды есептерге бөлуге болады. Мысалы, электротехникада магниттік ағынның графигі берілген болса, ағын туындататын электромагниттік индукцияның электроқозғаушы күшін туындының графигі бойынша табу немесе вертикаль жоғары лақтырылған дененің қозғалыс заңдылығы және бастапқы жылдамдығы белгілі болса, уақыттың қандай сәттерінде дененің жоғары көтерілетінін немесе төмен түсетінін анықтау т.б.

Функция үзіліссіздігінің абстрактілі түсінігі оны оқып-үйрену қажеттігін көрсететін нақты мысалдар арқылы мегертілуі тиіс. Осы бағытта үзіліссіз функциялардың табиғаты әртүрлі көптеген процестер мен құбылыстардың (кеңістік пен уақыт, механикалық қозғалысы, энергия және зат алмасу, табиғаттағы өсу мен даму, уақыттың алмасуы т.б.) модельдері екені ескеріледі [2.59].

Үзілісті функциялармен сипатталатын процестерге шамалардың біркелкі сандық өзгерістерінің секірмелі өзгерістерге (белгілі бір жағдайларда) ауысуы орын алатын құбылыстар жатады: қандай да бір әсердің кездейсоқ басталуы немесе тоқтауы, заттың бір күйден екінші күйге қапыл өтуі, үзіліссіз тәуелділіктің шұғыл өзгеруі т.с.с. Сондықтан

функциялық тәуелділіктің (шаманың) үзіліссіз немесе үзілісті болуын зерттеу де практикалық маңызға ие болады.

Анықталмаған интеграл ұғымына белгілі үдеу бойынша жылдамдықты табу, белгілі жылдамдығы арқылы нүктенің координаталарын анықтау және басқа да туындысы бойынша функцияны қалпына келтіру есептері әкелетіндігі белгілі.

Ал, белгілі бір аралықпен (кесіндімен) және осы аралықта алғашқы функциясы бар функциямен байланысты шаманы анықтау анықталған интегралға алып келеді. Ол арқылы айнымалы күштің жұмысы мен қуаты, электромагниттік күш жұмысы, магниттік өріс индукциясы, деформация энергиясы, ағын мөлшері т.б. анықталады. Жалпытехникалық және арнаулы пәндерде интегралдау арқылы шешілетін негізгі есептерге фигураның статикалық моменттерін, ауырлық центрі координаталарын, инерция моменттерін т.б. шамаларды есептеу жатады. Оларды шешу үшін әртүрлі әдістер, оның ішінде интегралды жуықтап есептеу және графиктік интегралдау қолданылады [3.451].

Жалпы алғанда, математиканы және ғылыми-жаратылыстану, жалпытехникалық, арнаулы пәндерді оқытушылардың үйлесімді іс-әрекеттеріне және оларға қойылатын талаптардың біртұтастылығына қол жеткізуге оң ықпал ететін мынадай әдістемелік әдіс-тәсілдерді атауға болады:

- дәріс немесе сабақ мазмұнына басқа пәндер материалдарын енгізу;
- білімгерлердің өзге пәндер бойынша білім-машықтарын әрдайым жандандырып, дамытып отыруына әсер ету;
- оқытудың пәнаралық байланыс сипатына ие көрнекі құралдары мен техникалық жабдықтарын қолдану;
- аралас пәндік мазмұнды мәселелер мен сұрақтар қою және есептер шығару;
- математикамен қатар механикамен, механизмдер теориясымен, экономикамен, әскери іспен т.б. айналысқан математик-ғалымдар өмірлерінен тарихи мысалдар келтіріп отыру;
- оқушылардың бірнеше пән оқулықтарымен жұмыс жасауын ұйымдастыру;
- пәнаралық сипаттағы тақырыптар бойынша біріктірілген сабақтар өткізу және кешендік тапсырмалар беру.

Әдебиеттер

- 1.Бродский Я.С., Павлов А.Л. О синхронности и путях реализации межпредметных связей с другими предметами. – В сб.: Методические рекомендации по математике. Вып. 10. – М.: «Высшая школа», 1987.
- 2.Афанасьева О.Н., Галло В.Ф. О межпредметных связях темы «Производная и ее приложения». – Методические рекомендации. Вып. 11. – М.: Высшая школа, 1989.
3. Отаров Х.Т. Математикалық анализ. – Алматы.: Экономика, 2012.

УДК 517.95

УСЛОВИЯ РАЗРЕШИМОСТИ НЕЛОКАЛЬНОЙ КРАЕВОЙ ЗАДАЧИ ДЛЯ СИСТЕМЫ ИНТЕГРО-ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНЫХ УРАВНЕНИЙ В ЧАСТНЫХ ПРОИЗВОДНЫХ

Абдикаликова Г.А., Таванова Н.М.

Актюбинский региональный государственный университет имени К.Жубанова

Дербес туындылы интегро-дифференциалдық теңдеулер жүйесі үшін локальды емес шеттік есеп зерттелген. Параметрлеу әдісі арқылы қарастырылған есептің шешімінің бар және жалғыз болуының коэффициенттік жеткілікті шарттары алынған және шешімді табу алгоритмі ұсынылған.

In this article researching on solvability non-local boundary value problem for the system integro - differential of the partial derivative equations. Sufficient coefficients of unique

existence of a solution of this problem are obtained by the parameterizations method as well as algorithm of finding the solution.

Кілт сөздер: локалды емес, интегро-дифференциалдық, шеттік есен.

Key words: non-local, integro – differential, boundary value problem.

Исследуется нелокальная краевая задача для системы интегро-дифференциальных уравнений в частных производных. Методом параметризации получены коэффициентные достаточные условия существования, единственности решения рассматриваемой задачи и предложен алгоритм нахождения решения.

На $\bar{\Omega} = \{(x, t) : t \leq x \leq t + \omega, 0 \leq t \leq T\}$, $T > 0, \omega > 0$ рассматривается нелокальная краевая задача

$$Du = A(x, t)u + \int_0^x \int_0^T K(x, t, \eta, s)u(\eta, s)dsd\eta + f(x, t), \quad u \in R^n, \quad (1)$$

$$B(x)u(x, 0) + C(x)u(x + T, T) = d(x), \quad x \in [0, \omega], \quad (2)$$

где $D = \frac{\partial}{\partial t} + \frac{\partial}{\partial x}$; $A(x, t)$ – $(n \times n)$ - матрица, $f(x, t)$ – n - вектор-функция непрерывны по всем аргументам на $\bar{\Omega}$; $(n \times n)$ - матрица $K(x, t, \eta, s)$ непрерывна на $\bar{\Omega} \times \bar{\Omega}$; $B(x), C(x)$ – $(n \times n)$ - матрицы и $d(x)$ – n - вектор-функция непрерывны на $[0, \omega]$.

Через $C(\bar{\Omega}, R^n)$ обозначим пространство непрерывных по x и t функций

$$u : \bar{\Omega} \rightarrow R^n \text{ с нормой } \|u\|_0 = \max_{(x,t) \in \bar{\Omega}} \|u(x, t)\|, \quad \|A\|_0 = \max_{(x,t) \in \bar{\Omega}} \|A(x, t)\| = \max_{(x,t) \in \bar{\Omega}} \max_{i=1, n} \sum_{j=1}^n |a_{ij}(x, t)|,$$

$$\|d\|_1 = \max_{x \in [0, \omega]} \|d(x)\|$$

Цель данной работы - найти коэффициентные достаточные условия разрешимости краевой задачи (1)-(2).

В теории краевых задач для дифференциальных уравнений в частных производных значительный интерес представляют задачи с нелокальными ограничениями, в которых условия связывают искомое решение и его производные в различных точках, лежащих на границе или внутри рассматриваемой области. Отметим работы [1]-[2], где приводятся подробный обзор и анализ по этим задачам.

В работе [3] методом введения функциональных параметров, являющегося обобщением метода параметризации [4], установлены необходимые и достаточные условия однозначной и корректной разрешимости нелокальной краевой задачи для системы гиперболических уравнений со смешанной производной без интегрального слагаемого в терминах специальной матрицы, составленной по матрицам уравнения и матрицам граничного условия. Краевая задача с данными на характеристиках для систем интегро-дифференциальных уравнений гиперболического типа в случае, когда интегральный слагаемый содержит только интеграл по переменной t , исследована в [5]. В [6] предложен метод решения линейной краевой задачи для системы обыкновенных интегро-дифференциальных уравнений и получены необходимые и достаточные условия разрешимости данной задачи. Следуя [7]-[8] нелокальную краевую задачу (1)-(2) для системы интегро-дифференциальных уравнений в частных производных сводим к линейной задаче семейства обыкновенных систем интегро-дифференциальных уравнений с двухточечным условием.

Применив метод характеристик в области $\bar{H} = \{(\xi, \tau): 0 \leq \xi \leq \omega, 0 \leq \tau \leq T\}$, $T > 0, \omega > 0$ получим семейство обыкновенных интегро-дифференциальных уравнений

$$\frac{\partial \tilde{u}}{\partial \tau} = \tilde{A}(\xi, \tau) \tilde{u} + \int_{\tau}^{\xi+\tau} \int_0^T \tilde{K}(\xi, \tau, \zeta, \sigma) \tilde{u}(\zeta, \sigma) d\sigma d\zeta + \tilde{f}(\xi, \tau), \quad \tau \in [0, T], \tilde{u} \in R^n, \quad (3)$$

с граничным условием

$$\tilde{B}(\xi) \tilde{u}(\xi, 0) + \tilde{C}(\xi) \tilde{u}(\xi, T) = \tilde{d}(\xi), \quad \xi \in [0, \omega], \quad (4)$$

где $\tilde{u}(\xi, \tau) = u(\tau + \xi, \tau)$, $\tilde{A}(\xi, \tau) = A(\tau + \xi, \tau)$, $\tilde{f}(\xi, \tau) = f(\tau + \xi, \tau)$.

Обозначим через $C(\bar{H}, R^n)$ пространство непрерывных по ξ и τ функций $\tilde{u}: \bar{H} \rightarrow R^n$ с нормой $\|\tilde{u}\|_0 = \max_{\xi \in [0, \omega]} \max_{\tau \in [0, T]} \|\tilde{u}(\xi, \tau)\|$.

К семейству линейных двухточечных краевых задач для обыкновенных интегро-дифференциальных уравнений (3)-(4) применяется метод параметризации [4].

Берем шаг $h > 0$ так, чтобы N раз укладывался на данном отрезке $[0, T]$ и

$$[0, T] = \bigcup_{r=1}^N [(r-1)h, rh]$$

производим разбиение

Через $\tilde{v}_r(\xi, \tau)$, $r = \overline{1, N}$ обозначим сужение функции $\tilde{v}(\xi, \tau)$ на $[0, \omega] \times [(r-1)h, rh]$.

Тогда задача (3)-(4) сводится к эквивалентному семейству краевых задач:

$$\frac{\partial \tilde{u}_r}{\partial \tau} = \tilde{A}(\xi, \tau) \tilde{u}_r + \sum_{i=1}^N \int_{(i-1)h}^{\xi+ih} \int_{(i-1)h}^{ih} \tilde{K}(\xi, \tau, \zeta, \sigma) \tilde{u}_i(\zeta, \sigma) d\sigma d\zeta + \tilde{f}(\xi, \tau), \quad \xi \in [0, \omega], \tau \in [(r-1)h, rh], \quad (5)$$

$$\tilde{B}(\xi) \tilde{u}_1(\xi, 0) + \lim_{\tau \rightarrow Nh-0} \tilde{C}(\xi) \tilde{u}_N(\xi, \tau) = \tilde{d}(\xi), \quad \xi \in [0, \omega], \quad (6)$$

$$\lim_{\tau \rightarrow sh-0} \tilde{u}_s(\xi, \tau) = \tilde{u}_{s+1}(\xi, sh), \quad \xi \in [0, \omega], s = \overline{1, N-1}, \quad (7)$$

где (7) есть условие склеивания решения во внутренних линиях разбиения.

Обозначая через $\lambda_r(\xi)$ значение функции $\tilde{u}_r(\xi, \tau)$ при $\tau = (r-1)h$, $r = \overline{1, N}$ и на каждой области разбиения, производя замену функции $\bar{u}_r(\xi, \tau) = \tilde{u}_r(\xi, \tau) - \lambda_r(\xi)$ получили краевую задачу с функциональными параметрами $\lambda_r(\xi)$:

$$\frac{\partial \bar{u}_r}{\partial \tau} = \tilde{A}(\xi, \tau) \bar{u}_r + \tilde{A}(\xi, \tau) \lambda_r(\xi) + \sum_{i=1}^N \int_{(i-1)h}^{\xi+ih} \int_{(i-1)h}^{ih} \tilde{K}(\xi, \tau, \zeta, \sigma) [\bar{u}_i(\zeta, \sigma) + \lambda_r(\xi)] d\sigma d\zeta + \tilde{f}(\xi, \tau), \quad \tau \in [(r-1)h, rh], \quad (8)$$

$$\bar{u}_r(\xi, (r-1)h) = 0, \quad \xi \in [0, \omega], \quad r = \overline{1, N}, \quad (9)$$

$$\tilde{B}(\xi) \lambda_1(\xi) + \tilde{C}(\xi) \lambda_N(\xi) + \lim_{\tau \rightarrow Nh-0} \tilde{C}(\xi) \bar{u}_N(\xi, \tau) = \tilde{d}(\xi), \quad \xi \in [0, \omega], \quad (10)$$

$$\lambda_s(\xi) + \lim_{\tau \rightarrow sh-0} \bar{u}_s(\xi, \tau) - \lambda_{s+1}(\xi) = 0, \quad \xi \in [0, \omega], s = \overline{1, N-1}. \quad (11)$$

Если непрерывная функция $\tilde{u}(\xi, \tau)$ - решение задачи семейства обыкновенных интегро-дифференциальных уравнений (3)-(4), то система пар функций

$(\lambda_r(\xi) = \tilde{u}_r(\xi, (r-1)h), \bar{u}_r(\xi, \tau) = \tilde{u}_r(\xi, \tau) - \tilde{u}_r(\xi, (r-1)h))$ будет решением задачи (8)-(11), и наоборот, если $(\lambda_r^*(\xi), \bar{u}_r^*(\xi, \tau))$ является решением краевой задачи (8)-(11), то непрерывная функция $\tilde{u}^*(\xi, \tau)$, которая получена при склеивании систем функций $(\lambda_r^*(\xi) + \bar{u}_r^*(\xi, \tau))$ будет решением задачи (3)-(4).

В задаче (8)-(11) появились начальные условия в виде (9). Тогда задача Коши (8)-(9) для интегро-дифференциальных уравнений эквивалентна системе интегральных уравнений:

$$\begin{aligned} \bar{u}_r(\xi, \tau) = & \int_{(r-1)h}^{\tau} \tilde{A}(\xi, \tau) \bar{u}_r(\xi, \tau) d\tau + \int_{(r-1)h}^{\tau} \tilde{A}(\xi, \tau) \lambda_r(\xi) d\tau + \\ & + \int_{(r-1)h}^{\tau} \sum_{i=1}^N \int_{(i-1)h}^{\xi+ih} \int_{(i-1)h}^{ih} \tilde{K}(\xi, \tau, \zeta, \sigma) \bar{u}_i(\zeta, \sigma) d\sigma d\zeta d\tau + \\ & + \int_{(r-1)h}^{\tau} \sum_{i=1}^N \int_{(i-1)h}^{\xi+ih} \int_{(i-1)h}^{ih} \tilde{K}(\xi, \tau, \zeta, \sigma) \lambda_r(\zeta) d\sigma d\zeta d\tau + \int_{(r-1)h}^{\tau} \tilde{f}(\xi, \tau) d\tau \end{aligned} \quad , \quad r = \overline{1, N} .$$

(12)

Подставляя $\bar{u}_r(\xi, \tau)$ в правую часть (12) и повторяя данный процесс ν раз, переходя к пределу при $\tau \rightarrow rh - 0$, используя краевые условия (10) и условия склеивания решения во внутренних линиях разбиения, умножая обе части (10) на $h > 0$, имеем систему уравнений относительно параметров $\lambda_{ri}(\xi)$ ($r = \overline{1, N}, i = \overline{1, n}$):

$$\begin{aligned} & h\tilde{B}(\xi)\lambda_1(\xi) + h\tilde{C}(\xi)\lambda_N(\xi) + h\tilde{C}(\xi) \int_{(N-1)h}^{Nh} \tilde{A}(\xi, \tau) \lambda_N(\xi) d\tau + \\ & + h\tilde{C}(\xi) \int_{(N-1)h}^{Nh} \sum_{i=1}^N \int_{(i-1)h}^{\xi+ih} \int_{(i-1)h}^{ih} \tilde{K}(\xi, \tau, \zeta, \sigma) \lambda_i(\zeta) d\sigma d\zeta d\tau = \\ & = h\tilde{d}(\xi) - h\tilde{C}(\xi) \int_{(N-1)h}^{Nh} \tilde{A}(\xi, \tau) \bar{u}_N(\xi, \tau) d\tau - \\ & - h\tilde{C}(\xi) \int_{(N-1)h}^{Nh} \sum_{i=1}^N \int_{(i-1)h}^{\xi+ih} \int_{(i-1)h}^{ih} \tilde{K}(\xi, \tau, \zeta, \sigma) \bar{u}_i(\zeta, \sigma) d\sigma d\zeta d\tau - h\tilde{C}(\xi) \int_{(N-1)h}^{Nh} \tilde{f}(\xi, \tau) d\tau \end{aligned} .$$

(13)

$$\begin{aligned} \lambda_s(\xi) + \int_{(s-1)h}^{sh} \tilde{A}(\xi, \tau) \lambda_s(\xi) d\tau + \int_{(s-1)h}^{sh} \sum_{i=1}^N \int_{(i-1)h}^{\xi+ih} \int_{(i-1)h}^{ih} \tilde{K}(\xi, \tau, \zeta, \sigma) \lambda_i(\zeta) d\sigma d\zeta d\tau - \lambda_{s+1}(\xi) = \\ = - \int_{(s-1)h}^{sh} \tilde{A}(\xi, \tau) \bar{u}_s(\xi, \tau) d\tau - \int_{(s-1)h}^{sh} \sum_{i=1}^N \int_{(i-1)h}^{\xi+ih} \int_{(i-1)h}^{ih} \tilde{K}(\xi, \tau, \zeta, \sigma) \bar{u}_i(\zeta, \sigma) d\sigma d\zeta d\tau - \int_{(s-1)h}^{sh} \tilde{f}(\xi, \tau) d\tau \end{aligned} \quad , \quad s = \overline{1, N-1} .$$

(14)

Обозначим через $Q_\nu(\xi, h)$ матрицу размерности $nN \times nN$, соответствующей левой части систем линейных уравнений (13)-(14). Тогда система уравнений (13)-(14) запишется в виде

$$Q_\nu(\xi, h)\lambda(\xi) = -F_\nu(\xi, h) - G_\nu(\xi, h, \bar{u}) ,$$

(15)

где
$$F_\nu(\xi, h) = \left(-h\tilde{d}(\xi) + h\tilde{C}(\xi) \int_{(N-1)h}^{Nh} \tilde{f}(\xi, \tau) d\tau, \int_{(s-1)h}^{sh} \tilde{f}(\xi, \tau) d\tau \right)'$$

$$G_\nu(\xi, h, \bar{u}) = \left(h\tilde{C}(\xi) \int_{(N-1)h}^{Nh} \tilde{A}(\xi, \tau) \bar{u}_N(\xi, \tau) d\tau + \right. \\ \left. + h\tilde{C}(\xi) \int_{(N-1)h}^{Nh} \sum_{i=1}^N \int_{(i-1)h}^{\xi+ih} \int_{(i-1)h}^{ih} \tilde{K}(\xi, \tau, \zeta, \sigma) \bar{u}_i(\zeta, \sigma) d\sigma d\zeta d\tau, \int_{(s-1)h}^{sh} \tilde{A}(\xi, \tau) \bar{u}_s(\xi, \tau) d\tau + \right. \\ \left. + \int_{(s-1)h}^{sh} \sum_{i=1}^N \int_{(i-1)h}^{\xi+ih} \int_{(i-1)h}^{ih} \tilde{K}(\xi, \tau, \zeta, \sigma) \bar{u}_i(\zeta, \sigma) d\sigma d\zeta d\tau \right)'$$

Для определения nN пар $(\lambda_r^{(k)}(\xi), \bar{u}_r^{(k)}(\xi, \tau))$ имеем замкнутую систему уравнений (12), (15).

Применяя метод последовательных приближений, находим решение краевой задачи (3)-(4).

Для нахождения решения краевой задачи с функциональными параметрами (8)-(11) – систему пар $(\lambda_r^{(k)}(\xi), \bar{u}_r^{(k)}(\xi, \tau))$, $r = \overline{1, N}$ – строим алгоритм. Алгоритм нахождения решения поставленной нелокальной краевой задачи.

Шаг 0: Предполагая, что матрица $Q_\nu(\xi, h)$ обратима, из уравнения $Q_\nu(\xi, h)\lambda(\xi) = -F_\nu(\xi, h)$ определяем начальное приближение по параметру $\lambda^{(0)}(\xi)$. На отрезках $[(r-1)h, rh]$, решая задачу Коши (8)-(9) при $\lambda_r(\xi) = \lambda_r^{(0)}(\xi)$, находим $\bar{u}_r^{(0)}(\xi, \tau)$.

Шаг 1: Найденные $\bar{u}_r^{(0)}(\xi, \tau)$ подставляя в правую часть (15), определяем $\lambda^{(1)}(\xi)$:

$$\lambda^{(1)}(\xi) = -[Q_\nu(\xi, h)]^{-1} \cdot \{F_\nu(\xi, h) + G_\nu(\xi, h, \bar{u}^{(0)})\}.$$

(16)

При $\lambda_r(\xi) = \lambda_r^{(1)}(\xi)$ решая задачу Коши интегро-дифференциального уравнения (8) с условиями (9), находим $\bar{u}_r^{(1)}(\xi, \tau)$. Тем самым, нашли пару $(\lambda_r^{(1)}(\xi), \bar{u}_r^{(1)}(\xi, \tau))$. И т.д.

Таким образом, на k -м шаге находим систему пар $(\lambda_r^{(k)}(\xi), \bar{u}_r^{(k)}(\xi, \tau))$, $(k = 0, 1, 2, \dots, r = \overline{1, N})$.

Одним из условий разрешимости исследуемой задачи является обратимость матрицы $Q_\nu(\xi, h)$, $h > 0$: $Nh = T$ и $\nu, \nu = 1, 2, \dots$, составленная из сумм повторных интегралов по переменной τ длины h от коэффициентной матрицы системы интегро-дифференциального уравнения и матриц граничного условия.

Достаточные условия однозначной разрешимости рассматриваемой задачи и сходимости предложенного алгоритма устанавливается следующей теоремой.

Теорема 1. Если при некотором $h > 0$: $Nh = T$ и $\nu, \nu = 1, 2, \dots$, $(nN \times nN)$ -матрица $Q_\nu(\xi, h)$ обратима при всех $\xi \in [0, \omega]$, то краевая задача для семейства обыкновенных интегро-дифференциальных уравнений (3)-(4) имеет единственное решение $\tilde{u}^*(\xi, \tau) \in C(\bar{H}, R^n)$.

При доказательстве теоремы используется схема доказательства теоремы 1 [6] и теоремы [7].

Теорема 2. Пусть выполнены условия теоремы 1. Тогда нелокальная краевая задача для системы интегро-дифференциальных уравнений в частных производных (1)-(2) имеет единственное решение $u^*(x, t) \in C(\bar{\Omega}, R^n)$.

Из теоремы 1 следует, что краевая задача (3)-(4) однозначно разрешима. Так как задача (3)-(4) эквивалентна задаче (1)-(2), то имеем что нелокальная краевая задача (1)-(2) имеет единственное решение $u^*(x, t) \in C(\bar{\Omega}, R^n)$.

Определение. Краевая задача (3)-(4) называется корректно разрешимой, если для любых $\tilde{f}(\xi, \tau) \in C(\bar{H}, R^n)$, $\tilde{d}(\xi) \in C([0, \omega], R^n)$ она имеет единственное решение $\tilde{u}^*(\xi, \tau)$ и для него справедливо неравенство

$$\max_{\tau \in [0, T]} \|\tilde{u}^*(\xi, \tau)\| \leq K_*(\xi) \max \left(\max_{\tau \in [0, T]} \|\tilde{f}(\xi, \tau)\|, \|\tilde{d}\|_1 \right),$$

где $K_*(\xi)$ - непрерывная на $[0, \omega]$ функция, не зависящая от $\tilde{f}(\xi, \tau), \tilde{d}(\xi)$.

Определение. Краевая задача (1)-(2) называется корректно разрешимой в широком смысле по Фридрихсу [9], если для любых $f(x, t), d(x)$ она имеет единственное решение $u(x, t) \in C(\bar{\Omega}, R^n)$ и для него справедлива оценка

$$\|u\|_0 \leq \bar{K} \max(\|f\|_0, \|d\|_1),$$

где $\bar{K} = const$ не зависит от $f(x, t), d(x)$.

Теорема 3. Нелокальная краевая задача (1)-(2) корректно разрешима тогда и только тогда, когда корректно разрешима задача (3)-(4).

Если построенное решение в широком смысле непрерывно дифференцируемо по x и t , то функция $u(x, t)$, обладающая непрерывными частными производными $\frac{\partial u}{\partial t}, \frac{\partial u}{\partial x}$ удовлетворяющая интегро-дифференциальному уравнению (1) при всех $(x, t) \in \bar{\Omega}$ с условием (2) является и классическим решением нелокальной краевой задачи (1)-(2).

Работа выполнена по Гранту № 0113РК00686 МОН РК.

Литература

1. Нахушев А.М. Задачи со смещением для уравнений в частных производных. - Науч.-исслед. ин-т приклад. математики и автоматизации Кабардино-Балкар. НЦ РАН. - М.: Наука, 2006. - 287 с.
2. Врагов В.Н. Краевые задачи для неклассических уравнений математической физики. - Изд-во Новосибирского государственного университета, 1983. - 84 с.
3. Асанова А.Т., Джумабаев Д.С. Корректная разрешимость нелокальных краевых задач для систем гиперболических уравнений. // Дифференциальные уравнения. - 2005. - Т.41, - №3. - С.337-346.
4. Джумабаев Д.С. Признаки однозначной разрешимости линейной краевой задачи для обыкновенного дифференциального уравнения. // Журнал вычислительной математики и математической физики. - 1989. - Т.29, - №1. - С.50-66.
5. Асанова А.Т. О нелокальной краевой задаче для систем интегро-дифференциальных уравнений гиперболического типа со смешанной производной. // Известия НАН РК. Серия физико-математическая - 2007. - № 5. - С.3-8.
6. Джумабаев Д.С. Об одном методе решения линейной краевой задачи для интегродифференциального уравнения. // Журнал вычислительной математики и математической физики. - 2010. - Т.50, - №7. - С.1209-1221.
7. Абдикаликова Г.А. О разрешимости одной нелокальной краевой задачи. // Математический журнал. ИМ МОН РК - 2005. - Т. 5, - №3 (17). - С.5-10.

8. Abdikalikova G. On solvability of the boundary value problem for system of the hyperbolic equations. // International Scientific Conference Mathematical analysis, differential equations and their applications. Abstracts. Uzhgorod, Ukraine, - 2006. - P.129.

9. Рождественский Б.Л., Яненко Н.Н. Системы квазилинейных уравнений и их приложения к газовой динамике. - М.: Наука, 1968. - 592 с.

УДК 514

ВЫСОТА ТРЕУГОЛЬНИКА В ЗАДАЧАХ

Хан Д.И., Глеубергенова М.А.

Актюбинский региональный государственный университет имени К. Жубанова

Үшбұрыштың биіктігі көптеген есептерде кездеседі. Есеп шығаруда үшбұрыштың биіктігін қолдану үшін оның кейбір қасиеттерін, сонымен қатар, үшбұрыштың ортоцентрлік қасиетін де білу қажет.

Height of the triangle is involved in many tasks. To use height to solve problems, you must know some of its properties and the properties orthocentric triangle.

Кілт сөздер: биіктік, биссектриса, ортоцентрлік үшбұрыш.

Key words: height of the triangle, bisector, orthocentric triangle.

Высота треугольника участвует во многих интересных задачах, о которых будет идти речь в данном материале.

Докажем, прежде всего, что высоты треугольника (или их продолжения) пересекаются в одной точке.

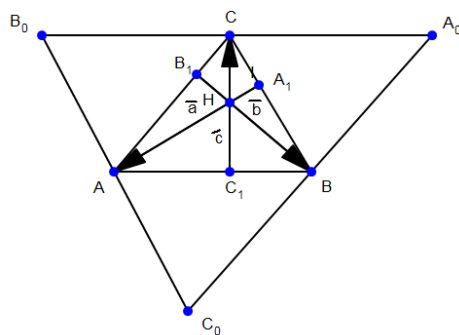

Рис. 1

1 способ. Проведем через вершины треугольника ABC прямые, параллельные их противоположным сторонам и получим треугольник $A_0B_0C_0$ (рис.1). Тогда высоты данного треугольника являются, очевидно, серединными перпендикулярами сторон треугольника $A_0B_0C_0$, поэтому они пересекаются в одной точке H , она называется ортоцентром данного треугольника.

2 способ Используем векторы. Пусть

$\overline{HA} = \overline{a}$, $\overline{HB} = \overline{b}$ и $\overline{HC} = \overline{c}$, тогда

$\overline{AC} = \overline{c} - \overline{a}$, $\overline{CB} = \overline{b} - \overline{c}$ и из $\overline{BB_1} \perp \overline{AC}$, $\overline{AA_1} \perp \overline{CB}$

следует $\overline{HB} \cdot \overline{AC} = 0$, $\overline{HA} \cdot \overline{CB} = 0$ или

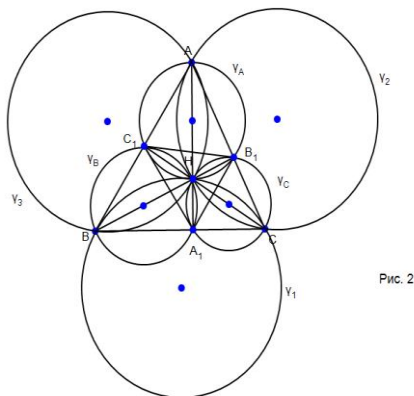

Рис. 2

$$\begin{cases} \overline{b(\bar{c}-\bar{a})} = 0 \\ \overline{a(\bar{b}-\bar{c})} = 0 \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} \overline{bc-\bar{b}\bar{a}} = 0 \\ \overline{ab-\bar{a}\bar{c}} = 0 \end{cases} \Rightarrow \overline{bc-\bar{a}\bar{c}} = 0 \Rightarrow \overline{c(\bar{b}-\bar{a})} = 0 \Rightarrow \overline{HC} \cdot \overline{AB} = 0,$$

т.е. прямая AC

перпендикулярна AB . Этим доказано, что третья высота проходит через точку пересечения первых двух высот.

3 способ. Найдем длины отрезков

$$AC_1 = b \cos A$$

$$BA_1 = c \cos B$$

$$CB_1 = a \cos C \quad (\text{где } BC = a, AB = c)$$

$$C_1B = a \cos B$$

$$A_1C = b \cos C$$

$$B_1A = c \cos A$$

тогда

$$\frac{AC_1}{C_1B} \cdot \frac{BA_1}{A_1C} \cdot \frac{CB_1}{B_1A} = \frac{b \cos A \cdot c \cos B \cdot a \cos C}{a \cos B \cdot b \cos C \cdot c \cos A} = 1 \Rightarrow \frac{\overline{AC_1}}{C_1B} \cdot \frac{\overline{BA_1}}{A_1C} \cdot \frac{\overline{CB_1}}{B_1A} = 1$$

Отсюда по теореме Чевы

следует, что высоты треугольника пересекаются в одной точке. Треугольник $A_1B_1C_1$, с вершинами в основаниях высот называется ортоцентрическим. ■

Пусть в треугольнике ABC AA_1, BB_1, CC_1 - его высоты, H - ортоцентр, тогда существуют окружности $\gamma_A(A, B_1, H, C_1)$, $\gamma_B(B, C_1, H, A_1)$ и $\gamma_C(C, A_1, H, B_1)$ с диаметрами соответственно AH, BH , и CH (рис 2).

Также существуют окружности $\gamma_1(B, C, H)$, $\gamma_2(A, C, H)$, $\gamma_3(A, B, H)$, равные окружности $\gamma_0(A, B, C)$. В самом деле, если H - ортоцентр и BH (рис.3) пересекает окружность γ_0 в точке H_2 , то из $\triangle ANB_1 \sim \triangle BHA_1$ следует $\angle 1 = \angle 2$. А $\angle 1 = \angle 3$ как вписанные в γ_0 , опирающиеся на одну и ту же дугу CH_2 . Точно так же $\angle 4 = \angle 5 = \angle 6$, откуда следует равенство треугольников AHC и AH_2C . Окружности γ_0 и $\gamma_2(A, C, H)$ описаны вокруг равных треугольников, поэтому равны, значит и $\gamma_0 = \gamma_2 = \gamma_1(B, C, H) = \gamma_3(A, B, H)$.

Также существуют окружность ω_1, ω_2 и ω_3 с диаметрами соответственно BC, AC и AB ,

они проходят через точки B_1 и C_1 , A_1 и C_1 , A_1 и B_1 (рис.3).

Возьмем окружности ω_1 и ω_2 (рис 4). Так как $\angle AB_1C_1 + \angle CB_1C_1 = 180^\circ$, а

$$\angle B + \angle CB_1C_1 = 180^\circ$$

- как сумма противоположных углов, вписанного четырехугольника BC_1B_1C , то $\angle B = \angle AB_1C_1$ и $\angle C = \angle AC_1B_1$, т.е. прямые B_1C_1 и BC

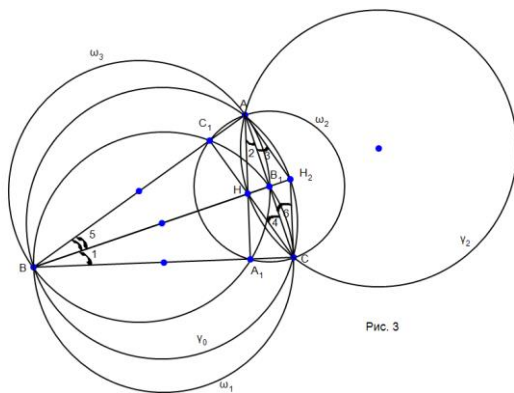

Рис. 3

антипараллельны относительно угла A . Точно так же $\angle B = \angle AB_1C_1$, т.е. высота BB_1 данного треугольника является биссектрисой ортоцентрического. Аналогичный вывод можно сделать и для остальных высот, т.е. ортоцентр H треугольника ABC является центром вписанной окружности его ортоцентрического треугольника $A_1B_1C_1$.

Рассмотрим некоторые задачи.

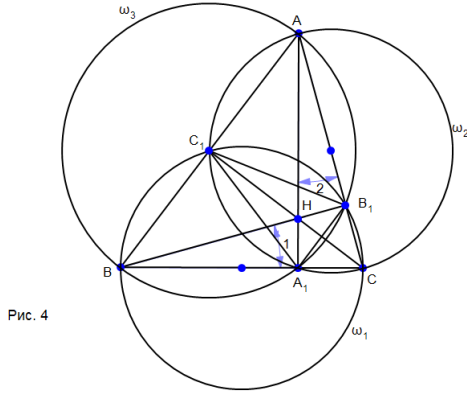

Рис. 4

Задача 1. Пусть H – ортоцентр, AA_1, BB_1 и CC_1 – высоты треугольника ABC . Доказать, что $AH \cdot HA_1 = BH \cdot HB_1 = CH \cdot HC_1$ (1).

□ Так как $\angle 1 = \angle 2$ – как углы со взаимно перпендикулярными сторонами (рис.4), то

$$\triangle AHB_1 \sim \triangle BHA_1 : \frac{AH}{BH} = \frac{HB_1}{HA_1} \Rightarrow AH \cdot HA_1 = BH \cdot HB_1.$$

Рассмотрев подобные треугольники BHC_1 и

CHB_1 получим равенство (1). ■

Задача 2.

Если O – центр описанной окружности треугольника ABC , H – его ортоцентр, то доказать равенство $\overline{OH} = \overline{OA} + \overline{OB} + \overline{OC}$.

□ Треугольник ABC гомотетичен его срединному треугольнику $A_1B_1C_1$ при гомотетии с центром G

(центроид) и коэффициентом $k = -\frac{1}{2}$. При этой гомотетии $A \rightarrow A_1$ и $H \rightarrow O$, так как O – ортоцентр $\triangle A_1B_1C_1$, поэтому

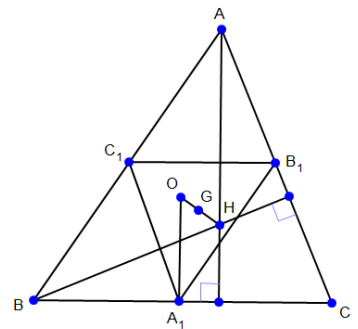

Рис. 5

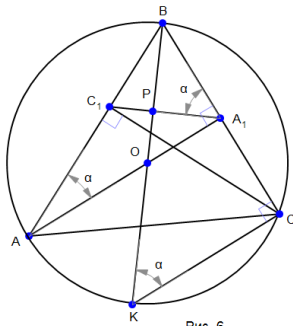

Рис. 6

$$\overline{OA_1} = -\frac{1}{2}\overline{HA} \Rightarrow \frac{1}{2}(\overline{OB} + \overline{OC}) = -\frac{1}{2}(\overline{OA} - \overline{OH}) \Rightarrow \frac{1}{2}\overline{OB} + \frac{1}{2}\overline{OC} + \frac{1}{2}\overline{OA} = \frac{1}{2}\overline{OH} \Rightarrow \overline{OH} = \overline{OA} + \overline{OB} + \overline{OC}. \blacksquare$$

Задача 3.

Треугольник вписан в окружность. Доказать, что отрезок, соединяющий основания двух высот треугольника, перпендикулярен к радиусу окружности, проведенному в третью вершину.

□ Известно, что отрезок A_1C_1 антипараллелен стороне AC (рис.6). Проведем диаметр BK , тогда $\angle A = \angle BA_1C_1 = \angle BKC$, откуда следует, что треугольник BA_1P подобен прямоугольному треугольнику BKC . Следовательно $\angle BPA_1 = 90^\circ$. ■

Задача 4.

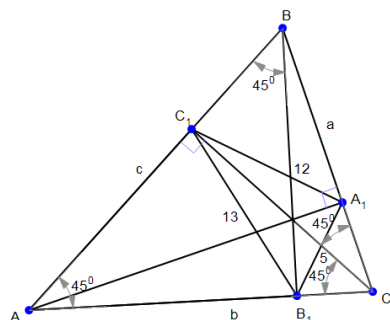

Рис. 7

В треугольнике ABC стороны ортоцентрического треугольника равны 5, 12 и 13. Найти площадь данного треугольника.

□ Пусть AA_1, BB_1 и CC_1 – высоты, $A_1C_1 = 12, B_1C_1 = 13$ и $A_1B_1 = 5$ (рис. 7).

Так как $12^2 + 5^2 = 13^2$, то треугольник $A_1B_1C_1$ – прямоугольный и $\angle B_1A_1C_1 = 90^\circ$. Тогда $\angle B_1A_1A = \angle C_1A_1A = \angle BA_1C_1 = \angle CA_1B_1 = 45^\circ$.

Найдем $S(ABC) = \frac{1}{2}bc \sin 45^\circ, S_1(AB_1C_1) = \frac{1}{2}AB_1 \cdot AC_1 \sin 45^\circ = \frac{1}{2}BB_1 \cdot CC_1 \sin 45^\circ$ (A_1B_1 и

AB антипараллельны $\Rightarrow \angle A = \angle CA_1B_1 = 45^\circ$).

Вычислим произведение

$$S \cdot S_1 = \frac{1}{4}bc \cdot BB_1 \cdot CC_1 \sin^2 45^\circ = \frac{1}{4}(b \cdot BB_1) \cdot (c \cdot CC_1) \cdot \frac{1}{2} = \frac{1}{8} \cdot 2S \cdot 2S \Rightarrow$$

Найдем

$$\begin{cases} S_2(BC_1A_1) = \frac{1}{2}A_1C_1 \cdot A_1B \cdot \sin 45^\circ = 3\sqrt{2}A_1B \\ S_3(CA_1B_1) = \frac{1}{2}A_1B_1 \cdot A_1C \cdot \sin 45^\circ = \frac{5\sqrt{2}}{4}A_1C \end{cases} \Rightarrow \frac{S_2}{S_3} = \frac{12}{5} \cdot \frac{BA_1}{CA_1} = \frac{A_1C_1^2}{CA_1^2} = \frac{12}{CA_1^2} \Rightarrow$$

$$\begin{aligned} \Rightarrow BA_1 \cdot CA_1 &= 60 \Rightarrow BA_1(a - BA_1) = 60 \Rightarrow BA_1^2 - 13\sqrt{2}BA_1 + 60 = 0 \Rightarrow BA_1 = \frac{13\sqrt{2} \pm \sqrt{338 - 240}}{2} = \\ &= \frac{13\sqrt{2} \pm 7\sqrt{2}}{2} \Rightarrow BA_1 = 10\sqrt{2}, CA_1 = 3\sqrt{2} \text{ или } BA_1 = 3\sqrt{2}, CA_1 = 10\sqrt{2}. \end{aligned}$$

Так как очевидно, что из $S_2 \Rightarrow S_3$, то $BA_1 = 10\sqrt{2}, CA_1 = 3\sqrt{2}$.

$$S_2 = 3\sqrt{2} \cdot 10\sqrt{2} = 60, S_3 = \frac{5\sqrt{2}}{4} \cdot 3\sqrt{2} = \frac{15}{2}.$$

Найдем

$$S = 2S_4(BCB_1C_1) = 2(S_0(A_1B_1C_1) + S_2 + S_3) = 2\left(\frac{1}{2} \cdot 5 \cdot 12 + 60 + \frac{15}{2}\right) = 195$$

Тогда

Ответ: 195 ■

Задача 5.

Из вершин остроугольного треугольника ABC опущены перпендикуляры AA_2, BB_2 и CC_2 соответственно на стороны B_1C_1, C_1A_1 и A_1B_1 ортоцентрического треугольника. Доказать:

1) прямые A_1A_2, B_1B_2 и C_1C_2 пересекаются в одной точке; 2) прямые AA_2, BB_2 и CC_2 пересекаются в центре O описанной окружности треугольника ABC .

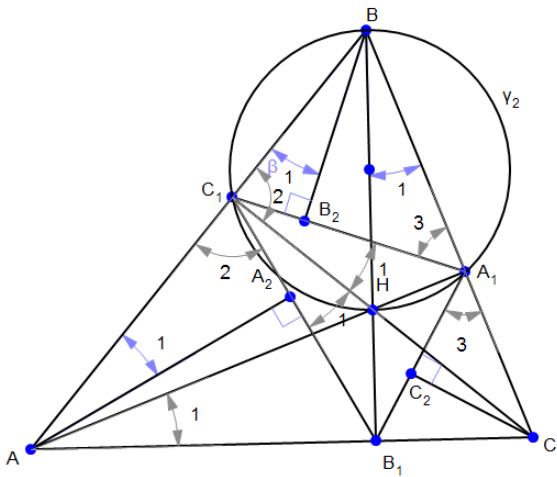

Рис. 8

□ 1) Углы (рис.8), отмеченные цифрами 1 равны, так как в окружности $\gamma_2(B, C_1, H, A_1)$ углы A_1BH и A_1C_1H равны, как вписанные, опирающиеся на одну и ту же дугу A_1H . Тогда имеем такие пары подобных треугольников:
1)

$$\Delta C_1AA_2 \sim \Delta C_1BB_2 : \frac{C_1A_2}{C_1B_2} = \frac{C_1A}{C_1B} \quad (2); \quad 2) \Delta B_1AA_2 \sim \Delta B_1CC_2 : \frac{B_1A_2}{B_1C_2} = \frac{B_1A}{B_1C} \quad (3);$$

$$3) \Delta A_1CC_2 \sim \Delta A_1BB_2 : \frac{A_1C_2}{A_1B_2} = \frac{A_1C}{A_1B} \quad (4)$$

$$\frac{C_1B_2}{C_1A_2} = \frac{C_1B}{C_1A} \quad (5)$$

Запишем (2) в виде $\frac{B_1A_2}{B_1C_2} \cdot \frac{A_1C_2}{A_1B_2} \cdot \frac{C_1B_2}{C_1A_2} = \frac{B_1A \cdot A_1C \cdot C_1B}{B_1C \cdot A_1B \cdot C_1A}$ (6). Перемножим левые и правые части равенств (3), (4) и

$$\frac{B_1A_2}{B_1C_2} \cdot \frac{A_1C_2}{A_1B_2} \cdot \frac{C_1B_2}{C_1A_2} = \frac{B_1A \cdot A_1C \cdot C_1B}{B_1C \cdot A_1B \cdot C_1A} \quad (6)$$

(5): $\frac{B_1A_2}{B_1C_2} \cdot \frac{A_1C_2}{A_1B_2} \cdot \frac{C_1B_2}{C_1A_2} = \frac{B_1A \cdot A_1C \cdot C_1B}{B_1C \cdot A_1B \cdot C_1A}$. Правая часть равенства равна 1 по теореме Чевы для высот данного треугольника. Тогда левая часть (6) также равна 1. По обратной теореме Чевы получим, что прямые A_1A_2, B_1B_2 и CC_2 пересекаются в одной точке.

2) Из равенства углов $\angle ABB_2 = \angle BAA_2$ и $\angle A_1BB_2 = \angle A_1CC_2$ следует, что прямые AA_2, BB_2 и CC_2 пересекаются в одной точке – центре описанной окружности треугольника ABC .

Задача 6. В прямоугольном треугольнике ABC опущена высота CD на гипотенузу AB .

O, O_1 и O_2 центры вписанных окружностей соответственно треугольников ABC, ACD и BCD .

Доказать, что отрезок O_1O_2 равен и перпендикулярен отрезку CO . Выразить радиус r вписанной окружности

треугольника ABC через радиусы r_1 и r_2 вписанных в треугольники ACD и BCD окружностей. □ Пусть $OF = OK = OP = r$ –

радиусы вписанной в треугольник ABC окружности γ ,

$FP \perp AO, KP \perp BO, \angle A = 2\alpha, \angle B = 2\beta$ (рис.9). Опустим перпендикуляр $FF_1 \perp AD$ и

докажем, что точка O_1 , его пересечения с AO является центром вписанной окружности треугольника ACD . Для этого опустим перпендикуляр $FQ \perp CD$ и покажем, что $FQ = O_1E = r_1$.

В ΔO_1EF : $\angle O_1FE = 90^\circ - 2\alpha$ ($\angle O_1FP = \angle O_1AP = \alpha$)

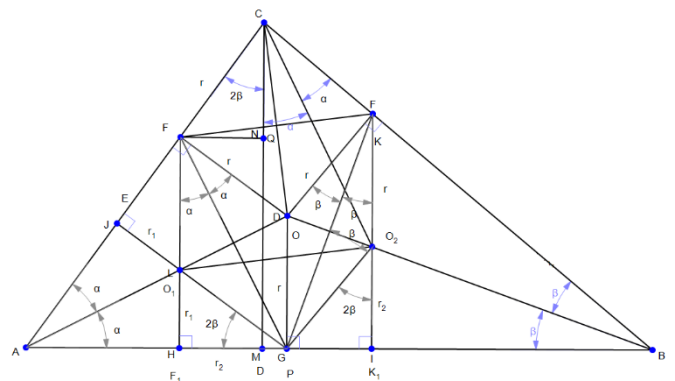

Рис. 9

$$O_1F = r, \quad O_1E = r_1 = r \sin(90^\circ - 2\alpha) = r \cos 2\alpha.$$

В $\triangle CFQ$: $CF = r$, $\angle FCQ = 2\beta$, $FQ = r \sin 2\beta = r \sin(90^\circ - 2\alpha) = r \cos 2\alpha$, т.е

$FQ = O_1F_1 = r_1$. Аналогично, $O_2K_1 = r_2$, $O_2K = r$. Далее, $FK = CO = O_1O_2 = r\sqrt{2}$ ($OFCK$ —

квадрат). Из равенства $\triangle O_1F_1P = \triangle PK_1O_2 \Rightarrow F_1P = r_2$ и в треугольнике

O_1F_1P : $O_1P^2 = O_1F_1^2 + F_1P^2 \Rightarrow r^2 = r_1^2 + r_2^2$. Доказано также, что $CO = O_1O_2$ и $CO \perp O_1O_2$. ■

Литература

1. Понарин Я.П. Элементарная геометрия. т. 1. Планиметрия.- М.: МЦНМО, 2004.
2. Просолов В.В. Задачи по планиметрии, ч. 1-2.- М.: Наука, 1991.
3. Шарыгин И.Ф. Геометрия. Задачник, 9-11. -М.: Дрофа, 1997.

УДК 004

ПРИМЕНЕНИЕ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ

Алданиязова Г.М., Конысбаева А.А.

Актюбинский региональный государственный университет имени К.Жубанова

Аталған мақалада мектеп оқушыларына физиканы оқытудағы компьютерлік бағдарламалардың жіктелуі және ақпараттық-инновациялық технологиялардың маңызы туралы қарастырылды.

The classification of computer programmes for pupils in is considered teaching this physics, and article the importance of the information-innovative technology.

Кілт сөздер: *оқыту, технология, компьютер, электрондық кітапхана.*

Key words: *education, technology, computer, electronic library.*

В условиях современного научно-технического прогресса естественные науки становятся непосредственной производительной силой развития общества. В этом процессе физика занимает одно из ведущих мест. Ее теории и методы исследования проникли во все области естествознания, особенно в астрономию и химию. Непрерывно расширяя возможности человека, современная физика обеспечила быстрый технический прогресс; превратилась в теоретическую базу современной техники. Физика также является важным компонентом человеческой культуры; в существенной мере способствуя развитию диалектического мышления и формированию научного мировоззрения, она вносит вклад в экологическое, нравственное, патриотическое, трудовое воспитание. В связи с этим физика в средней специальной школе должна быть одним из основных, обязательных предметов во всех типах учебных заведений, и на ее изучение следует выделять достаточное число учебных часов в зависимости от профиля специальности.

Концепция физического образования в средних специальных учебных заведениях должна исходить из общей концепции развития среднего профессионального образования, согласно которой переход к подготовке специалистов широкого профиля требует углубление фундаментальных знаний, дифференциации содержания, обучения по основным видам или объектам профессиональной деятельности, усиления профессиональной ориентации общеобразовательной подготовки при обязательном сохранении базового компонента общего среднего образования, установления

рационального соотношения теоретического и практического обучения, формирования творческого мышления и высокой исполнительской культуры труда.

Важным условием успешной подготовки специалистов широкого профиля, как отмечается в концепции среднего профессионального образования, является формирование содержания обучения на основе деятельностного подхода, предполагающего всестороннее раскрытие будущей специально-производственной деятельности специалиста в содержании учебных предметов и различных видах практики.

Физика, являясь обязательной составной частью всеобщего среднего образования, одновременно образует прочный фундамент всего естествознания. Высокий уровень синтематизации физических знаний, логическое совершенствование основных теорий, необычайная широта практического применения позволяют считать ее эталоном естественнонаучного знания. Содержание школьного курса физики, создание эффективных методик, разработка передовых технологий преподавания не могут считаться решенными проблемами [1].

Обучение физике на основе материала учебника соответствует обязательному (минимальному) уровню современного образования. Для достижения более высоких уровней необходимо искать, вводить в урок новые данные по теме, новые примеры, обращаться к передовому опыту.

Под педагогическими инновациями мы понимаем обновление, преобразование профессионально-педагогической деятельности, приводящее к замене одних ее элементов другими, более совершенными, либо дополнение уже имеющихся элементов новыми. Следует заметить, что побудительным фактором к осуществлению инновационной деятельности педагога может стать на определенном этапе содержание обучения физике, которое возможно рассматривать как совокупность знаниевого и деятельностного компонентов в их тесной взаимосвязи. Оба они реализуются в полной мере там, где созданы условия предпрофильной подготовки и профильного обучения физике. Выделим два основных направления обучения на элективных курсах предпрофильной и профильной подготовки по физике: фундаментализация содержания учебного знания и естественнонаучные методы изучения природы.

Первое направление можно реализовать с помощью следующих аспектов развития физической науки и физико-технического знания, раскрывающихся в программах элективных курсов: 1) историко-культурного; 2) экономического; 3) гуманитарного; 4) экологического; 5) технического; 6) естественнонаучного.

Второе направление можно осуществить на элективных курсах следующего содержания: 1) методы эмпирического исследования; 2) методы теоретического исследования; 3) методы научно-технического исследования; 4) виды учебно-познавательной деятельности (способы работы с источниками знаний): работа с книгой, аудио и видеофонами; работа с компьютером с учетом программного обеспечения разного типа; работа с приборами, инструментами, техническими устройствам.

Современное образование невозможно представить без использования информационных технологий. Сегодня компьютерные технологии внедряются во все сферы человеческой деятельности, не исключением является и профессиональное образование.

Информационные технологии в профессиональном образовании расширяют возможности передачи информации, используя цвет, графику, средства аудиотехники, видеотехники, мультимедиа технологий. Применение информационных технологий в образовании позволяет мотивировать учеников к процессу обучения. Применяя, информационные технологии в профессиональном образовании, преподаватели могут найти индивидуальный подход к каждому ученику, т.е. используя, компьютерные технологии, они могут удовлетворить запросу каждого ученика [2].

Информационные технологии в профессиональном образовании в учебном процессе расширяют возможности постановки различных учебных задач, а также их решения, дают

возможность наглядно представить этапы решения той или иной задачи, позволяют качественно вести контроль за деятельностью соучеников.

Информационные технологии в профессиональном образовании можно использовать по следующим видам деятельности:

- при изучении и изложении нового теоретического материала;
- при проведении лабораторных работ, с использованием ЭВМ, компьютерных программ, т.е. виртуальных лабораторных работ;
- при закреплении, контроле, проверке изученного материала;
- при самостоятельной работе студентов;
- при проведении открытых уроков, телеконференций, аудиоконференций, видеоконференций, показательных занятий и т.д.

Информационные технологии в профессиональном образовании можно применять по двум направлениям. Первое это использование информационных технологий для того, чтобы обеспечить доступность образования, а это возможно осуществить, используя дистанционные технологии и дистанционную форму образования. Второе направление это использование информационных технологий при традиционной форме обучения. Таким образом, получая сегодня, профессиональное образование студенты имеют много возможностей выбора для получения знаний, они могут выбрать как форму обучения: очную, заочную, вечернюю, дистанционную, так и процесс приобретения знаний, умений, навыков и в общем информации.

Компьютерная грамотность и информационная культура – неотъемлемые требования к знаниям будущего. Структура современного общества детерминирует повышенные требования к формированию познавательной деятельности учащихся. На это ориентируют систему народного образования нашей республики решения, определившие долговременную стратегию развития и информатизации общества, которая влечет за собой многие весьма радикальные научно-технические, экономические и социальные изменения.

Информатизация образования (также - общества) – это актуальная комплексная проблема, в решении которой одинаково важны как функциональные, так и прикладные исследования, а также тесное взаимодействие специалистов академической науки и системы образования. Каждый преподаватель должен внести в ее решения ту частицу огромного, пережитого сердцем и обдуманного, которая стала бы кирпичиком в создание нового направления в обучении и воспитании подрастающего поколения.

Задачами информатизации обучения и воспитания являются:

- переход от дисциплинарной к системной модели содержания образования;
- кардинальная смена научно-методической, учебно-методической и информационной базы обучения в расчете на индивидуальное компьютерное обучение каждого обучаемого;
- предоставление учащимся равных возможностей получения образования, имеющего личностную и общественную значимость, способного помочь им в духовном и интеллектуальном саморазвитии;
- сокращение сроков обучения за счет использования индивидуальных компьютерных методов интенсификации и повышения эффективности получения значений через дистанционное интерактивное обучение;
- разработка и внедрение научно-методического и учебно-методического обеспечения для процесса информатизированного обучения.

Значит использование информационных технологий в обучении, физике – одна из главнейших задач на пути реализации программы информатизации образования.

Новая организация образования требует новой философии образования, основанной на самостоятельности и инициативе субъектов обучения. Необходимость инновационного подхода вызвана несоответствием темпов развития организаций образования темпам общественного прогресса. Наступление эры «быстрого развития», информационной

революции придает особый вес знаниям во всех видах человеческой деятельности, которые обеспечивают рост новаторства, оперативности управления, способности быстро реагировать на перемены, создавать новейшие технологии, избегать информационной изоляции.(3)

Применение ЭВМ должно привести либо к усвоению нового, не изучавшегося ранее, либо вывести учащихся на более высокий уровень усвоения знаний и умений, либо сопровождаться значительной экономией времени, либо должно привести к такому уровню познавательной активности, таких новых видов деятельности, которые не могут быть получены в традиционном учебном процессе. При этом методический выигрыш должен быть значимым, весомым, чтобы окупить затраты времени учителя на усложнение деятельности учащихся. В связи с этим на экран можно выдать любую информацию и говорит об усвоении нового материала, ранее не изучавшегося. Однако ведущими учеными мира, занимающимися компьютеризацией образования, доказано, что усвоение происходит в процессе применения учащимися знаний. Принципиально новое, не изучавшееся ранее будет доступно учащимся только в том случае, если специфика их работы за компьютером приведет к возможности оперировать с ним, а не смотреть на него.

Простое наблюдение, без деятельности на основании увиденного, не представляет ценности в учебном процессе. Вот почему в основе одного из путей личностного и профессионального саморазвития и самосовершенствования учителей лежит переход педагогических работников на новые формы и методы ведения занятий с использованием компьютерных средств.

Компьютер как средство обучения может использоваться только при наличии соответствующего программного обеспечения. Применение ИТ в образовании и обучении, в конечном счете, заключается в разработке и использовании ПО учебного назначения. Особенность этого вида программного продукта состоит в том, что он должен аккумулировать в себе, наряду с компьютерной программой как таковой, дидактический и методический опыт преподавателя-предметника, актуальность и правильность информационного наполнения по определенной учебной дисциплине, а также удовлетворять требованиям образовательного стандарта и реализовывать, в то же время, возможность его применения как для самостоятельной работы обучаемого, так и в учебном процессе.

В системе образования создается огромное количество ПО для поддержки учебного процесса. Это могут быть базы данных (БД), традиционные информационно-справочные системы, хранилища (депозитарии) информации любого вида (включая графику и видео), компьютерные обучающие программы, а также программы, позволяющие осуществлять администрирование учебного процесса. Современные компьютерные технологии позволяют оптимизировать и сам процесс управления образованием. Сегодня информационные системы, выполняющие административные функции, применяются не только на федеральном, региональном или муниципальном уровне, но и на уровне отдельных учебных заведений. Автоматизированная информационная система управления учебным заведением позволяет, например, вести единую базу учащихся, а также преподавательских кадров, обеспечить учет материально-технических ресурсов школы, автоматизировать работу бухгалтерии (что стало особенно актуальным в последнее время), упростить выполнение функций обеспечения учебного процесса (составление расписания, контроль успеваемости и учебной нагрузки и т.п.), организовать библиотечное обслуживание.

Современный этап применения компьютерной технологии обучения в учебном процессе заключается в использовании компьютера как средства обучения не эпизодически, а систематически с первого до последнего занятия при любом виде обучения. Основная проблема при этом заключается в методике компьютеризации курса, который предстоит освоить обучаемому. Возможна либо полная перестройка и ориентация на создание новых

компьютеризованных курсов, либо реализация методики с частичной компьютерной поддержкой курса. Другими словами речь идет о форме компьютерной поддержки процесса обучения. В настоящее время практика использования компьютерных технологий в образовании обнаруживает две тенденции:

- применение промышленных универсальных компьютерных программ, предназначенных для решения широкого круга практических и научных задач из различных предметных областей, и адаптированных к учебным дисциплинам;
- применение обучающих программ, специально разработанных для целей обучения и реализующих соответствующие методики, заложенные в них разработчиками. На сегодняшний день существует широкий спектр программ от простейших, контролирующих до сложных мультимедийных продуктов.

В современном слэнге специалистов по программному обеспечению под термином “приложение” подразумевается любое прикладное ПО создаваемое пользователями для реализации своих “корпоративных” задач. Создание приложений учебного назначения в соответствии с современными требованиями даже с помощью инструментальных систем отдельными преподавателями и малыми творческими коллективами не дает желаемых результатов, т.к. создание качественного продукта требует участия специалистов различных отраслей информационных технологий. Поэтому для их производства необходимо организовывать стабильные технологические цепочки (издательские лаборатории). Эти лаборатории должны включать в свой состав следующих специалистов:

- руководителя проекта создания приложения;
- дизайнера проекта, обеспечивающего единство средств оформления и общей структуры приложения;
- компьютерного художника, выполняющего подготовку графических иллюстраций и анимационные фрагменты;
- специалистов по монтажу приложения, владеющих приемами работы с инструментальными средствами разработки ПО;
- консультантов в предметной области, независимых от разработчика предметного сценария;
- технических редакторов и корректоров, владеющих приемами работы в области информационных технологий;
- специалист по звуковому оформлению, выполняющий запись звуковых (речь, музыка, шум) фрагментов, их редактирование и монтаж;
- специалист по обработке компьютерного видеоизображения, владеющий приемами работы с аппаратными и программными средствами ввода, обработки и интеграции видео в программный продукт.

Конечно же, основой для реализации такого программного обеспечения служит подготовленный преподавателем сценарий компьютерной поддержки курса, обеспечивающий информационную, дидактическую и методическую составляющую курса.

При достаточной квалификации в области новых информационных технологий, умении работать на компьютере с прикладными системами и при наличии исходного варианта обучающей программы, а также подготовленных специалистами библиотек типовых графических фрагментов для обеспечения общего направления дизайна и библиотек фрагментов учебного материала, модификация конкретной обучающей программы (при сохранении высокого качества исходного продукта) станет под силу отдельным преподавателям и малым творческим коллективам. Цель модификации — создание компьютеризованных курсов для обеспечения их персонификации и настройки на каждого обучаемого.

Таким образом, развитие информационных технологий дает широкую возможность для изобретения новых методов и методик в образовании и тем самым повышения его качества. Использование информационных технологий в учебном процессе требует не только создания ЭУ, но и перестройки содержания и организации учебной деятельности. Распространение информационных технологий ведет к созданию медиатек и электронных библиотек – средств накопления информационных и методических ресурсов. Повышение качества образования на основе информационных технологий создает условия для ускорения процессов внедрения передовых достижений во все сферы общественной жизни. Для решения актуальных задач в сфере образования назрела необходимость создания системы общеобразовательных и специализированных порталов на базе ведущих ВУЗов и НИИ.

Литература

1. Журнал «Физика и астрономия».-2005, №6 (15).
2. Роберт И.В. Современные информационные технологии в образовании: дидактические проблемы, перспективы использования.- Москва, 1994. - КБЖ 22.3-75.
3. Гершунский Б.С. Компьютеризация в сфере образования: проблемы и перспективы.- Москва, 1987 г. ИБ-7548.

ӘОЖ 681.3

МАЛІМЕТТЕР ҚОРИ ЖӘНЕ АҚПАРАТТЫҚ ЖҮЙЕ ТУРАЛЫ ЖАЛПЫ ҰҒЫМ

Байганова А.М., Есенжолова Г.Н.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе мемлекеттік өңірлік университеті

В этой статье говорится о том как использовать возможности современной вычислительной техники для автоматизации обработки информации которое позволяет ускорить процессы труда, повысить эффективность работы с документами и ускорить обмен информацией. В этой статье полностью раскрываются принципы и требования к информационной базы данных.

In this article states. Revealed principles and requirements for automation of the workplace cure. Fuiiy examined in this article.

Ключевые слова: информация, система, база данных, технология, оператор, запись, sql, эффективная.

Key words: information, system, technology, command, record, operator, adapted, sql, effective.

Мәліметтер қоры ақпараттық технологияда үлкен рөл атқарады және үлкен көлемді ақпараттарды автоматты түрде өңдеудің маңызды құралы болып табылады. Мәліметтер қоры мәліметтермен жұмыс істейтін қарапайым және ыңғайлы құрал және өндірістің әр түрлі салаларында қолданылады. Мәліметтер қорының мүмкіндіктері мәліметтер қорының реляциялық жүйесі теориялық тұрғыдан жасалынып және жүзеге асырылғаннан кейін едәуір артты.

Объектілі-бағытталған мәліметтер қоры мен білім қорының жүйесі кең көлемде таралымға ие болып отыр. Объектілі-бағытталған мәліметтер қоры реляциялық мәліметтер қорын басқару жүйелері шеше алмайтын қиын есептерді шеше алады. Білім қорларындағы мәліметтер қорының реляциялық жүйелерінде мәліметтерден аса жоғарғы деңгейдегі ақпараттарды алуға мүмкіндік беретін предикаттарды есептеу логикасы қолданылады.

Есептеу желілерінің дамуы үлестірілген мәліметтер қорының рөлін арттырып отыр. Клиент/сервер технологиясы мәліметтерге орталықтандырылған қол жеткізу және басқарумен үлестірілген мәліметтерді өңдеуді білдіреді. [1, 3 бет].

Мәліметтер қорының жалпы теориясы, негізгі анықтамалар, мәліметтер қорының файлдық құрылымды мәліметтерден айырмашылығы мен артықшылықтары мәліметтер қорларын практика жүзінде қолдану кезінде қалыптасқан мәліметтер қорының әр алуан модельдері, мәліметтер қорларын концептуальды жобалаудың принциптері мен бейнелеу деңгейлері беріледі. Теориялық негізін реляциялық алгебра, реляциялық есептеу құрайтын, қазіргі уақытта ең көп тараған реляциялық модель жеке қарастырылады.

Мәліметтер қорларын пайдаланатын ақпараттық жүйелер. Оларды жергілікті ақпараттық жүйелер және бірнеше компьютерге таралған жүйелер деп айырады. Қолдану салалары бойынша ақпараттық жүйелерді өндірісте, білім беру саласында, денсаулық сақтау саласында, ғылымда, әскери істе, әлеуметтік салада, саудада және де басқа салаларда пайдалынатын жүйелерге бөлуге болады. Ақпараттық жүйелерді мақсаттық функция бойынша басқарушы, ақпараттық-анықтамалық, шешім қабылдауды қолдау сияқты негізгі категорияларға шартты түрде бөлуге болады. Файл/сервер және клиент/сервер сәулеті (архитектурасы) ақпараттық жүйелердің ең көп тараған сәулеттері болып табылады. Мәліметтерге қашықтан қол жеткізу моделі (Remote Data Access – RDA) бар ақпараттық жүйелерде ақпаратты ұсыну функциясы мен қолданбалы өңдеу логикасын жүзеге асыратын бағдарламалар біріктірілген және компьютер-клиентте орындалады. Мәліметтерді басқару қызметіне жүгіну SQL тілінің операторларының көмегімен немесе API арнайы кітапханасының функцияларын шақырып жеткізу ортасы арқылы орындалады. Мәліметтер қорының серверінің (DataBase Server – DBS) алдыңғы модельден айырмашылығы компьютер-клиент функциясы ақпаратты бейнелеу функциясымен ғана шектеледі де, ал қолданбалы функциялар компьютер-сервердегі қосымшалармен қамтамасыз етіледі. Бұл модель RDA-модельге қарағанда барынша технологиялық болып табылады. [1, 4 бет].

Мәліметтер қорларын бағдарламалық қамтамасыз ету жалпыға арналған қамтамасыз ету, қолданбалы бағдарламалық қамтамасыз ету және мәліметтер қорларын жобалау мен жасауды автоматтандыру құрал-жабдықтары болып бөлінеді. Мәліметтер қорларымен жұмыс істейтін ақпараттық жүйелердегі жалпыға арналған бағдарламалық қамтамасыз ету мәліметтер қорларын басқару жүйелері дегеніміз – бұл мәліметтер қорларын жасауға, жүргізуге, қорғауға және енгізуге арналған тілдік және бағдарламалық құрал-жабдықтар кешені. Мәліметтер қорларын қолданбалы бағдарламалық ету дегеніміз – бұл нақты қолданбалы есептерді шешу үшін бағдарламалық қамтамасыз етуді жасаушы, немесе пайдаланушылардың өздері жасап шығарылатын бағдарламалар мен жүйелер. Delphi, C++, Visual Basic және тағы басқалар қазіргі заманғы бағдарламалардың алгоритмдік тілдерінде SQL тілін пайдаланатын мәліметтер қорларына қол жеткізу мүмкіндігін бағдарламалау құрал-жабдықтары бар. Оған қоса, көптеген МҚБЖ-де жүйеге қоса орнатылған бағдарламалау тілі бар. CASE-құралдары деп аталған CASE-технологиясын жүзеге асыратын бағдарламалық-технологиялық құралдар мәліметтер қорларын жасау мен ақпараттық жүйелерді жобалауды автоматтандыруға арналған. CASE (Computer Aided Software Engineering) терминін компьютер көмегімен бағдарламалық қамтамасыз етуді жасау деп аударуға болады. CASE-құралдары дегеніміз – бұл талаптарды талдау мен тұжырымдау, мәліметтер қорлары мен қосымшаларын жобалау, кодты генерациялау, тестілеу, сапаны қамтамасыз ету, конфигурацияны басқару және тағы басқалар сияқты ақпараттық жүйелерді жасау мен ілесе жүру үдерістерін қолдайтын бағдарламалық құралдар. Төртінші бөлімде SQL тілі қарастырылады. SQL тілі – қазіргі заманғы көптеген реляциялық МҚБЖ-ның стандартты тілі болып табылады. SQL дегеніміз - Structured Queries Language сөздерінің қысқартылған түрі, ол сұраныстардың құрылымдалған тілі деп аударылады. SQL тілі реляциялық түрдегі мәліметтер қорларымен жұмыс істеуге арналған. Ол реляциялық МҚБЖ пайдаланушыларға ұсынатын барлық негізгі

мүмкіндіктерді жүзеге асырады. SQL тілі командалар (операторлар) жүйелерінен тұрады, олардың ішіндегі ең маңыздылары төмендегілер:

DML (Date Manipulation Language), мәліметтерді манипуляциялау тілі.

SELECT – мәліметтерді оқуға сұраныс жасау;

INSERT – мәліметтер қорына жаңа жазба қосу;

DELETE – мәліметтер қорынан жазбаларды жою;

UPDATE – мәліметтерді өзгерту.

DDL (Date Definition Language), мәліметтерді анықтау тілі.

CREATE TABLE – жаңа кестені жасау, оның құрылымын сипаттау;

DROP TABLE – кестені жою;

ALTER TABLE – кесте құрылымын өзгерту;

CREATE VIEW – бейнелеуді жасау;

DROP VIEW – бейнелеуді жою;

CREATE INDEX – индексті жасау;

DROP INDEX – индексті жою;

Қол жеткізуді басқару.

GRANT – пайдаланушыға артықшылықтар беру;

REVOKE – берілген артықшылықтарды алып тастау.

Транзакцияларды басқару.

COMMIT – транзакцияны аяқтайды;

ROLLBACK – транзакцияны алып тастайды.

SQL командаларын интерактивті режимде орындаумен қатар, жоғары деңгейдегі тілдерде бағдарламалауда пайдалануға болады. [1, 5 бет].

Файлдық құрылым мәліметтері. Қазіргі ақпараттық технологияларда мәліметтер қоры үлкен роль атқарады. Мәліметтер қорының пайда болуынан бұрын файлдық құрылым мәліметтері пайда болған.

Мәліметтерді жинақтау, сақтау және өңдеудің тәсілдері, әдістері есептеу техникасының өзгеруімен қатар өзгеріп отырды. Бірінші және екінші буындардағы компьютерлерде мәліметтер файлдар түрінде сақталатын және бұл файлдардағы ақпаратқа қол жеткізу біртіндеп іске асырылатын, оның себебі жинақтағыштардың магниттік таспалар болуымен байланысты болды. Үшінші буындағы ЭЕМ-де магниттік барабандар мен дискілердің пайда болуымен файлдық құрылым мәліметтеріне қол жеткізу еркін іске асырылып, қажетті ақпаратқа тікелей қол жеткізуге мүмкіндік туды. Бұл мәліметтерді өңдеу тиімділігін едәуір арттырды. Үшінші және төртінші буындағы ЭЕМ-дерде бір мезгілде мәліметтер файлдарымен қатар мәліметтер қоры пайда болды.

Файлдық құрылым мәліметтерінің мәліметтер қорына қарағанда бірнеше кемшіліктері бар. Файлдық құрылым мәліметтерінің негізгі кемшіліктері төмендегідей:

- мәліметтердің шектен тыс көп болуы;
- мәліметтердің нашар бақылануы;
- мәліметтерді басқарудың жеткіліксіз мүмкіндіктері;
- программистердің еңбек шығындарының көптігі болып табылады.

Мәліметтердің шектен тыс көп болуы файлдық құрылым мәліметтерін пайдаланатын қосымшалардың тек өз мәліметтерімен ғана жұмыс істейтіндігімен байланысты.

Сондықтан әртүрлі қосымшалардың мәліметтер файлдары бірдей ақпаратты қамтуы мүмкін. Сонымен қатар, әртүрлі қосымшалардағы мәліметтер арасындағы үйлесімділікті сақтау үшін файлдың біріндегі ақпаратты өзгерткен жағдайда басқа файлдардағы сәйкес ақпаратты да өзгерту қажет. [3, 7 б.].

Мәліметтер файлдарындағы ақпарат тұтастай алғанда өзара байланыспаған, бұл мәліметтерді бақылау ісін қиындатады. Мәліметтер файлдарында бақылаудың осылайша әлсіз болуы әртүрлі қосымшалардың бірдей мәліметтерге әртүрлі мағына беруінде жатыр. Файлдардағы мәліметтердің арасында байланыстардың болмауы мәліметтерді жеткіліксіз басқаруға және тіпті басқарудың мүмкін еместігіне әкеледі.

Қосымшалар мен мәліметтер файлдарын пайдалану барысында оларды өзгертіп, түрлендіру қажеттілігі туындайды. Ол үшін программаны қайтадан жазып, мәліметтерді құрастыру қажет, бұл программалаушылардың біраз еңбек етуін талап етеді.

Ақпараттық технологияларды мәліметтер қоры үлкен рөл атқарады. Мәліметтер қоры дегеніміз – белгілі бір сипаттамасы (құрылымы) бар, өзара байланыса сақталатын ақпараттар жиынтығы.

Мәліметтер қоры бірнеше ортақ қасиеттері бар элементтер жиынынан тұратын нысандарды сипаттауға арналған. Мысалы, нысан ретінде өндірістік ұжым бола алады. Бұл нысанның элементтері (адамдар) тегі, аты, әкесінің аты, туған жылы, мекен-жайы және т.б. сияқты қасиеттерге ие.

Мәліметтер қорларында келесі ұғымдар қолданылады:

өріс – нысанның белгілі бір қасиетін сипаттайтын ең кіші ақпарат бірлігі;

домен – өрістің қабылдайтын мәндерінің жиыны;

мәліметтер қорының құрылымы – өрістердің жиынтығы;

жазба – нысанның бір элементі үшін өріс мәндерінің жиынтығы;

мәліметтер қорының файлы – сипатталатын нысанның элементтеріне сәйкес келетін жазбалар жиыны.

Мәліметтер қорының файлдық құрылым мәліметтерінен басты айырмашылығы – мәліметтерді ұйымдастыру тәсілінде. Әдеттегі файлдар өзара байланыспаған мәліметтер элементтерінің қандайда бір тізбегі ретінде физикалық тұрғыда ұйымдастырылса, ал мәліметтер қоры берілген сипаттамаға сәйкес ұйымдастырылады және жекелеген элементтерінің арасында байланыс болады.

Мәліметтер қоры мен файлдың тағы бір айырмашылығы – мәліметтер қорының сипаттамасы сол мәліметтер қорымен бірге сақталатындығында. Файл күрделі құрылымды болуы мүмкін, алайда бұл құрылымды анықтау сол файлдың ішінде емес, сол мәліметтер файлы жасалынған және қолданылған программаларда орналасады. Файлдағы мәліметтерді сұрау кезінде, жалпы жағдайда сұралып отырған ақпарат көлемі мен орнын беру қажет, яғни физикалық ұғымдармен жұмыс істейсіз. Мәліметтер қорында мәліметтер қорының құрылымына сай ақпараттың белгілі бір типі, мысалы мекен-жайы сұралады. [1, 9 бет].

Мәліметтер қорының қазіргі заманғы технологиясына сай мәліметтер қорын жасау, оны толықтыру және мәліметтерді пайдаланушылардың оған қатынас құруын жасақтау арнайы программалық аспаптар арқылы, яғни мәліметтер қорын басқару жүйесі арқылы орталықтандырылған түрде жүзеге асырылады.

Delphi жүйесі мәліметтер қорын басқару жүйесінің нағыз өзі болмағанымен, дегенмен, мәліметтер қорын басқару жүйесінің едәуір дамыған мүмкіндіктеріне ие.

Delphi жергілікті және клиент-серверлік мәліметтер қорын құруға және оны ары қарай демеуге арналған құралдармен қамтамасыз етеді, сонымен қатар, кез келген мәліметтер қорымен жұмыс жасауға арналған қолданбалы программаларды құруға да мүмкіндік береді. Өзінің кесте пішімі (деректерді сипаттау тілі) болмағандықтан басқа мәліметтер қорын басқару жүйелерінің кесте пішімдерін қолданады. Мысалы, DBase, Paradox немесе Inter Base. Бұл кестелердің әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері бар. DBase кестесі дербес компьютерлері үшін ең алғаш пайда болған кесте пішімдерінің бірі болып табылады.

Dbase кестесінің негізгі артықшылықтары:

- қолдану қарапайымдылығы;

- көптеген қолданбалармен сәйкестігі [2].

Осы аталған пішімдер өзін-өзі жақсы ұсынғандықтан мұны кемшілік деу артық. Ал, енді басқа жағынан алып қарастыратын болсақ, Delphi-дің әр түрлі белгілеудегі қолданбаларды, соның ішінде мәліметтер қоры қолданбасын құруда мамандандырылған мәліметтер қорын басқару жүйелері мүмкіндіктерінен кем емес, кей жағдайда тіпті олардан артып та түседі.

Delphi-да құрылған қолданбалы программалар мәліметтер қорына қатынауды BDE (Borland Database Engine) арқылы іске асырады. BDE мәліметтерге қатынауды қамтамасыз ететін динамикалық кітапханалар мен драйверлер жиынтығынан тұрады. Мәліметтер қорымен жұмыс жасауды жүзеге асырушы Delphi-қолданбалары орналасқан барлық компьютерларда BDE орнатылуы керек. BDE қолданба арқылы мәліметтер қорына сұраныс жіберіп, одан соң сол сұраныс бойынша қажетті мәліметтерді алады. Жергілікті мәліметтер қорына қатынау үшін мәліметтер қоры процессоры dBase, Paradox, FoxPro мәліметтер қоры пішімдерімен және мәтіндік файлдармен жұмыс жасауға мүмкіндік беретін стандартты драйверлерді қолданады. BDE процессоры екінші бөлімде кеңінен қарастырылған.

Delphi-қолданбасы өндірістік мәліметтер қорын басқару жүйелеріне қатынауды SQL-Links сервері арқылы іске асырады. Тек Inter Base мәліметтер қорын басқару жүйесімен жұмыс жасағанда ғана бұл драйвер қажет емес.

Реляциялық қоры бір-бірімен өзара байланысты кестелерден тұрады. Әрбір кесте бірдей типті объекті туралы ақпараттан тұрады, ал кестелердің барлық жиынтығы біртұтас мәліметтер қорын құрайды.

Мәліметтер қорын құрайтын кестелер қатты дискідегі каталогта (бумада) орналасады. Кестелер файлда сақталып, бөлек құжаттарға немесе электрондық кестелерге (мысалы, кестелік процессор Microsoft Excel) ұқсайды. Оларды орын ауыстыруға және қарапайым тәсілмен көшірмесін алуға болады. Бірақ, құжаттардан бір ерекшелігі мәліметтер қорының кестелері көпқолданушылық қатынау режимін қолдайтындықтан оларды бір уақытта бірнеше басқа қолданбалы программаларда қолдануға болады. Бір кесте үшін мәліметтерден, индекстерден, кілттерден т.б. тұратын бірнеше файлдар құрылады.

Олардың ішіндегі ең бастысы мәліметтерден тұратын файл. Кестені құру кезінде кестеге берілетін ат автоматты түрде кесте файлына да беріледі. DBase кестесі үшін DBF кеңейткішті файл, Paradox кестесі үшін DB кеңейткішті файл құрылады.

Мәліметтер қорының әр кестесі ақпараттық жүйенің бірдей типті объектілері туралы мәліметтерді сақтауға арналған жолдар мен бағаналардан тұрады. Кесте жолын жазба деп, бағанын өріс деп атаймыз.

Кестелерді ұйымдастыру ерекшеліктері нақтылы мәліметтер қорын басқару жүйесіне тәуелді болады. Қолданылатын терминология кесте типі мен қолданбаны құру жүйесіне таңдауға байланысты өзгереді. Мысалы, InterBase-та кесте өрісі баған деп аталады.

Paradox кестелері едәуір дамыған және мәліметтер қорын құруға өте ыңғайлы болып табылады. Оның артықшылықтарына тоқталатын болсақ:

- әртүрлі типтерді бейнелеуге арналған өріс типтерінің көп болуы;
- мәліметтер тұтастығын қолдауы;
- енгізілуші мәліметтерді тексеруді ұйымдастыруы;
- кестелердің парольдық қорғауының болуы.

Өрістер типтерінің үлкен жинағынан қорда сақталған мәліметтер типін нақты таңдауға мүмкіндік береді. Мысалы, сандық ақпараттың типін көрсету үшін бес сандық типтердің бірін қолдануға болады.

Paradox кестесіндегі өріс аты әріптер (кириллица қолдануға болады) мен цифр-лардан тұруы мүмкін және ол міндетті түрде әріптен басталып, ұзындығы 25 символдан аспауы керек [3].

Қазіргі уақытта біздің қоғам ақпараттық ағымның күрт өсуімен сипатталатын заманда өмір сүреді. Бұл тек экономикалық салаға ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік салаға да қатысты. Ақпарат көлемінің ең көп өсуі өндіріс, сауда, қаржылық-банктік, салық салу салаларында байқалды. Өндірісте ақпарат көлемінің өсуі өндіріс көлемінің ұлғаюымен, шығаратын өнімнің, қолданылатын материалдардың, технологиялық жабдықтардың күрделенуімен, экономикалық объектілердің сыртқы және ішкі байланыстарының кеңеюімен тікелей байланысты. Сапасы жағынан адам іс-әрекетінің ақпараттық процестері жаңа қызмет көрсетуі дербес электрондық есептеуіш техникасын

пайдалануымен, телекоммуникация жүйелерін пайдалануымен, ЭЕМ желілерінің құрылуымен байланысты. Бұған байланысты мемлекет деңгейіндегі қоғам бірқатар ақпараттандыру мәселелерін шешуі қажет.

Литература

1. Дарахвелидзе П.Г. Программирование в Delphi 7. - Санкт-Петербург, 2003.
2. Бидайбеков Е.Ы., Елубаев К., Шекербекова Ш.Т. Мәліметтер қоры және ақпараттық жүйелер.- Алматы, 2010.
3. Фаронов В.В. Программирование баз данных в Delphi 7. - Питер, 2004.

ӘОЖ 004-896

МУЛЬТИМЕДИЯЛЫҚ ОҚЫТУШЫ ЖҮЙЕЛЕРДІ ТАЛДАУ ЖӘНЕ ҚҰРУ

Бигалиева М. Ж., Жанпейсова Қ.Ә.

В статье дается определение о разработке мультимедийных обучающих систем и их анализ. Рассматриваются особенности использования мультимедийных обучающих систем в процессе оптимизаций учебного процесса.

Determination about development of the multimedia teaching systems and their analysis are given in the article. Examined to the feature of the use of the multimedia teaching systems in the process of optimizations of educational process. Peculiarities of using multimedia teaching systems in process of optimization process are examined by the author.

Ключевые слова: *информационная технология, мультимедиа, обучающая система, электронный учебник.*

Key words: *information technology, multimedia, teaching system, electronic textbook.*

Қазақстан Республикасының үздіксіз білім беру жүйесі саясатының басты мақсаттарының бірі жан-жақты, жоғары білімді, шығармашылық қабілетті жеке тұлғаны тәрбиелеу. «Білім туралы» заңда білім беру жүйесінің басты міндеті «Ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен тәжірибе жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін жағдайлар жасау» делінген. Қазақстан Республикасының мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандартында оқу бітіруші түлектердің біліміне қойылатын талаптардың ішінде былай делінген:

- өз еңбегін ғылыми негізде ұйымдастыра білу, кәсіптік қызмет саласында қажет ақпаратты жинау, сақтау мен сұрыптаудың компьютерлік әдістерін меңгеру;
- өзінің кәсіптік қызметінің түрі мен сипатының өзгеруіне пәнаралық жобаларымен жұмыс істеуге әдістік және психологиялық жағынан дайын болу.

Білім берудің кез келген саласында электрондық оқу құралын пайдалану білім алушының танымдық белсенділіктерін арттырып қана қоймай, логикалық ойлау жүйесін қалыптастыруға шығармашылықпен еңбек етуіне жағдай жасайды.

Бүгінгі күннің басты ерекшелігі оқу процесін жетілдіру жолында ең озық әдістемелер іздестіріліп, оқу орындары әртүрлі оқу бағдарламамен жұмыс істеуде. Солардың ішінде білім алушы үшін мультимедиялық оқытушы жүйелерді пайдалану арқылы:

- оқу материалдары туралы білім алушыларға дәл және толық ақпарат беру арқылы оқыту сапасын арттырады. Оқытудың көрнектілігін арттырып, оқу материалын саналы игеруге жеткізеді;

абстрактылы оқу материалдарын нақтылыққа жеткізіп, оқытудың тиімділігін жетілдіреді;

оқу материалының маңызын арттырып, уақыттан ұтып, есте сақтау қабілеттерін жетілдіруге қол жеткізеді. Есте сақтаудың әсер алу, қайталау ассоциация арқылы оқу материалдарын терең игеруге жеткізеді;

- оқытушы мен білім алушы еңбектерін жеңілдетіп, пікір алысып, байланыстарын арттырады.

Қазіргі таңда дайындалған мультимедиялық оқытушы жүйелерді мынадай жағдайларды ескеру керек:

- белгілі бір пәнге байланысты дайындалған электрондық оқулықтың сол пәннің типтік бағдарламасына сәйкес болуын, тақырыпқа қатысты нақты әрі қысқа берілуін ескеру керек;

электрондық оқулықтар оқытылатын тараулар мен тақырыптарға қатысты дәріс конспектісін қамтитын негізгі материалдар;

- зертханалық және тәжірибелік тапсырмаларды орындауға арналған қосымша материалдар;
- материалға қатысты анықтама, библиографиядан тұратын көмекші материалдар;
- аралық және қорытынды бақылау сұрақтарынан тұратын тест;
- материалды дайындауда пайдаланылған әдебиеттер тізімдері қамтылуы.

Дұрыс құрылған программалық жабдықтау білім беруде компьютерлік технологияларды тиімді қолданудың факторларының бірі болып табылады. Электрондық оқу құралын жасауда ерекшелік, педагогикалық, эргономикалық, психологиялық талаптар ескеріледі. Қазіргі кезде электрондық оқу құралы қандай болу керектігі жайлы бір мәнді нұсқаулар жоқ, дегенмен кейбір жалпы қағидалар программалық оқу құралын құруда көмегін тигізуі мүмкін. Электрондық басылымдар мәтіндік, графиктік, музыкалық, видео, фото және құжаттардың жинағы түрінде беріледі. Электрондық оқу құралы кез-келген электронды тасығышта орындалуы немесе жергілікті, не ауқымды желілерді орналасуы мүмкін [1.10-11].

Магистрлік диссертация аясында C++ программалау тілін жоғары оқу орындарында оқытуға арналған мультимедиялық оқытушы жүйесі құрылды. Құру ортасы электрондық оқыту жүйелерін құруға арналған арнайы мамандандырылған Adobe Captivate программалық өнімі пайдаланылды. Бұл программалық жабдықты пайдалану келесі негізгі артықшылықтарды берді:

- қолайлы интерфейс құру жеңілдігі;
- тесттің бірнеше түрін жүзеге асыру;
- практикалық тапсырмаларды электрондық оқулық ортасында орындау мүмкіндігі.

Құрылған электрондық оқу құралы дәстүрлі электрондық оқулыққа тән және оқытушы орындайтын есептерді шеше алады. Электрондық оқулық көлемінде оқу материалын қолданып, студент қажетті ақпаратты ала алады. Түсінікті интерфейс студентке ыңғайлы жағдай туғызады. Программалық жабдықтардың күрделілігі мен дербес компьютерлердің өндірісінің өсуі қолданушыға қолданылатын қосымшалардың барлық атқаратын функциясын ойда ұстау күннен-күнге қиынға түсуде. Сондықтан күнделікті жұмыста операциялық жүйенің немесе программалық жабдықтың барлық мүмкіндіктері қолданыла бермейді [2,2-3].

Электрондық оқу құралында қарастырылған кіріспе оқу курсына ең маңызды командалармен жұмыс жасауды үйретеді. Қолданушының көбісі жаңа өнімнің алдындағы қорқыныш сезімінен арылған соң, жеткілікті тәжірибе жинап алғаннан кейін программаның барлық мүмкіндіктерімен танысқысы келеді. Оларға командалардың ұзақ сипаттамасы керек емес, қысқа әдістемелік құрал қажет. Құралдағы барлық ақпарат жұмыс кезінде талап етілетін мәліметті алуға ыңғайлы түрде беріледі. Бөлімдерді бірегей ретпен құру қажетті ақпаратты тез меңгеруге мүмкіндік тудырады және іздеу уақытын қысқартады. Сілтемелер қарастырылған сұраққа қатысты барлық ақпаратты тез табуға мүмкіндік береді. Мұндай негіздемелер педагогикалық жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған электрондық оқу құралдарына тән [3,32-39].

Электрондық оқу құралын қолдана отырып студенттер төмендегідей жұмыс жасауға мүмкіншілігі болады:

- өтілегін материалдарды дұрыс әрі жеңіл түрде түсінуге;
- білім алушының өздігімен дайындалып, жұмыстың барлық кезеңдерінде өзін – өзі тексеруге;
- жұмысты тиянақты түрде орындап, оқытушыға файл түрінде тапсыруға;
- түсінбеген тақырыптарды шексіз қайталауға;
- оқулықты сабақтарда қолданып, білім алушының өз деңгейінде тапсырмаларды таңдауға;
- қажетті материалдарды жылдам іздеп табуға мүмкіндік туғызады.

Құрылған электрондық оқу құралының басқа электрондық оқулықтардан басты ерекшелігі практикалық тапсырмалар оқулық ортасында беріліп, дұрыстығы тексеріледі. Бұл білім алушының қызығушылығын арттырады. Екінші ерекшелігі тесттің 4 түрі қарастырылған:

- бір жауапты тест;
- бірнеше жауапты тест;
- сәйкестендіру тесті;
- еркін жауап;

Ақпараттық технологиялардың мүмкіндері пайдаланып жасалынған электрондық баспа оқулығын пайдалану арқылы оқытушылар мен білім алушылардың өздігінен жұмыс жасай алады. Әсіресе аталған электрондық оқулықты пайдалану білім алушылардың сабаққа деген ынтасын жоғарылатып, өздігінен оқытушының нұсқауынсыз тақырыптарды игеруіне және практикалық жұмыстарға алдын ала дайындалуларына мүмкіндік туғызады. Электрондық оқулықты қолдану барысында графикалық безендірулер және сұқбат терезесі түрінде пайдаланушы интерфейсі білім алушыларды пайдалануға деген қызығушылығын арттырады.

Электрондық оқулықты қолдану саласы өте кең: электрондық – оқыту жүйесі қашықтан оқыту үшін, өздігімен ізденіс барысында, жалпы білімге деген талпыныс бар білім алушыларға өте тиімді. Қазіргі заман талабына сай мүмкіндігін көп дербес компьютерлерді өңдей отырып, тарау бойынша оқушылардың дағдыларды қалыптастыру, білім бақылау жұмыстарын бағалауға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

- 1.Өтелбаева А. Электронды оқулық - оқытуға арналған программалық жүйе //Информатика негіздері. - 2007.-№6. - С. 10-11.
- 2.Байғанат Р. Білім беруде ақпараттық технологияны пайдалану [текст]//Информатика негіздері. - 2012. - №1. - С. 2-3.
- 3.Нұрманбетова Ш. "Үш өлшемді әдістемелік жүйе" педагогикалық технологиясы негізінде электронды оқулықтарды пайдалану тиімділігі [текст] // Ұлағат. - 2007. - №4. - С. 32-39.

**ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ
ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ**

УДК 531.717:534.27:535.3:537.533.35:539.25

**ЭЛЛИПСОМЕТРИЯ ЖӘНЕ ЭЛЕКТРОНДЫҚ МИКРОСКОПИЯ ӘДІСТЕРІМЕН
Si-SiO₂ ҚАБАТТЫ ЖҮЙЕЛЕРДІ ЗЕРТТЕУ**

Жұбаев А.Қ., Сансызбаева А.Е., Сұлтанғали Н.О.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

В статье исследованы слоистые системы оксид кремния – кремний методами эллипсометрии и сканирующей электронной микроскопии.

Silicon oxide Silicon layered systems are studied in this work methods of spectral ellipsometry and scanning electron microscopy.

Ключевые слова: *спектроэллипсометр, сканирующий электронный микроскоп.*

Key words: *spectral ellipsometer, scanning electron microscope.*

Жаратылыстану ғылымдарының прогресі өлшеу әдістерінің дамуына байланысты. Қазіргі уақытта өлшеулердің сезгіштігі, дәлділігі мен локальділігінің арттыруы маңызды болып табылады.

Эллипсометрия әдісі жарық шоғының зерттелінетін объектіден шағылу нәтижесінде оның поляризация күйінің өзгеруін зерттеуіне негізделеді. Эллипсометрия әдісінде бірқатар ерекшеліктері бар. Біріншіден, эллипсометрия затты бұзбай зерттейтін әдістерге жатады. Екіншіден, бұл әдіс беттіктің күйін, жұқа беттік ұлпалардың құрылымын және қос фаза арасындағы құбылыстарды зерттеуге мүмкіндік береді. Үшіншіден, эллипсометриялық өлшеулерді температура мен қысымның кең ауқымында өткізуге болады [1,2].

Эллипсометрия – жоғары сезгіш әрі аса жоғары дәлдікті әртүрлі орталардың беттігі мен шекаралық бөліктерін (қатты, сұйық, газ тәрізді) зерттеудің поляризациялық-оптикалық әдіс болып келеді. Эллипсометрияда кең қолданылатын аспап – спектрлік эллипсометр ЭЛЬФ [2, 4].

Растрлік (сканерлеу) электрондық микроскопында [3, 6] электрондар шоғы зерттелінетін объектінің беттігін толығымен сәулелендірмейді, ол тек қана белгілі нүктеде тоғысталады және ауытқытушы жүйе арқылы беттікті сканерлейді. Бұл сканерлеу микроскоптың принципті айырмашылығы болып табылады. Беттіктен шағылысқан электрондар детектормен тіркеледі, сонда беттік құрылымы туралы мәліметтер алуға мүмкіндік пайда болады. Бұл жағдайда кескінді құрастыруға қатысатын электрондар зерттелінетін үлгіден өтпейді, сондықтан үлгі қалыңдығына шектеулер қойылмайды және оның дайындалу процедурасы жеңілдейді. Бұдан басқа, қондырғының ішінде жоғары вакуумды жасауға қажеттілігі жоқ, сонда микроскоптың конструкциясына жеңілдіктер енгізіледі.

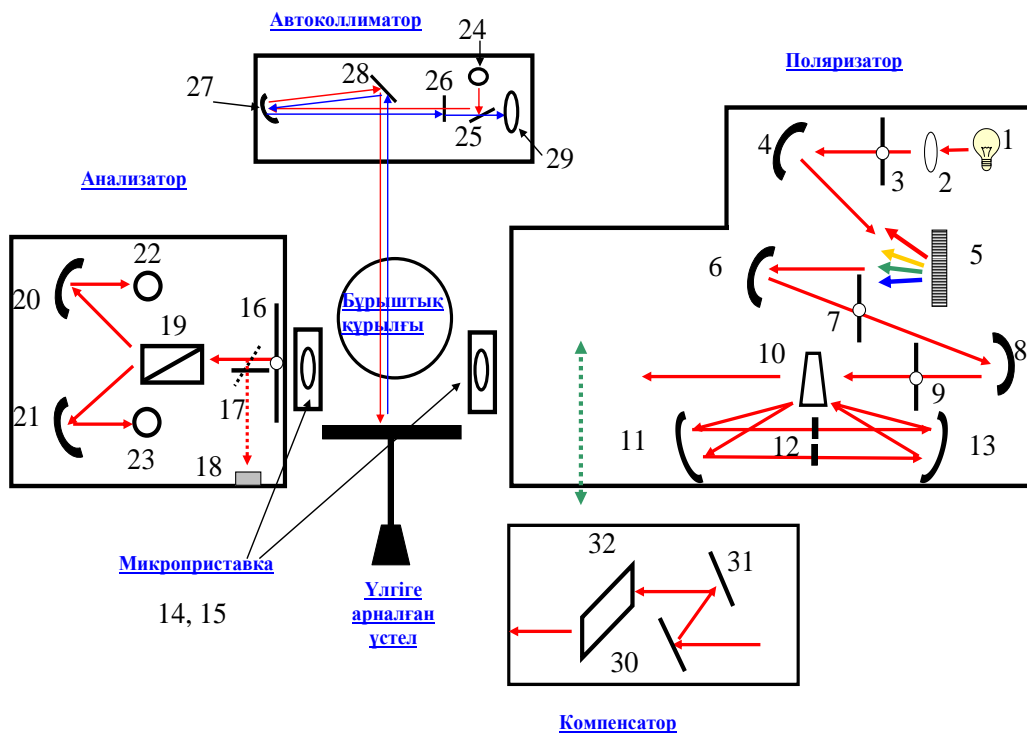
Эллипсометр ЭЛЬФ материалдардың оптикалық параметрлерін анықтау, көпқабатты құрылымдағы қабаттардың қалыңдығын, беттің өңдеу сапасын анықтау үшін қолданылады.

Спектрлік эллипсометр ЭЛЬФ мынадай бөліктерден тұрады: қорек көзі; оптикалық-механикалық блогы (1-сурет). Оптикалық схемасы 2-суретте келтірілген.

1-сурет – ЭЛЬФ эллисометрдің сыртқы көрінісі

”ЭЛЬФ тің” оптикалық схемасы

2-сурет – ЭЛЬФ-тің оптикалық схемасы:

1 – галогенді лампа; 2 – линза; 3 – диафрагма; 4 – сфералық айна; 5 – адымды қозғалтқыш арқылы басқарылатын дифракциялық тор; 6 – сфералық айна; 7 – диафрагма; 8 – сфералық айна; 9 – диафрагма; 10 – кальциттен жасалған сына; 11, 13 – сфералық айналар; 12 – үзгіштер; 14, 15 – линзалар; 16 – диафрагма; 17 – айналмалы айна; 18 – тексеріс терезесінің әйнегі; 19 – Волластон сфералық айна; 22, 23 – фотоқабылдағыштар; 24 – жарық диоды; 25 – жартылай мөлдір айна; 26 – сым крест; 27 – сфералық айна; 28 – жазық айна; 29 – линза; 30, 31 – жазық айналар; 32 – Френель ромбы.

Спектрлік эллисометр ЭЛЬФ-тің жұмыс істеу принципі поляризация күйіне өтуге негізделеді, сол кезде зерттелетін үлгіге монохроматты жарықтың шоғы бағытталады. Содан соң сызықты поляризацияланған градусы P және $P+90$ азимуттағы ортогональды

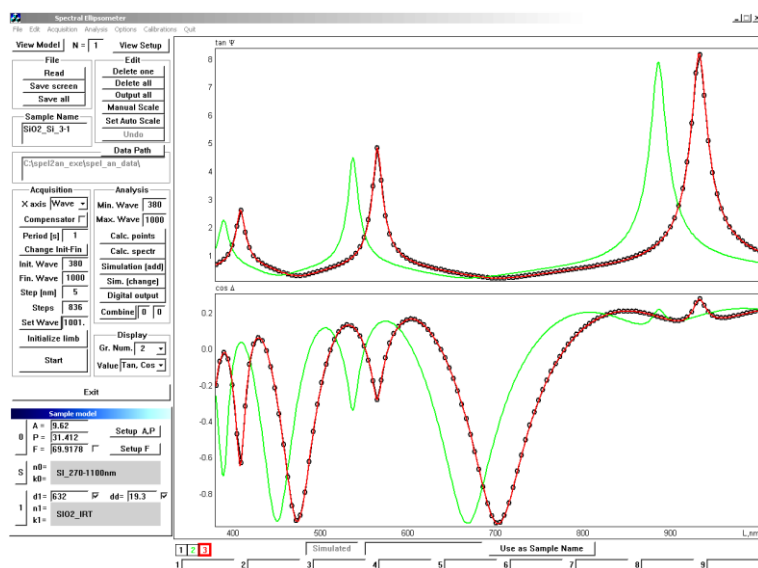
поляризацияланған жарық шоғы пайда болады. Үлгіден кескінделген қос поляризация күйіндегі шыққан сәуле фотоқабылдағышқа түседі және эллипсометрлік параметрлерді электронды жүйеде тіркеу арқылы талданады. Спектрлік эллипсометр Эльфте қозғалатын поляризациялық элементтердің болмауы одан өлшенетін параметрлерінің ақиқат пен дәл нәзіктігінің жақсаруына мүмкіндік береді.

Материалдардың жұқа қабаттарының қалыңдығын өлшеу зерттеу жұмысын орындау үшін үлгінің спектрлік өлшеулерін жүргізу, яғни берілген әдістер көмегімен спектрдің эллипсометрлік Ψ және Δ бұрыштарын алу керек. Зерттеу объектісі ретінде кремний төсенішінде кремний тотығы алынды.

Алдымен үлгі моделін қалыптастыру қажет. Үлгі моделінің түсу бұрышы 70° қойылып, зерттелінетін SiO_2/Si үлгіні орналастыру. Қор файлдар тізімін терезесін ашып, қажет файлды тандаңыз. Қабат қалыңдығын (d параметрі) еркін параметр ретінде қалдырамыз. Үлгі моделінде сонымен қатар еркін деп саналатын dd параметрі де кездеседі.

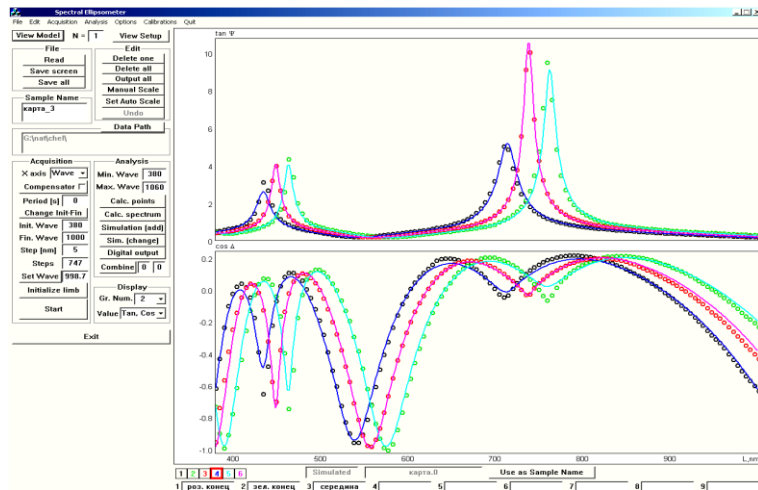
Енді модельдегі қабаттың қалыңдығын өзгерте отырып, ең алдымен есептеу қисығының $\text{tg}\Psi$ шыңы экспериментпен (“simulation” режимінде) сәйкес келуі керек. Бұдан кейін, қабаттың қалыңдығын аздап өзгерте отырып, теориялық шың мен эксперименттік шыңды сәйкестендіріңіз. Егер “simulation (add)” режимін қолдансақ, онда графикте жаңа қисық пайда болады. Ал “simulation (change)” режимінде жаңа қисық алдыңғы қисықты жаңартып отырады. Әрі қарай спектр бойынша есептеулер режимін (“calc spect”) пайдаланып, ең жуық алдын-ала алынған қалыңдықтарды пайдаланып қабат қалыңдығы анықталады (3-сурет).

Бұл процедураларды орындау кезінде кері есеп шығарылады да SiO_2 қабаттың қалыңдығы анықталады. Мұнда $\text{tg}\Psi$ және $\cos\Delta$ мәндері экспериментке сәйкестенеді. Есептеулерде қабаттың қалыңдығы үлгі моделінде көрінеді де, ал графиктерде спектрдің эллипсометрлік бұрыштары пайда болады және олар қалыңдыққа сәйкес келеді.

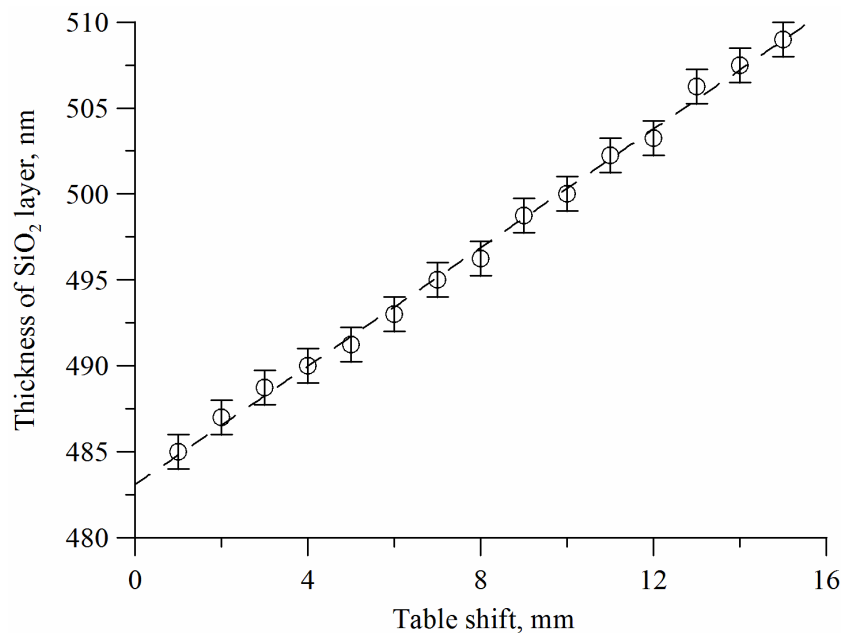
3-сурет – Жұқа қабаттың қалыңдығын анықтау нәтижесі

Микроприставканы қолдана отырып үлгінің кеңістік картасын құру болады. Бұл жұмыс үшін ауданы бойынша біртекті емес қалыңдықты үлгі пайдаланады. Үлгіні жарықта қарап, үлгінің түсі қызғылт түстен жасылға дейін өзгертінін көруге болады. Микроприставканы орнатылады. Өлшеуді үлгінің қызғылт түсті шетінде, жасыл түсті шетінде және ортасында жүргізіледі. SiO_2 қабаттың қалыңдығы есептелінеді.

4-сурет – Аудан бойынша біртекті емес қалыңдығы бар үлгінің қалыңдықтарын анықтау нәтижесі

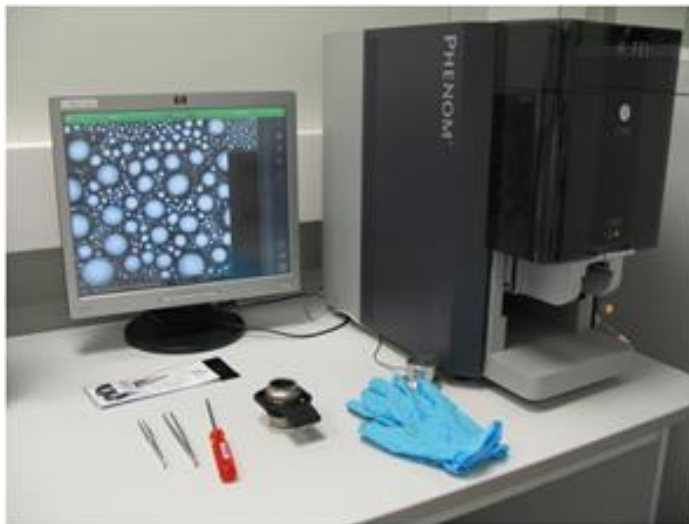
Үлгінің қызғылт шетінен 2 мм қашықтықта сәуле түсетіндей үлгіні орналастырылды. Микрометрлік винттің көмегімен үстел 1 мм-ге түстің өзгеру бағытына қарай жылжытылды. Өлшеу жүргізілген әрбір нүктеде қабаттың қалыңдығы есептелінді. Үлгінің 15 нүктесінде қалыңдық өлшенді де қабаттардың қалыңдығының үстелдің ығысуына тәуелділігі тұрғызылды (5-сурет).

5-сурет – Кремний тотығы қабатының кремний төсенішіндегі кеңістік картасы

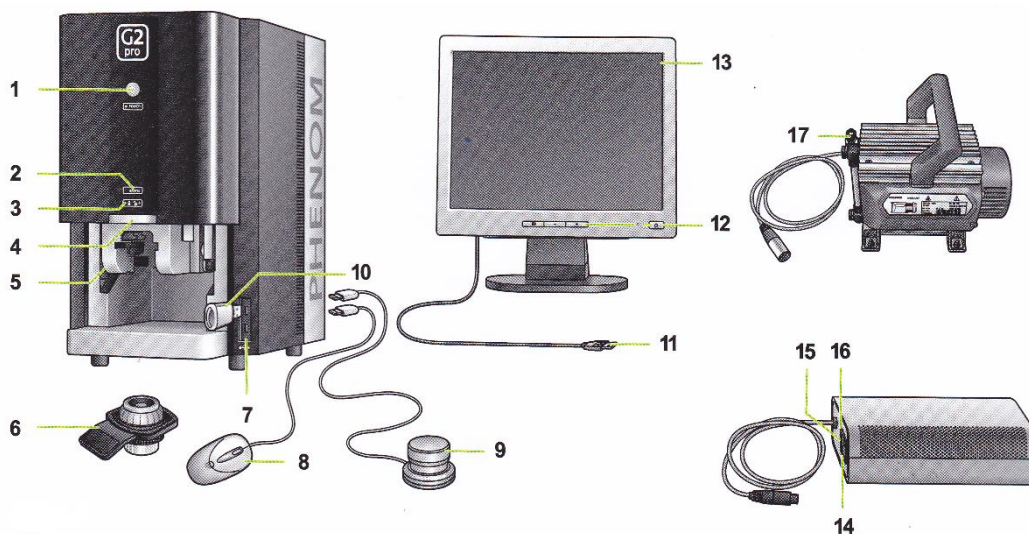
SiO₂ қабаттың қалыңдығының картасы құрылғаннан кейін Si-SiO₂ үлгілері электрондық микроскопия әдісімен зерттелінді.

Электрондық микроскоп зат беттігінің құрылымы туралы мәліметтерді алуға мүмкіндік береді. Зерттеу қондырғысы ретінде Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің жанындағы ғылыми-зерттеу нанотехнологиялық лаборатория құрамына кіретін “Phenom” электрондық микроскопы қолданылды (6 сурет).

6-сурет –“Phenom”
микроскопының сыртқы көрінісі

“Phenom” – жылдам, әмбебап сканерлі электрондық микроскоп (7-сурет). “Phenom” электрондық микроскопы кескінді $800\times - 45000\times$ ауқымында үлкейтуге және 25 нм дәлдікпен өлшеуге мүмкіндік береді. Сканерлі электрондық микроскоптың ерекше құрылымы материалтанудың әртүрлі мәселелерін шешуге, өндірістің сапасын бақылауға мүмкіндік береді және фармацевтикада, криминалистикада, ғылыми-зерттеу жұмыстарында, мамандарды дайындауда үлкен сұранысқа ие.

7-сурет –“Phenom” микроскопының құрылысы

1. Жүйе басқару тетігі аспапты күту режимі мен іс-қимылсыз режимінен жұмыс режиміне ауыстырады және де аспапты жұмыс режимінен күту режиміне ауыстырады. POWER: Phenom-ды қорек көзіне қосқанда жасыл түс жанып сөнеді және аспап жұмыс режиміне ауысады; күту режимі мен іс-қимылсыз режимінен жұмыс режиміне ауысқанда жасыл түс жанып сөнеді; күту режимі кезінде қызғылт сары түс жанады; іс-қимылсыз режим кезінде қызғылт сары түс жанып сөнеді.
2. SAMPLE (үлгі индикаторы): Үлгі жүктелген кезде, жасыл түс жанады
3. Есік жабылғанда, қызғылт сары түс жанады.
4. Есік бұғатталғанда, жасыл түс жанады.
4. Есік
5. Үлгіні еңгізу бөлігі арқылы үлгі ұстағышы аспапқа еңгізіледі
6. Үлгі ұстағышы

7. USB порттары арқылы USB флэш-картасы қосылады және тышқан мен айналу тұтқасы қосылады.
8. Phenom сенсорлық экранмен және айналу тұтқасымен бірге жұмыс жасайды
9. Phenom сенсорлық экранмен және тышқанмен бірге жұмыс жасайды
10. Алынған кескіндер сақталады.
11. USB-кабель USB-порт арқылы монитор мен Phenom-ды байланыстырады.
12. Мониторды басқару:

- мониторды қосу және сөндіру

LED – монитор қосылулы кезде жасыл түс жанады

– монитордың мәзірін көрсетеді және меню пункттерін таңдайды

– and + – мониторды реттеу

13. Сенсорлы экран

Айналу тұтқа мен тышқан бірге жұмыс жасайды

14. 0/I ауыстырғыш

15. Қорек көзінің кабелі үшін байланыстырғыш

16. Балқымалы қорғағыштың ұстағышында қорғағыштар бар.

17 Вакуумдық сорғышты қосуға арналған құбыршек.

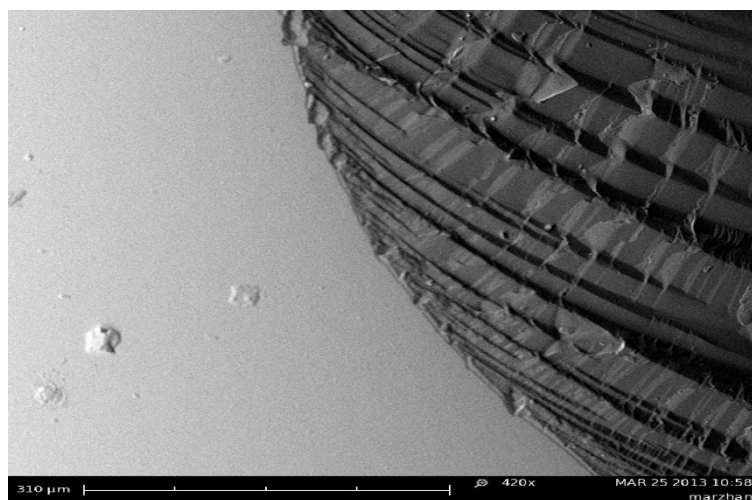
Сенсорлық экран мен айналмалы тышқанның көмегімен басқару жұмыстың ыңғайлы және тез болуын қамтамасыз етеді. Оптикалық режимнен электрондық режимге бір батырманы басу арқылы автоматты түрде ауысады. Анализ жасау үшін алынған суретті USB 2.0 жадылы флэш-картаға немесе жұмыс компьютеріне сақтауға болады. Үлгі жүктелгеннен кейін 30 секундтан соң жұмысты бастай беруге және жоғары дәлдікпен кескіндерді алуға болады.

1-кесте – “Phenom” микроскопының сипаттамалары

Атауы	
Жүйе	Кескінді алу модулі, сенсорлық дисплей 19”, тышқан, айналмалы тышқан, мембраналық вакуумдық сорғы, ток көзі, USB 2.0 жадылы флэш-карта
Жұмыс жасау режимі <ul style="list-style-type: none"> • Оптикалық • Электронды-оптикалық • Цифрлық үлкейту • Минималды көру өрісі 	<p>Үлкейтуі 20–120×</p> <p>Үлкейту диапазоны: 80× – 45000×</p> <p>12×-ке дейін</p> <p>45000×-те 6 мкм</p>
Жарықтандыру көзі <ul style="list-style-type: none"> • Оптикалық режим • Электронды – оптикалық режим • Жылдамдатқыш кернеу • Ажырату қабілеті 	<p>LED, осьті таңдау еркіндігі</p> <p>Өмір сүру уақытының өсуі бар термоэлектронды көз</p> <p>5 кВ</p> <p>25 нм</p>
Кескін алу режимдері <ul style="list-style-type: none"> • Оптикалық • Электронды - оптикалық 	<p>Түсті цифрлық навигациялық камера</p> <p>Шашыраған электрондарға кері жоғары сезімталды детектор</p>
Кескін форматы Кескіннің дәлдігі Кескін элементтерінің дәлдік қабілеті	<p>JPEG, TIFF, BMP</p> <p>456×456, 684×684,</p> <p>1024×1024 және 2048×2048 пиксель</p> <p>2048×2048 пиксельде 2,9 нм</p>

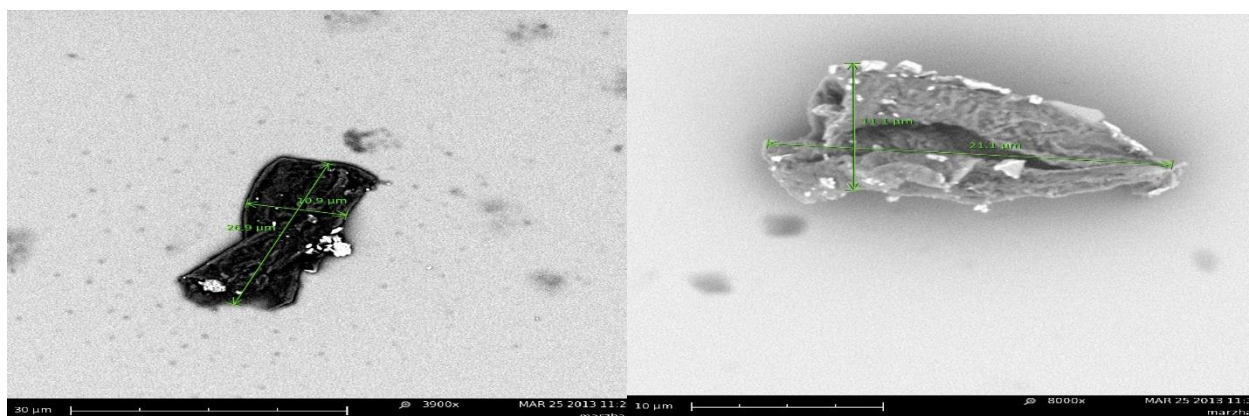
Мәліметтерді сақтау	USB 2.0 жадылы флеш-карта немесе желілік дискі
Үлгі өлшемі	Диаметрі 25 мм-ге дейін, биіктігі 30 мм-ге дейін
Үлгіні жүктеу уақыты <ul style="list-style-type: none"> • Оптикалық режим • Электронды-оптикалық режим 	<ul style="list-style-type: none"> < 5 сек < 30 сек
Өлшемі және салмағы <ul style="list-style-type: none"> • Кескін алу модулі • Мембранды вакуумды насос • Қорек көзі • Сенсорлық экран монитору 	<ul style="list-style-type: none"> 286×566×495 мм, 50 кг 145×220×213 мм, 4.5 кг 156×300×74 мм, 3 кг 375×203×395 мм, 7.9 кг
Температура	15 °C ~ 30 °C (59 °F ~ 86 °F)
Ылғалдылық	< 80%
Электр қорегі	110 - 240 В, бір фаза, 50/60 Гц, Қажетті қуат 300 Вт (макс.)

Rhenom электрондық микроскоп көмегімен кремний төсенішінде кремний тотығының қаптамасы қондырылған үлгілер зерттелінді (8-11-суреттерді қара). 8-суретте кремний төсенішіндегі кремний тотығының морт сынған бөлігінің $\times 420$ есе үлкейтілген бейнесі көрсетілген.

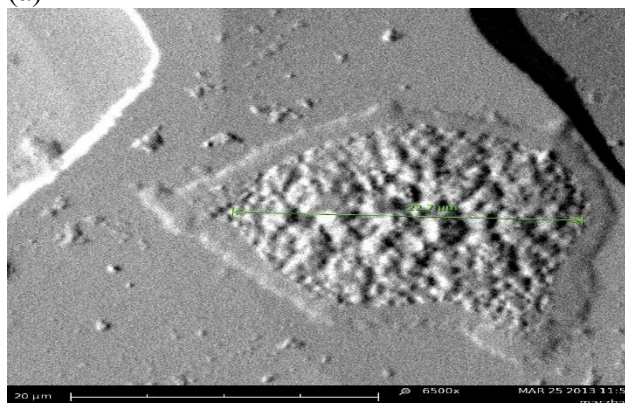
8-сурет – Қапталған үлгінің шетіндегі микроқұрылымы ($\times 420$)

9-суретте кремний төсенішіндегі кремний тотығының беттігінің кедір-бұдырлығы $\times 3900$, $\times 8000$, $\times 6500$ есе үлкейтілген. Кремний беттігіндегі құрылымдар $\approx 10 \div 30$ мкм өлшемдерге ие.

(a)

(б)

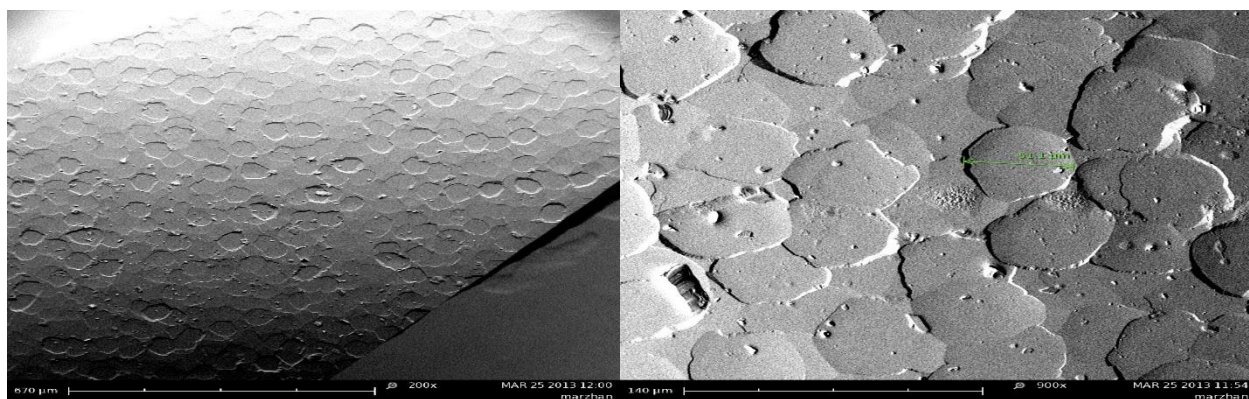

(в)

9-сурет – Қаптама беттігінің әртүрлі учаскілерінің құрылымы:

(a) – $\times 3900$; (б) – $\times 8000$; (в) – $\times 6500$

10-суретте кремний беттігінің тегіс емес кеуекті екенін көруге болады. Кеуектердің орташа өлшемі ~ 50 мкм болды.

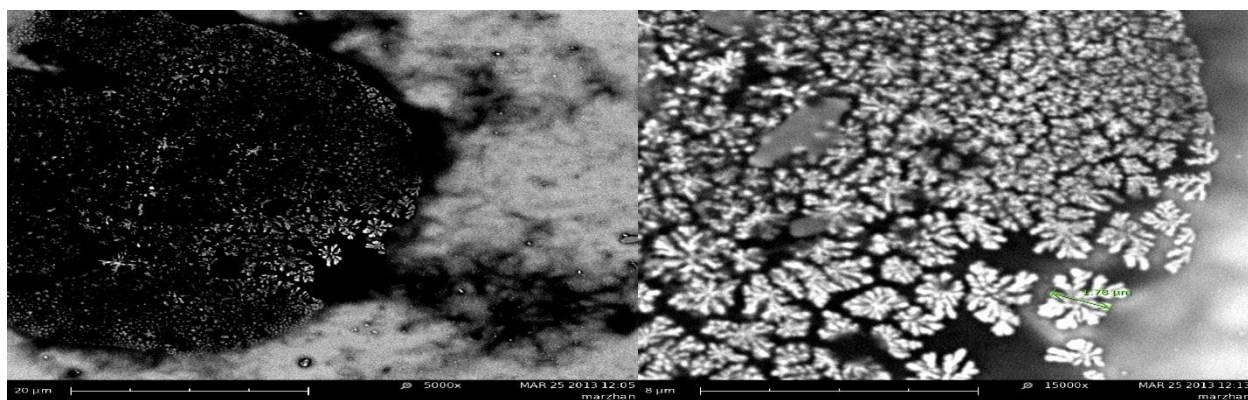

(a)

(б)

10-сурет – Кеуекті кремнийдің беттігінің микроқұрылымы: (a) – $\times 200$; (б) – $\times 900$

11-суретте кремний тотығына қаптама қондырғанда ақаулар пайда болатынын көреміз. «Гүлдердің» өлшемдері шамамен 1,8 мкм.

(а) (б)
 11 сурет – Кремний тотығына қаптама қондырған кезде пайда болған ақаулар:
 (а) – $\times 5000$; (б) – $\times 15000$

Жұмыста Si-SiO₂ қабатты жүйелері эллипсометрия және микроскопия әдістерімен зерттелінді. Зерттеу құрылғылары ретінде эллипсометр ЭЛЬФ, электрондық микроскоп Rhenom пайдаланылды. Жұқа қабаттың қалыңдығы анықталды және кеңістік картасы құрылды. Кремний тотығының беттіктегі микроқұрылымы мен бөлшектердің өлшемдері анықталды.

Әдебиеттер

1. Горшков М.М. Эллипсометрия. – М.: Советское радио, 1974.- 200 с.
2. Ковалев В.И. и др. Разработка оптических методов и аппаратуры для контроля технологии и параметров полупроводниковых структур нано и микроэлектроники // Радиотехника и электроника.-1999.- Т.44.- С.10-59.
3. Векилова Г.В., Иванов А.Н., Ягодкин Ю.Д. Дифракционные и микроскопические методы и приборы для анализа наночастиц и наноматериалов: Учебное пособие. – М.: МИСиС.- 2009. -145 с.
4. Ковалев В.И., Руковишников А.И. Компактный многоканальный спектроэллипсометр для ex situ и in situ измерений// Приборы и техника эксперимента.- 2003.- Т.2.- С.164-165.
5. Аззам Р., Башара Н. Эллипсометрия и поляризованный свет. – М.: Мир,1981. -583 с.
6. Синдо Д., Оикава Т. Аналитическая просвечивающая электронная микроскопия. – М.: Техносфера. -2006. -256 с.

ӘОЖ 911

Қазақстанда минералды-шикізат ресурстарын кешенді пайдалану

Айгужина С.У., Сомтемір А.Б.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

В данной статье рассмотрены ресурсы минерального сырья Республики Казахстан, а также их влияние на окружающую среду, и вопрос о том, как выгодно использовать минеральные сырье.

In this article are described Resources of mineral raw materials of the Republic of Kazakhstan also the influence on environment, and the orellem of using use mineral raw. are desckibed in thes article.

Ключевые слова: *ресурсы, минеральное сырье, редкие металлы, ископаемые.*
 Key words: *resource, mineral raw materials, rare metals, fossil.*

Қазақстанның 2030 жылға дейінгі даму стратегиясында кен-металлургия кешені Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық жағынан жоғары дамыған елдердің қатарына қосылуын қамтамасыз етуге жәрдемдесетін басым салалардың бірі ретінде белгіленген. Республика кен-металлургия кешенінің басты міндеті ішкі және сыртқы рыноктардың қажеттерін қанағаттандыратын бәсекеге қабілетті өнімдер шығару болып табылады [1, 136.].

Қазақстанның минералдық-шикізаттық кешені әлемдік минералды шикізат балансында айтарлықтай күшті позицияға ие, әлемдік минералды шикізат рыногының дамуы мен ұлғаюына үлкен ықпал ете алады. Энергетика және минералдық ресурстар министрлігі геология және жер қойнауын игеру комитетінің ақпараттық-талдау орталығының мәліметтері бойынша әлемдік зерттелген қор жөнінен Қазақстанның алар үлесі мынадай: алтын – 2,7% (әлемде 8-орында), күміс – 16%, мыс – 7,1%, марганец – 30% (2-орын), қорғасын – 22%, мырыш – 15,2%, барит – 47,2% (1-орын), темір – 6%, кобальт – 3,9% (5-орын), хром – 37,6% (8-орын), боксит – 1,4% (10-орын), никель – 1,4% (12-орын). Әлемдік мыс, титан, ферроқорытпа және болат рыноктарында Қазақстанның атқаратын рөлі аз емес, ал Еуразиялық субконтинентте хром бойынша монополист, темір, марганец, алюминий жөнінен өңірлік рынокта (ТМД елдері, бірінші кезекте Ресей) айтарлықтай ықпалы бар.

Қазақстан – жердегі минералды – шикізат базасына бай аздаған елдердің бірі. Әлемдегі алынатын 55 түрлі пайдалы қазбалардың (олардың 29 –ы металдар) Қазақстанда 39 –ы алынады. Салыстырмалы түрде алсақ жоғарғы көрсеткіштер тек Ресейде – 49, Қытайда – 45, Австралия және АҚШ – 42, Бразилия – 41 түрлі пайдалы қазбалар өндіріледі.

Мұнай мен табиғи газ қорлары бойынша республика әлем елдерінің бірінші ондығына кіреді, мұнда тас және қоңыр көмір, темір, хормит, қорғасын, мырыш, мыс, уран және сирек кездесетін металдар т.б. табылған. Аталған пайдалы қазбалардың түрлерін өндіру, қайта өңдеу және байыту процесінде литосфера мен тұтас қоршаған орта жағдайына неғұрлым мұнай, табиғи газ концентраттарын өндіру ықпал етеді.

Республикамызда 197 мұнай және газ кен орындары, олардың ішінде 102 мұнай, 29 газ конденсаты, 30 мұнай –газ конденсаты, 6 мұнай –газ, 11 газ конденсаты және 12 газ кен орындары ашылған. Мұнайдың ашылған кен қорлары 3 млрд. т., ал газдың анықталған қорлары 3 трлн. текше метрді құрайды. Негізгі мұнай мен газды өндіру Батыс Қазақстанда жүзеге асырылады. Онда мұнайдың 90,4% және газ конденсатының 100% өндіріледі. Бұл аймақ Қазақстан территориясындағы неғұрлым ластанған және экологиялық жағдайы нашар аудандар қатарына жатады. Тау – кен өндіру өнеркәсібінің мұнай өндіру саласы жеке тұрғыдан алғанда да басымдық маңызға ие (2030 жылға қарай мұнай өндіруді жылына 150 млн.т – ға дейін жеткізу болжамын есепке алғанда) [2, 196].

Сондай-ақ темір, марганец, хром, қорғасын, мырыш мыс рудаларын, алтын, фосфориттер, құрылыс тастары, мен минералды шикізат ресурстарының басқа да түрлерін өңдеумен және қайта өңдеумен байланысты көптеген рудниктер және карьерлер табиғи ортаға жағымсыз әсер етеді. Осылардың барлығы қоса алғанда ландшафтар табиғатының литогенді ортасын қорғау жөнінде тиімді шараларды қолдануды талап етеді.

Жер қойнауларын қорғау мәселесі литосфера қабаттарынан минералды шикізатты рудалы және рудалы емес пайдалы қазбалар түрінде неғұрлым толығымен айырып алуды қамтамасыз ететін шаралардың жиынтығын қамтиды. Жер қойнауларын қорғау жөніндегі шаралар кешені сондай – ақ рельеф формасының сақталуын, геодинамикалық процестердің көрініс табуын жоюын қамтиды.

Осыған байланысты пайдалы қазбалардың кен орындарын кешенді түрде өңдеу, минералды шикізатты өндіру, өңдеу және тасымалдау кезінде шығынды жан-жақты жоюға ұмтылу жер қойнауын эксплуатациялаудың басты қағидасы болуға тиіс. Бұл шығындар неғұрлым аз болған сайын, соғұрлым көп пайдалы қазбалар болашақ ұрпақтың қажеттіліктерін қанағаттандыру мақсатында жер қойнауында қала береді.

Тау–кен өндіру өнеркәсібі қоршаған ортаға жан–жақты әсерін тигізеді. Бұл рельефтің өзгеріске ұшырауынан, карьерлердің, жарлардың, террикондардың пайда болуынан және тау жыныстарының құлауынан көрінеді. Пайдалы қазбаларды өндіру топырақ, атмосфера, су бөгендері мен жерасты суларының сулық режимінің жағдайына әсер етеді. Мұның үстіне өсімдіктер мен жануарлар тіршілігінің мән жайы түбірімен өзгереді. Пайдалы қазбалардың кен орындарын өңдеу тікелей ландшафтардың геохимиялық жағдайына, техногендік аномалиялардың пайда болуына әсерін тигізеді [3,251б]. Өндіру және қайта өңдеу процесінде пайдалы қазбаларды шала алу минералдарды–шикізат ресурстарын эксплуатациялаудағы басты кемшілік болып табылады. Технологиялық дамымаудың нәтижесінде түсті металлургияда өндірілген рудаларды байыту кезінде алынған шикізаттың 10-20% ғана пайдаланылатыны, ал 80-90% лақтырылатыны мәлім болды. Бұл қалдықтар химиялық реагенттер сіңген тау жыныстарының ұсақталған түрін білдіреді [4,76 б.].

Байыту фабрикаларында өңдеу процесінде минералды шикізат көп жұмсалады. Руданың негізгі компоненттерін айыру кезінде қосалқы лақтырылып тасталады да, су мен жел эрозиясы нәтижесінде жойылып кетеді. Қосалқы пайдалы компоненттердің жалпы құны көбінесе негізгі түрдің құнынан жоғарғы болатынын ұмытпауымыз тиіс. Өндірістік қалдықтарды қайтадан эксплуатациялау үлкен экологиялық және басқа да қиыншылықтармен жалғасады және барлық уақытта мүмкін бола бермейді. Нәтижесінде қалпына келтірілмейтін табиғи ресурстар үлкен шығынға ұшырайды.

Қалдықсыз кен қалдығы аз өндірісті жасау жер қойнауының байлықтарын неғұрлым толық пайдалануды және қоршаған ортаны қорғауды қамтамасыз етеді. Жер қойнауы ресурстарын рационалды пайдалану және қорғау негізінде келесі басымдықтар жатқызылуы тиіс:

- пайдалы қазбалар өндіру технологиясын жетілдіру;
- бос, өңделген жынысты пайдалану арқылы кен орындарын кешенді түрде өңдеу;
- пайдалы қазбалар кен орындарын үнемдеп пайдалану олардың іске жарау мерзімін ұзартуға ұмтылу;
- қажетті жағдайларда сирек кездесетін минералды шикізаттардың орнына басқа нәрсе қолдану;
- тау –кен орындары игерілген жерлерді кеңінен рекультивациялау және т.б.

Сирек металдар өндірісі және олардың қорлары тез өсіп келе жатыр. Соңғы 10-15 жыл көлемінде сирек металдың негізгі қорының бірнеше есе өскені және әлемде үлкен кен орындарының ашылғаны айқындалды. Тіпті кейбір металдардың 100 жылдық қорлары табылғанына қарамастан, металдар рыногында ауық-ауық тапшылық сезіліп тұрады. Көптеген сирек металдардың құны бірнеше есе өсіп отыр. Соңғы он жыл шамасында германий, индий, галий, ванадийге деген тапшылықтар байқалды, осыған орай кейбіреуінің құны ондаған есеге дейін өсті. Мысалы, германий металының бір kilosының құны 350-ден 2000 АҚШ долларына дейін жеткен. Сонымен бірге Америка, Жапония секілді елдер бұл металдарды ішкі пайдалануынан бірнеше есе жоғары сатып алуда [5, 103,380-382 бб.].

Сирек металдар өндірісі – жаңа технологиялардың шикізат қоры. Бұларсыз жаңа өндіріс буындары дамымайды. Өндірісті дамыту бағытында бұл сала басым бағыт есебінде қаралуы керек. Айта кететін жәйт, бұрын Қазақстан өндірісінде шығарылған, бірақ соңғы кезде нарықта өз секторын жоғалтып алған металдарға назар аударған жөн. Бұл металдар электроника, аэроғарыш, машина жасау, т.б. салалардың негізін қалайды. Бүгінде ашылып жатқан даму институттарын пайдалана отырып елімізде өндіріс саласын, соның ішінде сирек металдар өндірісін жасауға болар еді. Бұл елімізде дамыған индустриялық металл алу өндірісін кеңейту, құрал-жабдықтарды, тұрмыстық заттар, машина жасауға қажет балқымалар алуға мүмкіндік береді [6, 60 б.].

Сирек металдар шикізаты басқа индустриялық металл өндейтін кәсіпорындардың рудасының құрамында кездесетін болғандықтан, олардың қызметіне еріксіз араласуға

мәжбүрміз. Металдарды өңдеу барысында кейбір металдарды босқа шығын қылмас үшін экономикалық реттеу тетіктерін пайдалану керек. Пайдалы қазбаларды кешенді пайдалану ережесін қатаң сақтау мәселелері де қаралуы керек.

Әдебиеттер

1. «Қазақстан 2050» Стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. (ҚР Президентінің халыққа жолдауы). – Астана, 2012.
2. Тлеуберген. М. Экономическая оценка минеральных ресурсов. – Кокшетау, 2004.
3. Каргажанов З.К., Баймырзаев К.М. Экономический механизм природопользования. – Алматы.: Ғылым, 2000.
4. Каргажанов З.К., Тлеуберген М.А. и др. Рациональная схема освоения природных ресурсов. – Алматы, 1983.
5. Мұқаұлы С., Үпішев Е. Табиғат пайдалану экономикасы// Экономика. -1999.- 103,380-382 бб
6. Струмилин С.Г. О цене "даровых благ" природы // Вопросы экономики.- 1967.- № 8.- С.60.

**ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ**

ӘОЖ 802.0

ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІНДЕ МЕТОНИМИЯНЫҢ БЕЙНЕЛІК ТАБИҒАТЫ

Қалыбаева А.Ж., Төлегенова Г. Г.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

В статье рассматриваются метонимия в казахском языкознании, ее особенности использования и ее контекстное значение.

Metonymy in the Kazakh linguistics, peculiarities of using and contextual meanings are examined by the author.

Ключевые слова: *метонимия, метафора, значение, ассоциация, языкознание, термин.*

Key words: *metonymy, metaphor, meanings, association, linguistics, term.*

Халық тілі «тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін» білдіретін, бейнелі ойды бедерлеп жеткізетін өрнекті сөз орамдарына аса бай. Қай тіл болса да, оның сөздік қорының мол болуы сол тілде сөйлеушілердің қарым-қатынасын жақсартуға, айтайын деген ойын терең, мазмұнды етіп түсіндіруге өз септігін тигізеді. Орнын тауып қолдана білсе, қандай күрделі пікірлерді де әрі түсінікті, әрі көркем, әрі орамды етіп қолдануға болады. Сөздің немесе тілдің көркемдігі дегенде, ең алдымен, оның әсерлігін ұғамыз. Ал, әсерлі сөйлеу, яғни көркем тілмен сөйлеу, өз ойын өзгеге шама-шарқынша айқын түсіндіру — тек өнер-білім адамына ғана емес, «мәдениеттімін» деген барша қауымға міндет әрі қажет.

Тілдің көркемдік ерекшеліктері әдебиеттану және тіл білімінің әр түрлі саласында, соның ішінде семасиологияда қарастырылады. Жалпы, филология пәндері құбылтып, бейнелеп сөйлеудің, яғни троптар мен фигуралар, сондай-ақ, тілдің күллі керкемдеуіш және бейнелеуіш құралдарын, сөз мағынасын алмастырып қолдану түрлері мен амал-тәсілдерінің теориясын негіздейді. Алайда тіл көркемдігін теория тікелей дамытпайтындығы белгілі, қайта тіл көркемдігін жүйелеу барысында ғана теория туындайды. Ал теориялық, ғылыми негіздерге сүйене отырып, тілдің көркемдік қасиетін түсініп, оның көркемдік аясын кеңейтуді үйренуге болады. Былайша айтқанда, тілдің көркемдік жүйесін ғылыми меңгеру әсерлі, сауатты сөйлеуге, көркем тілмен жазуға тікелей ықпал етеді. Сондықтан тілдің көркемдік ерекшеліктерін, көркемдік әдістерін меңгеру ана тілімізді қамытудың, байытудың, ең тиімді жолдарының бірі болып табылады.

Қазіргі шығармалардағы тіл мәселесі — ең күрделі проблемалардың бірі. Әдеби тіліміздің бірте-бірте жетіліп, байып келе жатқаны айқын. Күрделі ойлар, оқиғалар, әрі теориялар тілдің жаңа қырларын, тосын сырларын жарыққа шығаратыны белгілі. Мәнділік, бейнелілік, мағыналылық, тілдің көркемдік қуатын арттырып, әсерлілігін күшейтеді. Тіл де, сөз де - халықтікі. Сөйте тұра, әдетте: «Пәленшенің тілі бай» дейміз. «Мынау түгеншенің сөзі ғой», - деп тани кетеміз. Өйткені әр жазушының өзіне тән сөз саптауы, яғни сөйлеу немесе жазу стилі бар. Ал әркімнің жазу стилі сөзді қалай мәнерлеп, бейнелеп қолдануына тікелей байланысты. Демек, сөзді сөйлей білудің өзі - үлкен ғылыми жүйе.

Сұлтанмахмұт Торайғыров: «Сезімнің, сыртқа шықпас түсі бар ма, оны жасырар адамның күші бар ма?» - дегенде, жеке тәжірибелі ғылыми шындыққа ұластыра айтқан-ды. Одан

көп бұрын Абай «шымырлап бойға жайылатын» сөздің астарын: «Білгенге маржан, білмеске арзан» деп дәлелдеген-ді.

Сөздің негізгі мақсаты ойыңды жеткізу деп білсек, көркем сөздің мақсаты - сол ойды әсерлеп жеткізу. Ал әсерлеп жеткізу ойда қалу үшін, ой мен сезімге әсер ету арқылы адамның жан дүниесін байыту үшін қажет.

Тілді қолдану аясында, оның кеңдігін танытатын құбылыстың бірі ғылымда троптар деп аталады, ал оның басты бір түрі - метонимия. Бірақ, тілтанушыларымыз да, әдебиеттанушыларымыз да метонимия мәселесін әлі өз алдына нысанаға алып, арнайы ғылыми талдау жасағанмен әлі де болса, аздық етеді, тек кейбір оқулықтар мен зерттеулер ішінде, көбіне қаға берісте, ежелден белгілі жайлар ғана сөз болады. Тіл жүйесінде метонимияның мәні зор. Сондықтан оны сөйлеу мәдениетінің бейнелі ойымыздың дамуы мен қалыптасуының бір көрінісі ретінде арнайы қарастыру қажет. Көркем аударма мен түрлі сөздіктер жасауда метонимияны жете білу керек. Мектеп оқушыларына тіл мен әдебиет сабағын өткенде шығармадағы метонимияны түсіндіріп, оны сөйлеу тілінде дұрыс әрі орынды қолдана білудің мәні айрықша.

Көркем әдебиетте, әсіресе поэзиялық шығармаларда метонимияның пайдалану өрісі өте кең. Осы орайда, біз өз зерттеуімізде әдебиетіміздің әйгілі Абай Құнанбаев пен қазақ кеңес әдебиетінің іргесін көтерушілер Ахмет Байтұрсынов, Шәкәрім Құдайбердиев, Мағжан Жұмабаев, Жүсіпбек Аймауытов, Міржақып Дулатов, Мұхтар Әуезов, Сәкен Сейфуллин, Илияс Жансүгіров, Бейімбет Майлин, Сәбит Мұқановтардан бастап, бүгінгі ақын-жазушыларымыздың шығармаларына сүйендік. Тіліміздің тарихи дамуы мен қазіргі қалпынан метонимияның тілдік құбылыс ретінде қалай қолданылғанын байқау үшін, аталған ақын-жазушыларымыздың шығармаларынан басқа кейбір нұсқаларды да қамту қажет болды.

Сөздерді дағдылы мағынасынан ауытқып, әдеттерден тыс, ауыса қолданылуымен байланысты «метонимия» және «метонимиялық» деген терминдер ежелгі Греция мен Рим заманындағы зерттеу еңбектерден белгілі «Метонимия» термині алғаш рет б. з. д. 384-322 жж. аралығында сөзі («metonymia»), атын өзгертіп, алмастырып атау деген мағынаны білдіреді. Лингвистикалық әдебиетте метонимияға берілген анықтамалар мен түсініктемелер арқылы ең алғаш рет Аристотель өзінің еңбектерінде метафора мен метонимияның теориясын негіздеді. «Метафора (метонимия) — есть перенесение слова с изменением значения из рода в вид, из формы в род, или из вида в вид, или в форме пропорции». Осыған орай айта кететініміз, ежелгі (Греция, Рим) және орта ғасырдағы шешендік троптарды зерттеу, метафора, теңеу т. б. мағынасында түсіндірілді немесе метонимия метафорамен аралас түрде баяндалды, не болмаса мүлдем көлеңкеде қалып отырды. Аристотельмен қатар Квинтилиан және Цицерон метонимия мен метонимиялық алмастырулардың қызметін түсіндірген. Квинтилиан оған мынадай анықтама береді: «Она (т. е. метонимия) обозначает изобретенные предметы в нем изобретателя и вещи, принадлежавшие кому-нибудь, именем их собственника. Так мы постоянно слышим, как говорят «Вулкан» вместо «Огня». Бұдан кейбіреулер «метонимия және метонимиялық» деген терминдерді троп түрінде ғана емес, сондай-ақ сөздердің мағыналарының өзгеруіне, заттар мен құбылыстардың ортақ жақтары мен қатынасының ауысуына байланысты қолданған. Сөйтіп, лингвистер метонимияны екі бағытта қарастырған. Бірінші бағыттағылар метонимияны троптар жүйесіне жатқызып, оның семантикалық және стилистикалық ерекшелігін қарастырады. Екіншілер сөздердің тарихи өзгеруінен пайда болған деп, метонимияны және метонимиялық қолданыстарды кең мағынылылыққа негіздеп қарастырады.

Қазақ тіл білімінде метонимияға берген анықтамалар бірізді емес. Мәселен, І. Кеңесбаев пен Ғ. Мусабаяевтың анықтауынша, «Бір сөздің орнына екінші бір сөздің ауыс қолданылуынан шығатын іргелес ұғым метонимия деп аталады».

Академик Қабдоловтың тілімен айтсақ метонимия «өзара шектес заттар мен себептес құбылыстардың, өзара байланысты ұғымдар мен шартты сөздердің бірінің орнына

қолдану» [1,11]. Ал Қ.Жұмалиев былай деп анықтама береді: «Не құбылыстың бір жағы, не аттары алынып, сөз мағынасында емес, екінші мағынада араларындағы жақындығымен бірінің орнына екіншісі алмастырылып қолданылса және сол құбылысты түгел көрсете алса, оны метонимия дейді. «Метонимия дегеніміз - белгілі бір заттар мен құбылыстардың сыртқы және ішкі мән-мағынасының реалды байланыстылығына қарай алмастыру амалы» [2,155],- дейді Ә. Хасенов.

Қазақ халқының ірі ғалым-лингвисті, әдебиет зерттеушісі, түрколог, дарынды ақын, аудармашы Ахмет Байтұрсынов та метонимияның әдеби шығармалар үшін айрықша мәні бар екендігін атап көрсете келіп, былай түсіндіреді: «Арасында жақындығы бар екі нәрсенің атын ауыстырып, бірінің орнына бірін айту төмендегі түрі болса, ондай ауысу, алмастыру (яғни, метонимия) деп аталады.

Мысалдар:

«Анау үйдің құдасы келіп жатыр» дейміз. Құда үйдікі емес, ол үйден адамдардың үй мен үй иесінің арасы жақындығынан, бірінің орнына бірін айтамыз.

«Ауыл ұйқыда жатқанда» дейміз. Ауыл мен ауылдағы екеуінің арасында жақындық барлығынан, адамның орнына ауылын айтамыз.

Біреудің қолы жүйрік, шапшаң жазады дегеннің орнына, «қаламы жүйрік» дейміз. (Қол мен қалам жақындығы).

«Ет берілді ме?» дегеннің орнына, «Табак тартылды ма?» дейміз. Яғни, тамағын табағына алмастырып айтамыз. Сол сияқты, «Неше аяқ ішті?», «Неше кесе іштің?», «Неше шелек құйдың?» дейміз. (Қымыз орнына - аяғын, шай орнына - кесесін, су орнына - шелегін алмастырып айтамыз).

«Үстіне кигені кілең жібек, кілең былғары» дейміз. (Киім орнына жасалған нәрсесін айтамыз). Ақсұлу мен Кеншімбаидың айтысқан, ән-өлеңінде Кеншімбаидың сөзінде былай деген жері бар:

Жаппастық сап-сары алтын жиған мүлкі,

Меймандос, келсе қонақ, барша жұрты.

Шығады қыз-бөзбала серуенге,

Үстіне масаты мен киіп құлпы.

Мұнда алтыннан істелген бұйымдардың орнына бұйымдардың істелген затын - алтынды айтып отыр, масаты мен құлпыдан істелген киім орнына киімдерді істелген заты - масаты мен құлпының өздерін алып отыр.

Абайдың сөзінен, яки, кітабынан көшіріп жаз деудің орнына: «Абайдан көшіріп жаз» дейміз. Сөзінің орнына иесін айтамыз [3,7].

Ғалымдардың барлығы дерлік өзара ұқсастық пен жақындық, негізінде бір заттың орнына екінші затты немесе құбылысты алмастырып айтуды метонимияға жатқызады. Заттың немесе құбылыстың тек бір жағын, не болмаса, бөлшегін атай отырып, ойдағы затты түгелімен елестетуде осы әдісіне саяды. Әр алуан қағиданың тоқайласатын, олардың бір-бірімен тоғысатын жері - осы алмастырып айту. Яғни, метонимиялық өзге троп түрлерінен, басқа сөздерден негізгі айырмашылығы да, өзгешелігі де осы. Ахмет Байтұрсыновтың «метонимия» деген терминді «алмастыру» деп қазақшалауы осы негізгі өзгешелікті тап басады. «Метонимия — троп, в котором вместо названия одного предмета дается названия другого, находящегося с первым в отношении ассоциации по смежности», — деген пікірді белгілі дәрежеде қорытынды түйін пікір деп қарауға болады.

Сонымен, мәндік, мекендік, мезгілдік, түр-түстік бір-біріне бүтіндей немесе бөлшектей жақындығы бар екі заттың не құбылыстың бөлшегі орнына бүтіннің алмастырылуын метонимия дейміз. Мысалы, «Жақанның көзін көрген... Карель қарияларымен бұл дүниеде кездесе алмай қалуымызда мүмкін еді», — деген сөйлемдегі «көзін» сөзі метонимияға жатады. Өйткені ол өзінің тура мағынасында емес, «адам адамның өзін көрді» деген мағынада қолданылып тұр. Көз - адамның бір мүшесі, бөлшегі ғана. Сол бөлшек бүкіл адам деген ұғымды алмастырып тұр. «Айпайтын жыр бар, айтпайтын сыр бар тымақтының көбіне» дегендегі А.Байтұрсынов «тымақты» сөзі «еркек», «ер адам» деген

мағынаны білдіріп, киім бүкіл адамды алмастырып тұр. «Келсем, кажы ауылының ақсақал, қарасақалы күтіп отыр екен» дегенде де осындай алмастыру бар. Сақал - адамның бір бөлшегіндей ғана нәрсе, ал «қарасақал», «ақсақал» деген метонимияның бәрі тұрған мағынасы толық әрі бейнелі: біріншіден, «адам», екіншіден, «қарт адам» деген мағынаны білдіреді. Демек, метонимия тілімізге жаңа сөз қоспайды, бұрынғы бар сөзге жаңа мағына береді немесе оның мағыналық аясын кеңейтеді. Екінші сөзбен айтсақ, метонимия арқылы тілдің лексикасы сан жағынан емес, сапа жағынан байиды.

«...Сөздердің ауыс мағынасы ойнақы болып келетіндігі тәжірибеден белгілі бірақ ауыс мағыналар өмірде қолдану процесінде тұрақты немесе тура мағынаға айналады», - деп жазады Ғ. Мұсабаев. Бұның дұрыстығына мысалдар арқылы көз жеткізуге болады: «Соны сырттан есіткен қалмақ Қантажы дереу қалың қол аттандырып, Қазыбекке қараған елді шаптырып алады. Ханның қолы малмен қоса жүзге тарта ер балаларды да байлап әкетеді» (Шешендік сөздер). Бұл сөйлемдерден «қол» сөзі адам денесінің бір бөлігін білдіріп тұрған жоқ және жекеше түрде тұрғанмен, көптік мағынада қолданылып, «әскер» деген мағынаны да білдіріп тұр. Қазіргі әдеби тілде «қол» сөзінің бұл метонимиялық мағынасы.

Ал кейбір метонимия арқылы пайда болған сөздер мен сөз тіркестері бүгінде тура мағынаға айналып кеткен. Мысалы:

Ей, диуана, жол болсын,
Жеке басың қол болсын.
Олжа басың мол болсын!

(қазақ эпосы).

Мұнда «бас», «қол» сөздері метонимиялық мағынада қолданған. «Жеке өзің бір топ әскердей бол, көбей» деген мағына беріп тұр.

Едірей мұртын ширатып,

Барқылдады қолбасы
(М.Жұмабаев).

Осындағы «қолбасы» сөзі - «қол» және «бас» деген екі сөздің бірігуі мен метонимиялануы арқылы жасалған сөз. Қазір ол «басшы» сөзінде синоним ретінде тура мағына алған.

Әдебиеттер

- 1.Қабдолов З. Әдебиет теориясының негіздері. - Алматы,1969.
- 2.Хасенов Ә. Тіл білімінің теориялық және практикалық мәселелері. - Алматы,1985. -155-б.
- 3.Байтұрсынов А. Шығармалар. - Алматы,1989. -165-б.

SEMANTICS OF THE VERB AND SEMANTICS OF THE CONSTRUCTION

Burankulova E.T.

K. Jubanov Aktobe Regional State University

Мақалада ағылшын тіліндегі етістіктердің мағынасы мен құрылымы қарастырылады. В статье рассматривается семантика и конструкция глаголов английского языка.

Кілт сөздер: *етістіктер, семантика, құрылым, жүйелеу, лексика, концептуалды, лексикондар, мағына, грамматика.*

Ключевые слова: *глаголы, семантика, структура, классификация, лексика, концептуальный, концепты, лексиконы, значение, грамматика.*

Let us now consider the combination of a verb, with its own semantics, within a syntactic construction. The *Construction Grammar* approach sheds a particularly clear and insightful light on this interaction; let us present here some of its aspects, relevant to the verb semantic class system. The first point concerns the nature of the verb semantics, the nature of the semantics of a construction and the characterization of the interactions between these two elements. The second point concerns the meaning relations between constructions. These elements are of much importance for lexicalization and the construction of propositions.

Verbs usually have a central use, characterized by a specific syntactic form, but they may also be used with a large variety of other syntactic forms. In this case, the meaning of the proposition may be quite remote from the initial meaning of the verb. Let us consider a few illustrative cases: *Edith baked Mary a cake*. the initial sense of *bake* becomes somewhat marginal, in favor of a more global meaning: 'Edith INTENDS to CAUSE Mary TO HAVE cake'. There is not here a special sense of *bake* which is used, but *bake* describes a kind of 'manner' of giving Mary a cake. Consider now the case of *slide*, suggested by B. Levin. From the two following sentences: *Edith slid Susan/the door the present*. *Edith slid the present to Susan/to the door*. One may conclude that there are two senses for *slide* (probably very close). The first sense would constrain the goal to be animate while the second would have no constraint. Now, if we insist, in the ditransitive construction, that the goal must be animate, then we can postulate just one sense for *slide*, which is intuitively more conceptually appropriate. We then need to posit constraints in the alternations on the nature of the arguments which would then allow only those verbs which meet the constraints to undergo that alternation. As noticed very early by Lakoff, a verb alone (and its associated lexical semantics) cannot be used to determine whether a construction is acceptable, it is necessary to take into account the semantics of the arguments [1; 45].

Depending on the construction and on the verb, the verb may either play an important part in the elaboration of the semantics of the proposition or may simply express the means, the manner, the circumstances or the result of the action, while the construction describes the 'central' meaning. In fact, the meanings of verbs and of constructions often interact in very subtle ways. One might conclude then that there is no longer a clear separation between lexical rules and syntactic rules. The difficulty is then to identify and describe the syntactically relevant aspects of verb meaning, i.e. those aspects which are relevant for determining the syntactic expression of arguments, via linking rules. Pinker notes that these aspects should exist in small number, since they resemble characteristics of closed-classes. This is not very surprising, since syntactic alternations form a set of closed elements.

Having dealt with alternations, let's turn to thematic relations and their role in the classification of verbs. Thematic relations express generalizations on the types of lexical functions that are established between the verb and its arguments in the predication. There is a consensus among

researchers that assignment of thematic roles to the arguments of the predicate imposes a classification on the verbs of the language. Since the type of thematic roles and their number are determined by the meaning of the verb, the lexical decomposition of verb meanings seems to be a prerequisite for semantic classification of verbs. The close affinity between the compositional and relational lexical meanings plays a central role in the classifications of verbs outlined in this subsection.

Verb classifications that are surveyed below were developed within the frameworks of Case Grammar and Role and Reference Grammar (RRG). Works of Chafe, Cook and Longacre address the issues of verb classification with regard to thematic roles within the framework of the Case Grammar model. RRG, a structural-functionalist theory of grammar, is presented in works of Foley and Van Valin and Van Valin. Characteristic of RRG is that it accounts for a detailed treatment of lexical representation that proves to be instrumental in describing the thematic relations in typologically different languages. It also incorporates the insights of Dowty's and Jackendoff's theories. There is, however, an important difference in the treatment of thematic relations within those two frameworks. In Case Grammar, they have a double function, namely, they serve as a partial semantic representation of the lexical meaning and also as an input to the syntactic operations such as for example subjectivization, objectivization and raising. In the latter, the RRG model, thematic relations have only the second function.

This difference highlights the problem of selection of semantic content in NLP lexicons. The following arguments might be posed in favour of the variant which includes the information on a partial semantic representation in the lexicon: (i) significant generalizations about lexical meaning of verbs are accounted for in an explicit way in the verb entry; (ii) such information can support disambiguation of senses in case of polysemy; (iii) as a consequence of (ii), the semantic correctness of verb classifications increases, which in turn can improve the results of syntactic and semantic rules that operate on verb classes; (iv) it can also contribute to the integration of semantic and syntactic content in the lexicon [2; 95].

There is no doubt that the model of semantic roles from the seventies, and in particular its repertory of roles and definitions, has to be replaced by a more stringent semantic model to suit the needs of NLP. The combination of the Dowty model of protoroles with the model of thematic sorts proposed by Poznansky and Sanfilippo and elaborated in Sanfilippo seems to be a very interesting proposal or solution for description of these models.

Let's finish these general remarks with a quotation from, which captures the essentials of verb classification w.r.t. semantic roles. "An understanding of the function of cases or roles is insightful for the understanding of language. Even more insightful, however, is the grouping of these roles with verb types with which they characteristically occur. To do this we must specify features, which distinguish one set of the verbs from another set of verbs, then we must specify the roles that occur with verbs characterised by these features. The result will be sets of verbs with characteristic constellations of accompanying substantives in given role...Such a set of verbs with characteristic accompanying nouns in particular roles is called a *case frame*. To assemble and compare the case frames of a language is to evolve a semantic typology or classification of its verbs... As soon as one begins to assemble a number of case frames, similarities in sets of case frames begin to be evident. This leads to the feeling that case frames should constitute some sort of system, i.e. that they are not merely list or inventory, but a system with intersecting parameters."

Chafe's basic verb types Characteristic for Chafe's approach is the position that a sentence is build around a predicative element, usually the verb. The nature of the verb determines what nouns will accompany it, what the relation of these nouns to it will be and how these nouns will be semantically specified. For example if the verb is specified as an action, as in *The men laughed*, such a verb dictates that the noun to be related is *agent* which might be further specified as animate.

Chafe distinguished four basic verb types: states, processes, actions and action processes. State verbs describe the state or condition of a single argument (*The elephant is dead*) and they

associate with Patient. Non-state verbs are subdivided into three subclasses: processes, action and action-processes. Processes express a change of condition or state in its argument (*The elephant died*). They cooccur with Patients. Actions describe something that verb argument does or performs (*Harriet sang*), hence Agent is associated with action verbs. Action-processes account for both actions and processes. They have two arguments, the performer of the action, Agent, and the thing undergoing the process, Patient (*The tiger killed the elephant*). Chafe offers a number of semantico-syntactic tests that are indicative in distinguishing the basic verb types. The following relations are discussed in Chafe's model: Agent, Patient, Experiencer, Beneficiary, Complement, Locative and Instrument. He also draws attention to the "derivational" relations between these four basic verb types, which enable these to be established by postulating features like inchoative, causative, decausative, resultative. Thus, for example, the feature "inchoative" when added to a state gives a process. These derivational features, which often can be manifested morphologically, reflect the compositionality of verb meaning [3; 41].

Role and Reference Grammar (RRG)

The Role and Reference Grammar (RRG) has some characteristics in common with the models discussed above. The theory of verb classes occupies a central position in the system of lexical representation in RRG. The verb is also assumed to be a determining element in the nucleus predication. RRG starts with the Vendler classification of verbs into states (e.g. *have, know, believe*), achievements (e.g. *die, realise, learn*), accomplishments (e.g. *give, teach, kill*) and activities (e.g. *swim, walk, talk*). It utilises a modified version of the representational scheme proposed in Dowty to capture the distinctions between these verb classes.

Patient is associated with the single argument of a single-argument stative verb of state or condition, as in *The watch is broken*. Theme is the second argument of two place stative verbs, e.g. *the magazine* in *The magazine is on the desk*. *the desk* is a locative, the first argument of two-place locational stative verbs. Experiencer is the first argument with a two place stative perception verbs. The single argument of a motion activity verb is a theme, as it undergoes a change of location: *The ball rolled*. The first argument of a non-motion activity verb is an effector, the participant which does some action and which is unmarked for volition and control as in *The door squeaks*. Such interpretation of thematic roles leads to the conclusion that the thematic roles in RRG are independently motivated.

LS and thematic roles are part of the semantic representation in RRG. Thematic roles function as one of the links between the semantic and syntactic representation. Semantic macroroles, Actor and Undergoer are the other link. Macroroles conceptually parallel the grammatical notions of arguments in a transitive predication. Being an immediate link to the level of Syntactic Functions, they control the assignment of syntactic markers to the arguments of the verb. It should be noted that the rich delineation of the lexical representations in the RRG model is well suited for the description of typologically different languages.

The classes of verbs in the table above cover different cognitive dimensions of language. The main cognitive distinction is drawn between two conceptual categories such as State and Activity. State verbs are subclassified into two major classes comprising locational and non-locational verbs. Among the non-locational verbs, the following subclasses are distinguished: state or condition, perception, cognition, possession and equational verbs. Activity verbs are subdivided with respect to the control component. Uncontrolled verbs are further subclassified with respect to the motion component [4; 50].

Comparing approaches in Case Grammar oriented models and RRG

A common characteristic for the approaches to the classifications of verbs sketched in this subsection is that they search for a subset of recurrent semantic components and semantic roles that are relevant for the description of thematic relations. The two approaches reveal some interesting parallels concerning the decompositional analysis of verb meanings with regard to the subclassification of verbs into more or less equivalent types; thus states = states, activity =

action, achievement = process, accomplishment = action-process. Since the LSs in the RRG model correspond to the thematic relations that other theories associate with a verb in their lexical entry, there is some partial similarity that the classifications of verbs within the two frameworks share. These two frameworks also show some overlap as far as the semantic affinity of the major subclasses of verbs is concerned.

The frameworks differ with regard to (a) the choice of description model, e.g. hierarchy vs. matrix model, (b) the level of semantic granularity in the subclassification of verbs, (c) the function that thematic relations play in the semantic representation in the respective frameworks. The issues addressed within these frameworks turn attention, in the first place, to some basic linguistic questions that have to be answered when approaching the description and formalization of the lexical meaning in lexicons designed for both general and NLP purposes. The classification of verbs w.r.t. thematic relations should be seen as a preparatory stage that aims at a partial semantic representation of the lexical meaning of verbs. It has to be well adjusted to the chosen model of the semantic representation, which in turn has to be integrated with the model of syntactic representation.

LCS-Based Verb Classification

Let us now introduce the Lexical Conceptual Structure (LCS), which is an elaborated form of semantic representation, with a strong cognitive dimension. The present form of the LCS, under which it gained its popularity, is due to Jackendoff. The LCS was designed within a linguistic and cognitive perspective, it has some similarities, but also major differences, with approaches closer to Artificial Intelligence such as semantic nets or conceptual graphs. The LCS is basically designed to represent the meaning of predicative elements and the semantics of propositions, it is therefore substantially different from frames and scripts, which describe situations in the world like going to a restaurant or been cured from a disease. It is not specifically oriented toward communication acts or toward the representation of abstract objects of the world (by means of e.g. state of affairs, complex indeterminates), represented as objects, as in Situation Semantics (e.g. a complex indeterminate to model a person who utters a sentence) [5; 57].

Literature

1. Valeika L. & Buitkienė J. 2003. An Introductory Course in Theoretical English Grammar. Vilnius: Vilnius Pedagogical University. 45p.
2. Morley G.D. 2000. Syntax in functional grammar. An introduction to lexicogrammar in systemic linguistics. London. 95p.
3. Valeika L. 1998. An Introductory course in Semantic Syntax. Vilnius: Vilnius Pedagogical University. 41p.
4. Macmillan English Dictionary for Advanced Learners. 2002. Radstock. United Kingdom.
5. Helle P. 2006. A contrastive Analysis of Perception Verbs in English And German. Norderstedt. 57p.

АББРЕВИАЦИЯ КАК ХАРАКТЕРНАЯ ЧЕРТА ЯЗЫКА ВИРТУАЛЬНОЙ КОММУНИКАЦИИ

Капарулина Т. Я.

Актюбинский региональный государственный университет имени К. Жубанова

Мақалада аббревиатура сөйлеу коммуникациясы ретінде және оның сөйлемдегі қолданыс ерекшелігі қарастырылады.

The article considers abbreviation as a communicative speech and the usage in the sentence. It considers in this article.

Кілт сөздер: аббревиация, сөзжасам, әріптер, лексикалық қысқартылған сөздер, аударма, транскрипция.

Key words: abbreviation, word-formation, letters, lexical abbreviations, translation, transcription.

Наличие чрезвычайно большого количества сокращенных лексических единиц различного рода является одной из характерных черт большинства современных языков. Сокращения широко распространены как в устной речи, так и в различных письменных документах. Сокращения существуют в языке объективно, а любой объективный процесс не может не иметь своих закономерностей. Поэтому очень важна работа по установлению закономерностей образования и развития сокращений, их места в системе языка. Проблематика, связанная с сокращениями, широка и многопланова. Сложность изучения сокращений усугубляется тем, что сокращенные лексические единицы носят чрезвычайно разнообразный характер, а также тем, что некоторые сокращения тесно смыкаются с символами, условными обозначениями, стенографической записью, мнемограммами и т.п. Несмотря на то, что аббревиация не всегда упоминается в ряду продуктивных способов словообразования даже европейских языков, в то же время не отрицается и сам факт ее наличия и распространения в языке. В процессе сокращения образуются полноправные коммуникативные единицы со всеми качествами слов. Говорящему, употребляющему сокращение, выражение его мысли представляется достаточно точным, как если бы он использовал полную форму или старую форму плюс суффикс или префикс. Новое образование является новой формой, даже если с исторической точки зрения оно может или должно быть рассмотрено как сокращение. Подобная идея выражена в работах Д.И. Алексеева. "Аббревиация - сложное, многогранное явление, уходящее своими корнями в глубокое прошлое. Но прежде всего аббревиация - это способ создания номинаций для тех понятий и реалий, которые были первоначально обозначены описательно, с помощью атрибутивных словосочетаний" [1.35].

Причисляя аббревиацию к способам словообразования, подразумевается под ней образование сложносокращенных слов. В настоящее время аббревиация стала одним из самых распространенных способов создания номинативных единиц. Различные экстралингвистические и внутриязыковые факторы ускоряют тенденцию к сокращению слов. Подобное явление наблюдается почти во всех странах и национальных языках и обнаруживает как сходство, так и различие в путях своего развития. На протяжении последних десятилетий в современных европейских языках увеличивается количество аббревиатур и возрастает частота их употребления, а аббревиация становится одним из ведущих способов словообразования. Интенсивность и сложность этого процесса определяют актуальность проблемы аббревиации, необходимость обращения к ее тщательному изучению. Интерес к специфике создания аббревиатур в разноструктурных

языках и к особенностям их употребления в различных типах и жанрах речи обусловлен тем, что аббревиация оказывается одним из способов словопроизводства, наиболее полно отвечающим прагматическим установкам современности. Аббревиация получила широкое распространение в европейских языках в 20 веке. По-существу, она имела характер непосредственного заимствования сложных наименований из сферы общественно-политических отношений (это были, в основном, английские сокращения типа USA, TANU, ASP и т.п.). "Аббревиатурный взрыв" наступил под влиянием экстралингвистических факторов, таких как ускоренный ритм жизни и его следствия - экономии языковых усилий.

Для более глубокого понимания проблемы развития сокращений необходимо обратить внимание на некоторые специфические особенности речи. Прежде всего, следует иметь в виду линейность речевого потока (и, соответственно, письма). Под линейностью подразумевается, что в речевом потоке все элементы (за исключением некоторых, так называемых просодических элементов, например, интонации) следуют друг за другом в строго определенной последовательности. Линейность языка ограничивает его коммуникативные возможности хотя бы в силу существования "технических" (физиологических) пределов скорости движения речевых органов или пропускной способности зрительных каналов восприятия.

Вторым важным для понимания проблемы сокращений аспектом является большая избыточность языка и неравномерное распределение информации в отдельных элементах речевого потока. Некоторые элементы речевого потока не несут никакой новой информации и по сути дела дублируют информацию, содержащуюся в других элементах. Опущение таких элементов не влияет на понимание смыслового содержания какого-либо отрезка речи. Таким образом, для повышения коммуникативных возможностей языка оказывается возможным в линейном потоке речи опустить некоторые элементы, не уменьшая информационной ценности высказывания, то есть заменить развернутое высказывание кратким. Здесь следует подчеркнуть, что тенденция заменять развернутые высказывания краткими вообще проявляется в языке очень ярко; достаточно упомянуть в этой связи широкое употребление, например, местоимений, вспомогательных глаголов, некоторых синтаксических конструкций.

Таким образом, аббревиация заключается в обеспечении передачи максимального количества информации (смыслового содержания) при минимальном использовании материальной оболочки языка (звуковой оболочки и графической формы), то есть в повышении эффективности коммуникативной функции языка.

Различают несколько типов лексических сокращений (аббревиатур):

аббревиатуры инициального типа (образованные из начальных букв каждого слова в составе словосочетания: SDF - sans domicile fixe;

аббревиатуры слоговые, образованные из сочетания начальных частей слов;

аббревиатуры смешанного типа, состоящие как из начальных частей слов, так и из начальных звуков: собес, КамАЗ;

аббревиатуры, состоящие из сочетания начальной части слова с целым словом: запчасти, сбербанк;

аббревиатуры, состоящие из сочетания начальной части слова с формой косвенного падежа существительного: зав.кафедрой;

телескопические сокращения образованы от начала и конца составляющих слов: armatal (armature + metal);

Еще один способ словообразования, относящийся к аббревиации - акронимия. К акронимам относятся сокращенные слова, образованные из начальных букв или слогов назывного словосочетания и совпадающие по форме с общенародными словами или сходные с ними по своей структуре. Например: BOSS - biological orbiting satellite station (биологическая орбитальная станция) и boss (босс, хозяин).

Прежде всего, следует отметить большую неустойчивость в употреблении прописных и строчных букв в сокращениях. Например, сокращение FIFA (federation internationale de football assositif) может встречаться также в вариантах Fifa и fifa, сокращение EUCOM (European Command) - в вариантах EuCom и Eucom и т.д. Подобные колебания в написании сокращений не влияют на их значения; лишь в очень редких случаях они приобретают смысловозначительный характер (например: Cal - calorie ("большая" калория, килокалория) и cal - calorie ("малая калория").

Не влияет на значение сокращений употребление или, наоборот, опущение точек. Если в сокращении встречается дробная черта, то она может выполнять несколько функций. Чаще всего она обозначает границы слова и частей слов (в расшифровке): H/V - horizontal / vertical; F/C - flight control. Она может заменять также целый ряд предлогов и союзов: L/A - lighter than air. Иногда за дробной чертой дается дополнительная информация к основной части сокращения: DCS/O - Deputy Chief of Staff, Operations. В круглых скобках всегда приводится дополнительная информация к основной части сокращения: ASD (S&L) - Assistant Secretary of Defense, Supply and Logistics. Дефис обычно обозначает границы слов или словосочетаний в расшифровке, однако его употребление необязательно. Лигатура (&) в сокращениях всегда заменяет союз и. Удвоенные согласные, как правило, заменяются в сокращениях одной: acd - accord; afirm - affirmation; arpr - appropriate; aprx - approximate. Однако встречаются исключения: appr - approve.

Сокращения, как и другие виды слов, могут выступать в предложении в качестве главных и второстепенных членов предложения. Выступая в качестве членов предложения, они могут получать соответствующее морфологическое оформление в целом в соответствии с правилами грамматики: присоединять суффиксы и приставки, принимать окончание множественного числа и форму притяжательного падежа, оформляться артиклями. Однако наблюдаются и некоторые отклонения от общих правил. Например, в английском языке неустойчива форма множественного числа: суффикс - s не всегда употребляется для выражения множественного числа. Таким образом, можно встретить формы "these MOS" и "these MOSs". Неустойчива и орфография: суффикс - s может присоединяться с апострофом и без него: "ten ICBM's" и "ten ICBMs".

Неустойчивость характерна также и для употребления сокращений в притяжательном падеже. Если сокращение воспринимается как единица субстантивного типа, оно употребляется в притяжательном падеже: "NASA's (National Aeronautics and Space Administration) policy". Гораздо чаще сокращения употребляются в атрибутивном значении: "NASA policy" и т.д.

Следует отметить широкую распространенность конструкции "сокращение + причастие прошедшего времени": NATO-developed, NATO-controlled и т.д.

При этом используются преимущественно глаголы с общим значением "руководить, контролировать, управлять", "оснащать, снабжать" или "приводить в действие".

При употреблении в предложении сокращения во многих случаях имеют значительно большую грамматическую валентность, чем соответствующие полные формы, т.е. могут включаться в такие сочетания, включение в которые полных форм невозможно.

Сокращения довольно легко сочетаются с различными аффиксами, в частности с префиксами: non-NATO country, intra-CONUS permanent changes, para-MP type elements.

Сокращения часто являются самыми трудными для понимания и перевода элементами устной и письменной речи. Однако при наличии некоторого опыта работы с сокращениями можно в подавляющем большинстве случаев установить их приблизительное, а иногда и точное значение. Разумеется, основным способом определения значения сокращения является обращение к соответствующим словарям.

Если какое-либо сокращение не зарегистрировано в существующих словарях, следует внимательно изучить контекст. Весьма часто сокращение при первом употреблении в данном контексте сопровождается расшифровкой; иногда расшифровку можно найти в

справочных материалах к тексту: примечаниях, глоссарии, предметном указателе и т.п. Внимательное изучение контекста, даже если расшифровка сокращения в нем отсутствует, дает возможность определить "общие контуры" значения сокращения. При расшифровке сокращений очень большое значение имеет правильный анализ структуры сокращений. Составные сокращения легко расшифровываются по компонентам: например, MsiComd распадается на Msi - missile и Comd - command. Также легко различаются компоненты в сокращениях типа EuCom, в которых при слитном написании всего сокращения отдельные компоненты начинаются с прописной буквы [2.51].

Для передачи на русском языке иноязычных сокращений могут использоваться следующие приемы:

1. Полное заимствование сокращения, то есть включение его в русский текст в той форме, в которой оно используется в языке. Например, сокращение CV (curriculum vitae) может быть передано и в русском тексте латинскими буквами CV.
2. Транслитерация сокращения русскими буквами. Например, широко распространенное английское сокращение NATO (North Atlantic Treaty Organization - северо-атлантический союз) обычно передается на русском языке как НАТО. Этот прием чаще всего используется при передаче на русском языке акронимов.
3. При передаче на русском языке многих акронимов, особенно акронимов, совпадающих по буквенному составу с общеупотребительными словами, широко применяется транскрипция. Например, акроним EAGLE (Elevation Angle Guidance Landing Equipment) передается на русском языке как "Игл", то есть в данном случае передается не буквенный состав сокращения, а его произношение, совпадающее с произношением английского слова eagle "орел".
4. Перевод расшифровки сокращения. Так, сокращение GE (groups of experts) передается на русском языке как "группы экспертов".
5. В очень редких случаях применяется транскрипция побуквенного произношения сокращения.

К таким случаям относятся, например, запись русскими буквами - Би-Би-Си - произношения английского сокращения BBC (British Broadcasting Corporation - Британская радиовещательная корпорация).

Указанные выше особенности сокращений свидетельствуют о том, что они представляют собой специфический языковой материал, во многом отличающийся от обычных лексических единиц.

При работе с сокращениями, при их расшифровке и переводе следует учитывать эти особенности, в частности, то обстоятельство, что так называемая "расшифровка" (то есть, полная форма) не всегда раскрывает истинное значение сокращения [3.17].

Исследуя процессы образования новой лексики в современном английском языке, можно обнаружить, что помимо традиционных моделей словосложения, выделяются новые, среди которых одной из самых продуктивных является модель: аббревиатура + N. В результате действия данной модели образуются сложносокращённые слова типа "основа-усечение + обычная основа". Действие данного образца ограничено научно-технической сферой. Ср. вариант модели: аббревиатура + акроним = N. Иногда в состав модели входят различного рода символы: T-shirt (футболка в форме буквы T), заимствованная во французском языке в неизменном виде и в русском в виде "тишотка". Отмечая создание подобных сложносокращённых единиц, нужно сделать оговорку, что их статус нуждается в уточнении, так как не всегда с полной уверенностью можно сказать, имеем ли мы дело со сложносокращённым словом, словом-слитком, собственно сложным словом или дериватом, поскольку неясно, чем является первый компонент подобных образований; выступает ли он усечением, уже самостоятельно функционирующим в языке, или компонент вне слова не существует.

Аббревиация активно взаимодействует с другими способами словообразования. От аббревиатур могут образовываться новые слова с помощью традиционных способов словообразования: а) словопроизводства; б) словосложения; в) конверсии. Анализ особенностей структуры производящих основ в английском языке показал, что среди них выделяются аббревиатуры и акронимы, что является новой тенденцией в аффиксальном словообразовании. Одной из самых продуктивных суффиксальных моделей последнего десятилетия с производящими основами подобного типа является модель Acronym + ie = N, например, uyprie (young urban professional people) и yumprie (young upwardly mobile professional people). Обе единицы появились в начале 80-х гг. для обозначения молодых преуспевающих амбициозных городских жителей, занятых в сфере рекламы и торговли. С помощью одновременного действия аббревиации и суффиксации образованы blackie (black + ie) - "кузнец". Аббревиация создаёт в этих случаях особые аббревиатурные морфемы (black - "чёрн-", brick - "кирпич-", post - "почт-"), лишь формально совпадающие с уже существовавшими в английском языке корневыми морфемами black-, brick-, post - (рус. "пищевик", "плановик", "спецовка"). Таким образом, аббревиационные процессы являются специфической особенностью языка виртуальной коммуникации и отличают его от общезыковой нормы.

Литература

1. Алексеев Д.И. Аббревиатуры как новый тип слов. -Москва,1977.
2. Бергельсон М.Б. Конструирование адресата в условиях виртуальной коммуникации. - Москва, 2004.
3. Борисов В.В. Аббревиация и акронимия. -Москва,1982.

ӘОЖ 82.09

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ САБАҚТАРЫНДА 3. ҚАБДОЛОВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫН ОҚЫТУ

Сәдуақас Н.Ә., Тамашева А.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

В статье рассматриваются научное и литературное творчество Зейноллы Кабдолова в школе.

The article examines Zeinolla Kabdolorov's scientific and literary creativity scientific at school. Is examined in the given article.

Ключевые слова: *писатель, ученный, исследователь, публицист, монография.*
Key words: *writer, scholar, researcher, critic, essayist, monograph.*

Мектепте қазақ әдебиеті пәнін қазіргі ғылым жетістіктері мен оқытудың жаңа технологияларына сай оқыту ісінде мұғалімнің кәсіби шеберлігі мен әдістемелік ізденістерін талап етеді. Мұғалім сабақты жан-жақты ізденіспен өткізу мақсатында оқушының пән оқулықтарымен шектеліп қалмай, қосымша деректерді кең қамти білуіне назар аударғаны жөн. Бұл әрбір мұғалімнің оқулықты қосымша тың деректермен толықтырып, оқушыға терең де сапалы білім беру бағытында оқу-әдістемелік материалдарды барынша ұқыпты зерделеп, саралап, таңдап ала білуін қажет етеді. Бүгінгі таңда оқулықтардағы білім мазмұнын тереңдете түсуге ерекше назар аударылып отыр. Қазақ әдебиеті пәні бойынша оқушылар арасында жүргізілетін үйірме жұмыстарында да ақын-жазушылар шығармашылықтарын жан-жақты талдап түсіндіруде оқулықпен

шектеліп қалмай, қосымша деректердің мол қамтылғаны дұрыс деп білеміз. Әдеби шығармаларды ғылыми тұрғыда талдап оқыту барысында оқушылардың әдебиетке деген қызығушылығы арта түседі. Сондықтан мұғалім сабақта ақын-жазушылардың әдеби шығармаларын оқытудан бұрын әдебиетші-ғалымдардың зерттеулері мен олардың ғылыми-әдеби шығармашылықтарымен де таныстырып отыруының маңызы зор [1. 241 б.]. Осы орайда, біз жазушы, ғалым, зерттеуші, сыншы, эссеист, публицист Зейнолла Қабдолов шығармашылығын оқытуда қолданған деректер мен әдістемелік жұмыстарымыз жөнінде баяндамақпыз. Мектепте Зейнолла Қабдолов шығармашылығын оқытудағы мақсатымыз ғалым-жазушының сөз өнері туралы зерттеулері мен әдебиетті байланыстыра қарастыру арқылы оқушыларды қазақ әдебиетінің көркемдік әлемін түсіне білуге, танымдық көзқарасын қалыптастыруға баулу жұмыстарын дамыту болып табылады. Сондықтан әдебиет сабағында Зейнолла Қабдолов шығармашылығын оқытуда төмендегідей жоспар құрамыз:

1. Зейнолла Қабдолов - әдебиет маманы.
2. Зейнолла Қабдолов - сыншы, публицист.
3. Зейнолла Қабдолов - жазушы, аудармашы.
4. Зейнолла Қабдолов - ұстаз, ғалым.
5. Зейнолла Қабдолов - эссе-толғаныстар шебері.

Жазушы, ғалым, зерттеуші, сыншы, эссеист, публицист З.Қабдоловтың шығармашылығын оқушыларға таныту жолында оның еңбектерінен ғана емес, оның шығармашылығы туралы зерттеу жүргізген, ой-пікір айтқан адамдардың барлығының еңбектерін пайдаланамыз. Осы мақала да өзге зерттеушілер сөздерінің құнарлы ойлары арқылы өріліп, оқушыларды зерттеушілер еңбектерін түпнұсқадан оқуға қызықтыру мақсатындағы алғашқы ізденісіміз түрінде жазылып отыр. Сондықтан әдістемелік ізденісіміз мақсатындағы бұл мақала осы тақырыпты зерттеушілердің асыл ойлары мен толғаныстары негізінде құрылды. Зерттеуші адамдардың еңбектері тізімдері де балаларға ұсынылып, олардың өз бетімен ізденуіне бағыт береміз.

Жазушының прозалық алғашқы еңбегі «Өмір ұшқыны» повесі 1956 жылы жарық көрді. Оқырман жұртшылық ерекше бағалаған бұл повесін жазушы кейіннен қайта қарап, өңдеп, толықтырып, романға айналдырады. Бұл «Жалын» романы деген атпен 1963 жылы «Жұлдыз» журналында жарияланды. Кейіннен қос роман біріктіріліп, 1974 жылы «Біз жанбасақ» деген атпен бір том боп шықты. Дилогия шетел тілдеріне аударылып, бұл кітабы үшін жазушы З.Қабдоловқа жазушылар одағының сыйлығы берілді [2.56].

Ғалым З.Қабдолов 1961 жылы қазақ әдебиетіндегі әңгіме жанрының қалыптасу жолын, даму бағытын зерттеп-зерделеу тақырыбында кандидаттық диссертация қорғап шықты. 1970 жылы «Қазақ әдебиетінің келелі теориялық мәселелері» бойынша филология ғылымдарының докторы дәрежесін қорғап, осы еңбектердің негізінде «Шеберлік мектебі», «Сөз өнері» монографияларын жазып, соңғысын қалың оқырман жұртшылықтың кітап сөрелерінен орын алған және жоғары оқу орындарының бірден-бір дәріс құралына – тұрақты оқулыққа айналдырды [3.62б.].

З.Қабдолов – шебер аудармашы да. Ол орыс ақындары А.С.Пушкиннің, Н.Гогольдің ертегі, эпистолярлық шығармаларын, Л.Кассильдің «Қымбатты балаларым», В.Добровольскийдің «Сұр шинелді үш жігіт», В.Закруткиннің «Судағы станица» романдарын, А.Островскийдің «Ұшынған ақша», М.Горькийдің «Күн перзенттері», Н.Хикметтің «Елеусіз қалған есіл ер», Бичер Стоудың «Том ағайдың лашығы», т.б. көптеген пьесаларды қазақ тіліне аударды, кітап қып шығарды, сахналарға қойғызды. Жазушы-драматург З.Қабдолов өзінің «Жалын» романы негізінде «Сөнбейтін от» атты пьеса жазып, ол Қазақтың академиялық драма театрында және облыстық театрларда қойылды.

Зерттеушілік, сыншылық, публицистік шеберлік үлгісін танытатын, мерзімді баспасөз бетінде жарияланған әдеби шығармалары мен ғылыми еңбектері «Адам» (1964), «Жанр сыры» (1964), «Сыр» (1975), «Жебе» (1977), «Әуезовтің әсемдік әлемі» (1986),

«Арна» (1988), «Көзқарас» (1996) атты кітаптарында жинақталып басылды. 1983 жылы таңдамалы шығармаларының екі томдығы оқырмандарын қуантты. Зейнолла Қабдолов публицистикалық шағын жанрларда да біршама қалам тербеген. Жазушының «Адам», «Сыр», «Жебе», «Арна», «Көзқарас» жинақтарына енген, екі томдық таңдамалысының екіншісіне кірген әңгіме-толғаныстары бар. Олардың түрін өзі эсселер деп белгілепті.

Эссе - латынның таразылау, ағылшынның, француздың очерк, мақала деген ұғымын білдіреді. Негізінде, эссе – көркем жанр. Эсседе ғылыми талдаулардан гөрі автордың өзіндік әсерлері, шығармашылық тәжірибелеріне негізделген ойлары басым, шағын көлемді, еркін құрылымды келіп, көркем әдеби стильде жазылады. Эссе дегеніміз – тұрақталған, қалыптасқан тұжырымдарға жаңа қырынан қарап, өзінше толғап, әрі дағдыдан, әдеттен, көне соқпақтардан бөлек тың болжамдар мен түйіндеулерге құрылатын философияның, эстетиканың, әдеби сынның, публицистиканың, көркем әдебиеттің жанры. Әдебиеттегі эссе – соны пікірлерге көбірек мән беріліп, оқырманды ой теңізінде жүздіретін, таңдай қақтыратын, өзінше ойлап-сезіну қажеттілігін туғызатын, рухани әлеміне азық сыйлайтын, дүние құбылыстарын өткір қабылдаумен ерекшеленетін көркем туынды. Жалпы айтқанда, «Эссе – бір нәрсенің әсерінен болатын толғаныстан туған шағын көлемді әдеби шығарма» [4.475]. Жазушы З.Қабдоловтың эсселерін тақырыптарына қарай 1). Ауыл шаруашылығы және еңбек ерлері туралы; 2). Заман, адамзат, жеке тұлғалар туралы; 3). Әдебиет және қалам қайраткерлері тақырыбы туралы деп үш түрге бөліп қарастыруға болады. Қаламгердің әдебиет туралы эсселері қатарында «Тасқа тіл бітірген», «Ғұлама», «Ұлылық үлгілері», «Даңқты жазушы», «Мақтаныш», «Ғабиттің тілі», «Мүсірепов туралы сөз», «Тоқсанның толғауы», «Шолоховтан үйренейік», «Ұстаз», «Сезім мен сыр тұтқасында», «Тарлан талант», «Шоқ шашқан шабыт», «Әдебиет – ардың ісі»... т.б. қалам қайраткерлері туралы эсселерін атап көрсетеміз.

Жазушы З.Қабдолов өзінің ұзақ жылғы М.Әуезов туралы зерттеулер циклі бойынша «Менің Әуезовім» деген роман-эссесін жариялады. З.Қабдоловтың «Менің Әуезовімі», оның өз сөзімен айтқанда, «Өзге емес өзінің, тек қана өзінше таныған, өзінше білген, өзінше бас иген» Әуезовінің көркем образы жасалғанын және жазушы оны ойдағыдай шебер жасағанын білеміз. «Менің Әуезовім» роман – эссені оқу үстінде ой салатын, ерекше тебіренетін терең мағыналы сөздерді шығарманың қай тұсынан да толассыз кездестіріп отырамыз. Мысалы: «Жазушының ең жақсы шығармасы – жазылмаған, яки жазатын шығармасы». «Кітапты оқушы ғана сынамайды, оқушыны сынайтын да кітап болады!». «Ұстаздық ету - өзіңнің уақытыңды аямау, өзгенің бақытын аялау». «Әуезовтің әр лекциясы – бір-бір оқулық, бар лекциясы – ұланғайыр ұлы мектеп». «Адамдық негізі - әйел». «Халық – ана, талант – сол ананың перзенті». Осындай ойлы, құнды сөздерді тізіп жаза берсең, тауыса алмайтындайсың. Үлгілі, өнегелі сөздер сізді тартады да тұрады. «Менің Әуезовім» роман – эссесін З.Қабдолов маңызы ерекше толғаныстармен қорытындылайды: «Біріншіден, Әуезов құрғақ, сылдыр сөйлем құрамайды, ең әуелі өзі тебірене толқып алады да, сол тілсіз сезім тілімен сөйлейді; Екіншіден, Абай емес-ау, алдымен Әуезовтің өзі анық ақын, тұтанбай, ұшқындамай, лапылдамай, өртенбей жаза алмайтын нәзік дірілді сыршыл ақын; Үшіншіден, Әуезов – суретші, нағыз художник, қағазды, кітап парақтарын аспанға, жерге, құбылысқа, дүние-тіршілікке айналдырып жіберетін шебер; Төртіншіден, Әуезов – терең психолог, оқырманның жан-дүниесін сілкіп-сілкіп жіберетін күш». «Абай жолы» секілді ғасырлық туындыны тек осындай қабілет пен қасиеттің адамы ғана туғыза алады». Бұлар Әуезовті оқырманына таныта түсетін құдіретті сөздер деп танимыз.

Жазушы, ғалым, зерттеуші, сыншы, эссеист, публицист З.Қабдоловтың шығармашылығын төмендегідей кесте арқылы көрсетеміз:

Әдебиетші - ғалым	сыншы, публицист	жазушы, аудармашы
Қазақ әдебиетіндегі әңгіме жанрының қалыптасу, даму бағыты (1961) кандидаттық, «Қазақ әдебиетінің келелі теориялық мәселелері» (1970) тақырыбында диссертация қорғап, филология ғылымдарының докторы дәрежесін алды. «Шеберлік мектебі», «Сөз өнері» монографияларын жазды.	«Адам» (1964), «Жанр сыры» (1964), «Сыр» (1975), «Жебе» (1977), «Әуезовтің әсемдік әлемі» (1986), «Арна» (1988), «Көзқарас» (1996), «Таңдамалы шығармалар» (1983).	«Өмір ұшқыны» повесі (1956), оны толықтырып 1963 жылы «Жалын» романы(1963) деп, осы екі шығармасын біріктіріп, «Біз жанбасақ» дилогия (1974), «Менің Әуезовім» роман-эссесін (1997) жариялады. «Жалын» романы негізінде «Сөнбейтін от» атты пьеса жазды.
	«Тасқа тіл бітірген», «Ғұлама», «Ұлылық үлгілері», «Даңқты жазушы», «Мақтаньш», «Ғабиттің тілі», «Мүсірепов туралы сөз», «Токсанның толғауы», «Шолоховтан үйренейік», «Ұстаз», «Сезім мен сыр тұтқасында», «Тарлан талант», «Шоқ шашқан шабыт», «Әдебиет – ардың ісі» т.б. эсселері бар.	А.С.Пушкин, Н.Гоголь шығармаларын, Л.Кассиль «Қымбатты балаларым», В.Добровольский «Сұр шинелді үш жігіт», В.Закруткиннің «Судағы станица» романын, А.Островский «Ұшынған ақша», М.Горький «Күн перзенттері», Н.Хикмет «Елеусіз қалған есіл ер», Бичер Стоудың «Том ағайдың лашығы», т.б. қазақ тіліне аударды.

Зейнолла Қабдоловтың әдебиет саласындағы жазушы, ғалым, зерттеуші, сыншы, эссеист, публицист ретіндегі көп қырлы таланты ғалымдар, белгілі қаламгерлер т.б. зиялылар тарапынан жоғары бағаланған. Ақын Мұзафар Әлімбаев «Даналық дәрісі үзілмейді» деген мақаласында осы пішіндік жаңалыққа нұсқайды: «Академик – жазушы роман-эсседе біресе публицистикаға, біресе көркем проза дәстүріне, біресе ғылыми-зерттеме тәсіліне, енді бірде очерк-суреттеме оңтайлылығынан да бас тартпайды. Бәрі жарасымды, көңілге қонымды, ойлары өнімді, сөздері өмірлі», - дейді [5.336].

Жазушы Әбу Сәрсенбаев: «Бізді осы романның жазылу түрі де, автордың адам мінездерін даралаудағы әдістері де, динамикалық шымырлығы да қызықтырады. Тағы да ғажабы, қаламгер әдетте ауыр қозғалатын романистер емес, шалқымалы дастангерлер сияқты керекті тұста шұғыл жалтарыс жасап, оқиғаға өзі араласады да, кейіпкерлердің жан дүниесімен сырласады», - дейді [6.221б.]. Жазушы З.Қабдоловтың ерекшелігін танытатын деректердің бірі – оның сөз қолданысы. Жазушы шеберлігі көптеген роман-повесть зерттеушілердің назарын аударған еді. Солардың бірі қазақ әдебиетінің аса дарынды зерттеушісі Е.В.Лизунова болатын. Ол әуелі З.Қабдоловты қазақ көркем қара сөзін зерттеуде құнды үлес қосушылардың бірі, әрі шебер жазушы, біздің замандастарымызды сәтті бейнелеуші деп көрсетті [7.185б.].

Әдебиеттанудың іргелі саласының бірі - әдебиет теориясының ұлттық негіздегі алғашқы толғамдары А.Байтұрсыновтың «Әдебиет танытқышы», Қ.Жұмалиевтің «Әдебиет теориясы», Е.Ысмайыловтың «Әдебиет теориясының мәселелері» еңбектерінде бастау алып, өзінің тарих алдындағы алғы-шарттарға сай өсіп-өркендеу және жеке ғылым ретінде туу, қалыптасу дәуірлерін бастан өткеріп, 70-ші жылдардан бастап, даму жолындағы жаңа қадамдар жасауға бет алды. З.Қабдоловтың «Сөз өнері» оқулық монографиясы – ұлттық әдебиеттанудағы әдебиет теориясы саласын жеке ғылым

ретінде қалыптасып негізделуіне жол салған еңбек болды. Көрнекті жазушы Әбдіжәміл Нұрпейісовтің бұл турасында: «Қазақ жоғары мектебіне арналған әдебиет теориясының оқулығын шығару өмір талабынан туған өрелі міндетті», - деп жазған екен [8.262 б.].

Зейнолла Қабдолов өз эссе-толғаныстарында ұлы ғұламалардан бастап, қатардағы қарапайым зиялыларға дейінгі адамды ардақтап көрсетеді. Жазушы «Арыстан еді-ау Исатай!» эссе-толғанысында Исатайды үлкен күрескер, отаршыл орыс өкіметінің әділетсіздігімен белдескен батыр, ерлік-елдік жолындағы жорықтың қолбасы етіп суреттепті. Исатай көп батырдың бірі емес, оның тарихи тұлғасын «...анау Ахиллес, мынау Прометей тәрізді мәңгілік тұлға» деп бұрынғыдан да аспандатып, асқақтатып сипаттайды. Исатай бейнесі замандар жалғасып, жаңа ұрпақ тарих төріне жақындаған сайын биіктей бермек, жазушы соны меңзейді. З.Қабдоловтың «Феномен» эссе-толғанысы Халел Досмұхамедов туралы жазылған. Автор Халелдің ғұмырнамасына толық тоқталады. Халел жоғары деңгейдегі қоғам қайраткері, оның ғылыми қызметіне жоғары баға береді. Содан кейін ғана феномендік қасиетін ашады. «Мамандығы – дәрігер, ал керемет кең құлашына – адамдық, азаматтық, ғалымдық, ағартушы-ұстаздық, ойшылдық-қаламгерлік, онда да тіпті ақындық ауқымына қараңыз», - деп таңғалады, оның феномендік қасиетін ашады. Ғалымның өзі негізінен дәрігер бола тұра, қазақ-қырғыз тіліндегі сингармонизм туралы жазған зерттеуі («Қазақ-қырғыз тіліндегі сингармонизм заңы» 1924 ж., Ташкент) қазірге дейін тіл білімі ғалымдарын тәнті етіп келеді. Ал орыс тілінде «Казахская народная литература и ее содержание» дейтін кітап бастыруы төл әдебиетімізді басқа халықтарға таныту ниетінен туған. Халелдің бұдан да басқа ғажайып еңбектерін жазушы тайға таңба басқандай етіп қызықтыра баяндайды. Эссені оқып отырып, Халел ел дегенде өзінің дүниеде бар екенін ұмытқан жан екен ғой деген ойда қаласыз [9.58б.]. «Тұлға» атты толғаныс-эсседен әр оқырман төгілген дастан ырғағына кенелгендей болады. Ол академик – заңгер, мемлекет қайраткері Салық Зимановқа арналыпты. Бұл эссе-толғаныстарында да суреткерлік шеберлік пен сөз зергері екендігін танытады. З.Қабдолов қай эссесін жазғанда да қаламгерлер келбетін аша түсетін өмірбаяндық мәнді эпизодтарды қиюластыруға шебер-ақ. Мысалы, Асқар Тоқмағамбетов туралы эссесінде ақын соғыс жылдары Атырауға барып, Доссор мұнайшыларымен кездесу жиындарында «Қара алтын» өндіруші еңбеккерлер алдында өзінің «Мұнай бер» дейтін атақты толғауын қалай оқып бергендігін келісті жеткізген екен.

Сабақ қорытындысында З. Қабдолов шығармашылығы бойынша сұрақтар беріледі:

1. Зейнолла Қабдоловтың әдебиет саласындағы негізгі зерттеу еңбектері?
2. Жазушы ретіндегі шығармалары, жанры?
3. Публицистика жанрындағы еңбектерін атап, ондағы көтерілген мәселелерге талдау жасау.
4. Романдарының тақырыбы, мазмұны, кейіпкерлері?
5. «Сөз өнері» еңбегіндегі мәселелер туралы талдау жаса!
6. Драматургия саласына қосқан пьесасы туралы айту.

Оқушылардың жауаптары бойынша З. Қабдолов шығармашылығына талдау жасалып, айтылған жауаптарды тұжырымдап, сабақты қорытындылаймыз. Мектепте Зейнолла Қабдолов шығармаларымен әдеби үйірме сабақтарында таныстырып, қазақ әдебиетін тек теориялық зерттеулерімен дамытып қана қоймай, өзінің жазушылық, суреткерлік шеберлігімен де оқырмандарын тәнті еткенін дәлелдеп айтамыз. Сонымен қатар, мектеп оқулықтарында берілетін әдеби теориялық ұғымдар ғалымның «Сөз өнері» атты зерттеу еңбегінде баяндалғанын айтып, оқушыларды әдеби көркемдеу ұғымдарымен таныстырамыз. Қаламгер ретінде Зейнолла Қабдолов - әрі жазушы, әрі ғалым. Ол бүкіл шығармашылық ғұмырында осы екі арнада жемісті еңбек етіп келді. Бірі - өн бойынан өнген сөз өнері сұлулығының өзі болса, бірі – сөз өнерін зерттейтін, зерделейтін, қисын тудыратын, оның болмысы мен бітімін саралайтын әділқазылық,

сыншылық. Жазушы – ғалым әдеби өнердің де, ғылыми танымның да шеберлік биігіне тел шықты. Әдебиет, ең алдымен, сөз өнері. Жазушы атаулының оқушы жүрегін баурап сиқырлы қасиеті сөз бояуынан басталар. Әр суреткердің жаныңды жадыратар құдірет-қуаты да – сөйлем-сөзінде, тіл ерекшелігінде. Бұл – жазушы стиліне апарар жол. Сондықтан Зейнолла Қабдоловты әдебиетті, сөз өнерін жете меңгеріп, оны дамыта түсуге ерекше үлес қосқан ғалым-әдебиетші маман деп білеміз. Мектептегі әдебиет сабақтары мен үйірме жұмыстарында З. Қабдолов шығармашылығын оқыту арқылы оқушылардың әдебиетке деген қызығушылығын оятып, әдебиеттің көркемдік әлемін тани білуге дайындап, әдеби-теориялық білімдерін дамытамыз.

Әдебиеттер

1. Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі.– Алматы, 2003. – 241 б.
2. Жүсіп Қ. Жазушы. Ғалым. Ұстаз: Академик З.Қабдолов шығармашылығының шырайы. – Алматы.: Арыс, 1997. – 324 б.
3. Мүтәлиева Р. Зейнолла Қабдоловтың жазушылық шеберлігі: Монография.– Алматы.: Өлке,1997. – 123 б.
4. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Эссе // 10 том. – Алматы.: Ғылым, 1986. – 475 б.
5. Мұзафар Ә. Даналық дәрісі үзілмейді // Қазақ әдебиеті.-1997.-№ 14.-10 б.
6. Сәрсенбаев Ә. Ұстаздар мен тұтастар. – Алматы,1986. – 221 б.
7. Лизунова Е.В. Современный казахский роман. – Алма-Ата,1964. – 185-208 б.
8. Нұрпейісов Ә. Шығармалар жинағы. – Алматы,1982.- 4 том. – 262 б.
9. Қабдолов З. Таңдамалы шығармалар.- I том. – Алматы,1983. – 184 б.

УДК 373.5.016:821.09.

Профилизация как тенденция современного школьного ЛИТЕРАТУРНОГО ОБРАЗОВАНИЯ в Украине

Яценко Т.А.

*Институт педагогики Национальной академии педагогических наук Украины
Мақалада білім беруді салаландыру жағдайында әдебиет пәнін оқытудың тәсілдері
және таңдамалы курстардың міндеттері айқындалған.*

The article determines special specifics of teaching. Literature in the functions of optional courses. Are determined in this article and by the auther

Кілт сөздер: жалпы білім беретін мектептер, салалы білім беру.

Key words: *comprehensive school, profile education.*

Одной из основных тенденцией развития современного школьного литературного образования в Украине является его ориентация на широкую дифференциацию, вариативность, многопрофильность, интеграцию общего и допрофессионального школьного образования. Следует заметить, этот подход последовательно реализуется в общеобразовательных учебных заведениях Украины с 2010/11 учебного года. Утвержденная в 2009 г. Концепция профильного образования в старшей школе [1] с ее последующей модернизацией в 2013 г. [2] предусматривают реальное и планомерное обновление старшей школы, что должно в наибольшей степени учитывать интересы, склонности, способности и возможности каждого учащегося в контексте социального и профессионального самоопределения и в соответствии требованиям современного рынка труда.

Перспективы модернизации системы среднего образования Украины в условиях профилизации широко представлены в трудах педагогов-дидактов Н. Бибик, В. Кизенко, Л. Липовой, А. Савченко, которые рассматривают профильное образование как одно из условий для дальнейшего профессионального самоопределения учащихся, формирования адекватного представления о своих интеллектуальных возможностях и творческих способностях [3]. Решению комплекса заданий филологического профильного образования способствуют программы литературных курсов за выбором «Художественная литература в контексте мировой культуры», «Украинская постмодерная литература», «Сонет в истории украинской и мировой литературы» [4], а также методическое обеспечение к ним [5], подготовленные научными сотрудниками лаборатории литературного образования Института педагогики НАПН Украины и рекомендованные Министерством образования и науки Украины.

Процесс преподавания литературы в профильной школе осуществляется:

- на уровне стандарта, который предусматривает обязательный минимум содержания учебного материала, предопределенном Государственным стандартом базового и полного общего среднего образования;
- на академическом уровне, который включает достаточный объем содержания учебного материала для дальнейшего изучения литературы в высших учебных заведениях;
- на уровне профильной подготовки, предусматривающей углубленное изучение литературы.

Определяя специфику школьного изучения литературы в условиях профилизации, заметим, что базовое литературное образование осуществляется во всех профилях и представляет инвариантную составляющую содержания образования, а профильное литературное образование предназначено для тех учащихся, которые избрали филологический профиль, предусматривающий углубленное изучение предмета. Цель изучения литературы в старших классах независимо от профиля – общая: формирование современного ученика-читателя, развитие культурной личности старшеклассника, способного воспринимать разные явления искусства и давать им собственную аргументированную оценку.

Для базового и профильного литературного образования характерны следующие концептуальные методические подходы:

1. Личностно-ориентированная модель литературного образования как приоритетная, что определяет не накопления определенных знаний из литературы, а их индивидуальное восприятие и осмысление.
2. Аналитическая работа над текстом литературного произведения как методически-оправданный вид учебной деятельности на уроке, что предусматривает преимущество разнообразных устных и письменных творческих заданий на выявление собственной индивидуальной оценки прочитанного, корректировку собственной оценки художественного произведения, умение вести дискуссию, делать аргументированные выводы.
3. Широкий культурологический контекст (живопись, графика, скульптура, музыка, театральное искусство, кинематограф), межпредметные связи («украинская литература», «мировая литература», интегрированный курс «литература (родная и мировая)») как условие целостного глубокого осмысления эстетической ценности произведений художественной литературы.
4. Интерактивные (диалоговые) формы и приемы работы (диспут, «мозговая атака», «пресс-клуб», работа в «аквариуме», написание синквейнов, создание разнообразных ассоциативных цепочек, рекламных проектов, составление портфолио и другие), как виды учебной деятельности, способствующие развитию критического мышления старшеклассников.

5. Использование информационно-коммуникационных технологий на уроке литературы как средства доступа к учебной информации, обеспечивающего возможности поиска, сбора и работы с источником, в том числе в сети Интернет, а также средство доставки и хранения информации. Использование ИКТ в учебном процессе позволяет повысить качество учебного материала и усилить образовательные эффекты.
6. Научно-исследовательская деятельности как творческий процесс совместной деятельности двух субъектов (учителя и ученика), результатом которой является интеллектуальный, творческий продукт, устанавливающий ту или иную истину в результате процедуры исследования. Содержание ученических исследований определяется их назначением, которое может иметь и исследовательский, и реферативный характер (подготовка рефератов, докладов и сообщений, научно-исследовательских работ, Intel-проектов, работа в системе Малой академии наук Украины).

Одним из путей дифференциации и индивидуализации обучения является внедрение в школьную практику литературных курсов по выбору, которые реализуются за счет вариативного компонента содержания литературного образования.

В Концепции профильного образования 2013 г. указывается, что курсы за выбором «входят в обязательную часть учебного плана. Курсы за выбором могут выбираться не только согласно избранному профилю, но и по собственному желанию ученика, который хочет углубить свои знания из определенных дисциплин. Количество часов на курсы за выбором, факультативы определяется заведением за счет дополнительных часов (5 часов на неделю). Выбор специальных курсов осуществляется учениками с учетом планов на дальнейшее профессиональное образование и возможностей учебного заведения» [2].

Литературные специальные курсы дополняют, углубляют (а не дублируют) содержание учебных предметов государственного образовательного компонента («украинская литература», «мировая литература», интегрированный курс «литература (родная и мировая)», «художественная культура»), который определяет специализацию филологического направления. Спецкурсы этого направления могут проводиться в классах, ориентированных на профиль украинской, иностранной филологии и историко-филологический профиль. Спецкурсы в профильных филологических классах избираются учениками из нескольких предложенных, после чего становятся обязательными для посещения. На занятиях литературного спецкурса, в отличие от факультатива, предусмотрено оценивание уровня учебных достижений учеников.

Кратко охарактеризуем специфику проведения занятия литературного спецкурса для учеников класса филологического профиля. На таком занятии методически целесообразно:

- широкое применение инновационных технологий обучения;
- повышение самостоятельной поисково-исследовательской деятельности учеников;
- развитие образного, литературно-критического мышления старшеклассников, которое обеспечит формирование их способности к глубокому анализу, интерпретации и критической оценке прочитанного художественного произведения;
- использование различных путей анализа и интерпретации художественного произведения (кроме традиционных, чаще применяются компаративный, структурно-стилевой, художественно-семантический и другие);
- широкая презентация литературоведческих понятий;
- углубленное изучение литературных эпох, направлений, стилей;
- культурологический подход к изучению литературно-художественных явлений;
- рациональное использование биографического подхода в процессе изучения художественного произведения;

- создание ученических проектов с мультимедийными презентациями, участие в литературных конференциях, «круглых столах», проведение научно-исследовательской работы в Малой академии наук;
- организация встреч старшеклассников с представителями филологических профессий с целью их профориентации.

На занятии литературного спецкурса оправданы такие методы, формы и приемы организации учебной деятельности учащихся:

- школьная лекция (проблемная, с элементами эвристической беседы и самостоятельной работы), которая приближается к лекции вузовского типа;
- семинарские занятия разного вида (дискуссия, диспут);
- самостоятельная аналитическая работа учеников над художественным произведением: анализ и интерпретация художественного произведения, ознакомление с литературно-критическими статьями, подготовка докладов, рефератов, учебных проектов с мультимедийными презентациями.

Факультативные курсы – учебные курсы, которые не входят в основную сетку часов и могут избираться учениками. Эти курсы направлены на дополнительное и углубленное изучение как определенных предметов, так и на получение знаний из смежных научных отраслей [2].

Литературные факультативные курсы – это учебный литературный материал определенного объема и структурно завершенного содержания, что по желанию учеников изучается в течение конкретного периода. Факультативы по литературе предлагаются не только ученикам классов филологического направления, но и общественно-гуманитарного, художественно-эстетического, естественно-математического, спортивного. В отличие от спецкурсов, содержание факультативов непосредственно не связано с общеобязательным учебным содержанием и избирается учеником для расширения его мировоззрения, ознакомления с новыми сферами знаний и человеческой деятельности. Факультативные занятия не подлежат обязательному оцениванию, однако уровень учебных достижений учеников оценивается как «зачтено» или «не зачтено» по результатам выполнения ими определенных видов работ (защищенный реферат, разработанный учебный проект и тому подобное). Практика доказывает, что факультативные занятия повышают самостоятельную познавательную активность учеников, углубляя знание, имеют исключительное значение для развития их научных и творческих способностей. А развитие факультативных курсов в системе углубленного изучения литературы должно обеспечить сознательный выбор профессии и лучшую подготовку старшеклассников к практической деятельности в разных сферах культурной жизни страны.

Таким образом, изучение литературы в условиях профильного образования способствует развитию читательской и коммуникативной компетентностей старшеклассников, их общей эрудиции и профессиональному самоопределению.

Литература

1. Osvita.ua/legislation/Ser_osv/4827 Приказ Министерства образования и науки Украины от 11 сентября 2009 года № 854 «Об утверждении новой редакции Концепции профильного образования в старшей школе».
2. www.mon.gov.ua/.../19485-zatverdgeeno-kont... Приказ Министерства образования и науки Украины от 21.10.2013 № 1456 «Об утверждении Концепции профильного образования в старшей школе».
3. Профильное образование: Теория и практика: Сб. научных трудов за материалами методологического семинара АПН Украины. К.: Пед. мысль, 2006.- С. 200.
4. Литературные курсы по выбору в условиях профильного образования: 10 (11) классы: сб. программ [Текст] / Т.О. Яценко и др. К.: Пед. мысль, 2011.- С. 88.

5. Теоретико-методические принципы изучения литературных курсов по выбору в профильной школе: монография / кол. авт. Яценко Т.О., Шевченко З.О. и др. К. Педагогична мысль, 2012. -С. 200.

УДК 82

Ж.НӘЖІМЕДЕНОВТІҢ КЕМЕЛ КЕЗЕҢІНДЕ ЖАЗҒАН ДАСТАНДАРЫ

Бекнияз Ж.А.

М. Оспанов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік медицина университеті

Статья посвящена социальным проблемам в произведениях Ж. Нажимединова. The article to Ssocial problems in Zhumeken Nazhimedenov^s works. Are examined in the article.

Ключевые слова: *глобальные проблемы, описания.*

Key words: *global problem, features of description.*

Лирикалық философиялық ой салмақтаумен көрінген Жұмекен енді пікір тереңдігін, өмір шындықтарынан туған қисынды шығармаға икемділік танытуын сүйікті шағармаларынан аңғарта бастады. Бұл белгілер әсіресе 80-інші жылдардың алғашқы үш жылында туған дастандарынан көрінді, «Ашық аспан», «Шуақ», «Қыран қия», «Менің топырағым» сияқты әрбірі қазақ поэзиясына ерекше құбылыс болып енген жинақтарындағы кең тынысты толғаулар мен монологтарында философиялық ойларға кеңейтіп, оқырманды көл-көсір пікірге бөледі. Сондай-ақ ұзақ толғауларды саты етіп, кезекті ғұмыр құпияларын ашуға арналған дастандар жазуға ұмтылды. Сөйтіп Жұмекен тағы бір жаңа қырынан жарқ етіп көрінді.

Жұмекен Нәжімеденовтің «Тамыр мен жапырағы», автордың айтуынша «табиғат дастаны» - символдық шығарма. Символ, яғни астарлау көркемсөз теориясының ежелден келе жатқан тәсілі. Оны талай классиктер өз еңбектерінде ұтымды пайдаланған. Орыс әдебиетінің алтын ғасырының өкілдері А.С.Пушкин, М.Лермонтовтан бастап қазіргі заман ақындарына дейін қолданып, қазақ әдебиеті де өзіне етелендірген. Сөзді құбылту, көркем шығарманың эстетикалық әсерін күшейту құралдарының бірі боп қызмет атқарып келеді. Поэма кіріспеден, жеті тараудан және қорытындыдан тұрады. Шығармада біртұтас тартылып жатқан ой тамыр мен жапырақтың, яки адамның бірлігі, бір-бірімен біте қайнасуы. Ағаш өмірі: жазғытұрым бүр жарады, көктейді, жайқалған жапырақ шашады, жемісін береді, күзде жапырақтар сарғаяды. Бұтақтарынан түседі, сөйтіп, қыс бойы ағаш дінгегі жалаңаш, жапырақсыз күйді бастан кешіреді. Келесі жылы осы процесс айнымай қайталай қайталанады. Ағаш дінгегінің ғұмырлы болуы, бұл тамыр мен жапырақтың табиғаты одақтастығының нәтижесі. Ақын «Табиғат дастаны» деп айдар таққан шығармасында осы үйлестілікті адам өміріне сәйкестендіреді де, жапырақ – адаммен, тамыр – халық өмірімен ғұмырлық философиялық ойлар туындатады.

Ақынның суретінде жапырақ пен тамырдың тағдырына араласып жүретін негізгі шешуші күш – үшінші бір бейне бар. Ол дауыл. Ия, табиғат дауылы заңды құбылыс. Ол жаратылыс перзенті теректің тамырының мықтылығын бір сынаса, оның жапырағының күшін екі сынады. Демек, ақынның астарлауынша халық пен әр адамның тағдырына дауылша араласып жүретін заман ағымы бар. Жапырақ, Тамыр, Дауылдың астарланған бейнелері - Халық, Адам, Заман. Табиғат дауылы қандай заңды болса, заман ағымы да сондай табиғи. Ақын философиясы мұндай құбылыссыз тіршілік болмайды, бұл өмір, болмыс заңы дейді. Сондықтан ақын: «Бірақ кейбір дауылдардың заңы әділ» деп тегін айтпаған. Және осы пікірін нықтай түсу үшін тағы да былай дейді:

«Әділдік те болар еді далмаса,
Анда-санда сілкініп, сілкініп алмаса!».

Дауыл іспетті заман ағымы халық пен адамның бірлігін, ынтымағын сынау арқылы сол мықтылықты шынықтыра түседі. Халық пен адамның бір – біріне деген сенімін, шынайылығын дәлелдейді.

Алайда табиғаттағы қарапайым заңдылық адам өміріне келгенде бұрмаланып жататынына ақын астарлау арқылы ой тоқтатады. Бірінші тарауда бір теректің құлап жатқанын былай бейнелейді:

Ерек апат келді-ау дедім бұған да,
Бір көк терек құлап жатты тыраңдап,
Бұтақтары жер сабады, шаң ұшты.

Осы жолдар былайша әрі жалғасады:

Қайран көкірек, намысшыл ғой, намысшыл,
Үміті бар үлкен мекемелерден
Жігіт еді ол өлермен,
Лауазымды биік қойған өнерден.

Ақынның нұсқағаны анық: терек бейнесінде берілген жігіт жоғары дәрежелі қызметке ұмтылса да қолынан іс келмейтін еді, себебі ол халқының мол тәжірибесінен, білімінен нәр алмаған, оның күшіне сенбеген адам, сондықтан әлгі құсап, бұтақтары жер сабап жатады. Тағдырдың дауылы соққанда құлауына басты себеп тамырының әлсіздігі, яғни халқымен байланысының жоқтығынан деп білмейді тоғышар жігіт, керісінше ұғымда болады. Автор оның өзін сөйлетеді.

Жебеушінің жоқтығы деп бір епті,
Әлгі жігіт мұның шағып жүдепті.

Шығарманың бұл тарауындағы жігіт – тіректің өз кемшілігінің неде екендігін терең ұғынбай, жебеушінің жоқтығынан деп пайымдауына ақын қатты ыза болады.

Екінші тарауда ақын Дауыл – замана мән бере сөйлейді. Табиғат дауылы, заман ағымы әр маусымға, әр кезеңге өзінше толғанып, өзінше қопара әрекет етеді. Әлсіздік пен мықтылық осы жерде сынға алынады. Дауылдан теректің әлсіз жапырақтары түскені сияқты қоғамды жайлаған әлсіздіктерден: әлсіз адамдардан, негізсіз істерден, шындығы жоқ заңдардан, тозған ғылыми тұжырымдардан тазартатын заманның дауылды ағымы деген автор идеясы анық. Қазіргі қоғамымыздағы өзгерістерге зер салайық, ондағы түбегейлі өзгерістер автор болжамының жүзеге асқандығын дәлелдей ме? Дастан 80-жылдардың басында жазылғандығын ескерсек, ақын көргендігінің куәгері боламыз. Заманның жойқын дауылы қозғалта алмаған бір алып бар. Ол халық. Ақын пайымдауынша, оның символы – тамыр:

Ал тамырлар өміршең ғой масқара,
Өсе алады тасқа да,
Мен де тасқа өскен жанмын,
Жасқама, маусым желі!

Сонымен бірге, тамыр топырақтан нәр алса, халық шындыққа суарылған.

Әу басында назардан тыс жаралған,
Шын мықтылық топырақтан нәр алған
Күре тамыр атайыншы мен сені.

Бұл жерде халық бейнесі шебер ашыла түскен. Бұл тараудағы автордың тағы бір көтерген мәселесі – қандай болмасын мықтылықтың сыртының жылтырлығымен, түр-түсімен, сәнімен бағаланбайтындығы. Адам баласын адастырған алданыш нәрсенің бірі осы дейді ақын. Ол Қайыр қарттың аузына сөз салып, Аяз биді сыртқы тұрпатына қарап, «адамның жаманы» деп бағалаған уәзірлердің бейшаралығындай кемістік біздің өмірімізде де орын алып отырғандығын астарлап келтірген. Ақын осы тәсіл арқылы «жемісті ағаш – ажарсыз ғой қашанда» шындықты айтады.

Сыбдырлардан сыр алам деп күттім кіл,

Жылтырлардан жылу күттім, күттім кіл.
Сыртың бітті, сылдыр тірлік, бітті үлгің,
Саған, саған сене алмаймын.

Аяз биге аналогиялай келе, ақын жалпы көз алдайтын жылтырақтар, сәншілдіктер адамзат баласын шындықтан аулақтататындығына, сөйтіп, негізгі тіршілік діңгектерінен ада қылатындығына көзімді аша түседі. Өсімдік тамыры топырақтан нәрленіп, мәуесін берсе, шындықтан суарылған, тамырланып бойына өз еркінен тың кеменгерлік дарытқан әрбір пенде, соның бірі – Аяз би. Бұл жердегі ақын дамытқан ой – ел басшысынан бастап, барлық істе де адам қабілетіне қарай лайықтауды насихат етеді, қоғамдағы табиғилыққа осылай жетелейді.

Дастанның үшінші тарауы екінші тараудың логикалық жалғасы, ақын поэтикалық ой өзегін әрі қарай дамыта түседі. Жүмекен адамның қоғамдағы өз орнын табу тақырыбына тереңдей енеді. Бұл өмірдегі шешуін таппай, іс басындағыларды талай адасуларға душар етіп жүрген осалдықтардың бірі деп біледі. Төмендегі поэтикалық бейнелер соны нұсқайды:

Жан етем деп тайғақтарды тағалап,
Жылтырлығы үшін тасты бағалап.
Бас бағалап құшақтарына қарап –
Ағаш танып жапырағына қарап,
Жүріп жатқан жайымыз бар жамағат.

Лауазымды аңсау, оған жан берер ұмтылыстар толастамайды, бұл әлі өшпеді, әлі де бола береді. Ақын осындай тұжырым жасай келе, сол «аңсаулар» мен «ұмтылыстардың» өзінің ұмтылған ісіне лайық па, жоқ па, оған бас қатырып жатпаған көзсіз құмарлыққа қынжылады. Сонымен бірге, табиғи дарындар, мақсатына ессіз берілгендердің елеусіз қалып, қолпаштамайтындық, бағаламайтындық сырын ашады. Бұл – түзеуін таппай жатқан басты кемшілігіміз деп мұңаяды. Дарындар тамыры мен топырағынан нәр алған жапырақтар мен діңгектер сияқты өз халқының қасиетін бойына дарытқандар. Олардың ұмтылысы өз құлқының, өз қара басын ойлаудан туған құлқынқұмарлық емес, көкірегі қалаған адам баласының тіршілігі үшін шексіз пайдасы мен мәні бар, адам ғұмырын көркейте түсу үшін мүмкіндігі бар іске құштарлық. Ақын мұны мына жолдарға астарлай сыйғызады:

Сол баяғы ғарыштарға ғашықтық,
Алыстарға асықтық
Армандарға асықтық.

Шынайы таланттардың халқын сүйген ерлердің, біртуарлардың арманы осындай. Мұндай армандар мен ғашықтықтардың лауазымы, атакқұмарлық дертімен ауырғандармен үш қайнаса сорпасы қосылмайтынын, табиғаты бөлек екендігін ескертеді.

Поэманың төртінші тарауы планета қауіпсіздігін мәселе етеді. Ақын оқырман алдына бейнелі суреттер ұсынады. Планетаны алма ағашына балайды. Ол мәуелеген шақта дауыл соға көрмесін деп тілейді. Планетаға ендігі соғар дауыл осал емес. Ол – атом бомбаның апаты болмақ. Мұндай алапат қауіпті болдырмау жолында дана бастар ойланып, қызметтенсе деген пікір білдіреді. Оның тағдырына «құрсақтың қамын ойлап ындын сап жүргендер» араласпаса екен деп тілейді. Мұндай мәніс білмес құлқынқұмар жер тағдырына сонша жаны ауыра қоймайтындығын ескертеді. Сонымен қатар айнала қоршаған өмірде бірін-бірі тартатын заңдардан гөрі, бірін-бірі тебетін заңдар көбейген, соның салдарынан жер бетінде қаптаған қақтығыстар мен кереғарлықтар көп. Ақын ескертуі орынды:

Ей, тамырлар, тамырлар,
Топырағыңды бүріңкілеп ұсташы!

Тіршілікте қандай жақсылықтар болса, соның бәрі тек халық даналығының арқасы деген ой шығарма көтерген тақырыптардың бірі. Сол адам игілігіне жаралған жақсылықтарды бағалай, аялай білу керек. Басты игілік алмалар мен жүректер, екеуі де

табиғат сезімінің, қан сезімінің жемістері. Оларды ұстап тұрған шынайылық пен нәзіктік. «Екеуін де байқап ұста саусақтар!» деп ұрандайды ақын.

Жүмекен:

«Тек көп таратады – ау адал қан,
Адал қан да сол тамырдан жаралған», -

деген тұжырым жасайды. Бірақ жемістік қасиеті жоқ, жапырақ іспеттілер:

«Селтендейді желігіп,

Қанша күз боп құлағанша жер ұрып»

деп өзінің тағдыры неге байланысты екенін ұмытқандарды келеке етеді. Поэманың бұл тарауында Жүмекен тәжірибеден туындаған философиялық нақылдарды Қайыр қарттың лебізімен білдіреді. Мысалы:

Кімнің жүрегі адал болса,

Дүниеге сол тұтқа...

... ақ пиғылдан айла асқан

мына дәурен өтпес дейсіз қай бастан!

... кісі қорқар хан болып-ақ алыстан

кісілігін жоғалтпаған данышпан.

Ақын нақылдарының барлығын да басқару проблемасына байланыстырады. Бұл мәселеде тағы да Аяз бидің хан болуына байланысты оқиғаға жүгінеді. Ол ел басқарғандар дәрежесі асқаннан кейін, қарапайымдылықты елемей кететіндерге соққы береді. Оларға Аяз бидің асып-тасып кетпеуі үшін өзінің борышы мен жалба жыртық тымағын босағаға іліп қойған сияқты шыққан тегін ұмытпауды ұлағаттайды. Сөйтіп әрбір істің, ел басқаруы тұтқасын ұстағандардың өз тамырына, халқының қайнарына бас ие жүруді, құрметтеуді уағыздайды. Жер басып жүруіміздің, тамырымыздың халқымыздың арқасы екендігін мәңгі ұмытпай, шыққан тегіміздің қасиетін жоғары ұстау адамгершіліктің, қарапайымдылықтың белгісі, сондықтан әр адам өз тегін қасиеттеу керек деген идеясын дамыта түседі.

Дастанның бесінші тарауында тамыр тұлғасы жақсы ашылған. Ағаш тамыры әманда жердің астында көзге көрінбейді, ал шынында тамырсыз теректің ғұмыры бар ма? Ағаштар жемісті ағаштың гүліне, оның мәуесіне масаттанады. Оны көріп жүректерінде ерекше сезімдер пайда болады. Сөйте тұра осы ағашты соншама құлпыртып, көздің жауын алғандай ғажап тартымдылықты дарытып тұрған не нәрсе екеніне мән бере бермейді. Осылай бейнеленген астарлы ой өзегін адам өміріне көшірсек, ағаш жемісі мен жапырақтарындай бақытты, шатты үлбіреп өскен адамдар өз ортасынан өрбіген халқына мән бермей жатады. Ағаштың тамыры арқылы жайқалуын еске алсақ, адамның халқынан нәр алатындығы белгілі. Әр адам перзентінің әр қилы саналарымен көрінуі олардың шыққан тегінің кім екендігіне ой тоқтаттырады. Тектің ең жақын шекарасы әке болса, уақыт қойнауына тереңдеген сайын арғы жағында аталары, ең ақырында халық деген ұғым жатады.

Міне, символданған халық – тамырдың қимылы, тіршілікте халық – тамырға да сын бар. Мұны Қайыр қарт философиялық нақылмен ерек айтады:

Ғұмыр деген сандырақ,

Жапырағың өспесе егер жалбырап.

Табиғат заңы, тіршілік заңы сол тамыр

Халық пен жапырақ – ұрпақ бір–бірімен тығыз

Халық пен жапырақ –

Табиғат заңы, тіршілік заңы сол тамыр – халық пен жапырақ – ұрпақ бір – бірімен тығыз байланыста, бірінсіз –бірі жоқ. Егер тамыр – халықта, жапырақ –ұрпақ болмаса, ешбір табиғат сәні де, мәні де болмас, сөйтіп табиғат дәстүрі ілгері аяқ баспас еді. Ғұмыр, болмыс біржола өшер еді. Тамыр – халық, жапырақ – ұрпағымен қадірлі, Жапырақ – ұрпақ, тамыр – халқымен қадірлі. Қайыр осыған саяды. Мұны жақсы түсінген тамыр – халық:

«Жапырағымның арқасында мені тамыр атайды,
Топырағымның арқасында мені тамыр атайды», -
дей келе, өзінің тамыр – халық болуының мәнін ашады:

Кімнің десе – топырағымды атаймын,
желкілдеген жапырағымды атаймын!

Міне, тамыр – халықтың ұлылығы қайда?! Дастанның осы тарауында шындық проблемасы да көтеріледі. Өмірдің өзі шындықтан тұрады. Шындық – шынайы өміріміздің табиғаты. Шындықсыз өмір қалай алға ұласа алмаса, атқарған іс те көбіктей, мәнсіз бірдеңе болмақ. Адамның әрбір ісінің де, сөйлеген сөздің тегі – тамыры – шындық дейді ақын. Бұл мәселеде де әділ де қайсар Қайыр қартты араластырады:

Сұр бөстекке шөгіп алып сексен боп,
Қабағын сәл көтеретін қабарып;
«Тамырыңды көрсет!» дейтін қадарып,
Кетсе біреу әлдеқалай көп сөйлеп.

Қайыр данышпанның алдына талай адамдар сөйлеген сөздерінің тамырын көрсетіп барып, шындығына қандыратын екен.

Ақын біздің заманымызға да Қайыр сияқты өтіріктің бетін ашып, шынайылықты жария қып отыратын тез керектігін ұсынады. Әйтпейінше, дейді ақын философиясы, қазіргі алмағайып заманда ер қоянға айналып, көк есек тұлпардан озып, жолбарысты мысық талап, қабыланды түлкі қорқытып, қыранға саршұнақ шақылдап, өтірік шындықтан басым түсіп жатқанына қынжылады:

Бұл бұта – көк, бірі қурап солғанда –
Өзге түгел қарайтұғын болған ба?

Күннің көзі де айналаға алалап –
деп дастан тарауын мұңды түйіндейді, астарлы ойға тағы да бір кеңелтіп тастайды. Алтыншы тарауда табиғаттың қаймағы бұзылмай, сол атам заманғы қалпында жылма-жыл қайталанып келетіндігін, шынайы табиғат заңында еш өзгерістің жоқ екендігін айта келе, ал сол шынайылық, адам өмірінен аласталғаны, аяқ басқан сайын өтірік, қарынның тоқтығы ой тұтқындап, шын шешендердің тілі байланды. Шындық жоқтығының ең сорақы трагедиялық түрін ақын жиіркенішпен еске салады:

Кейде табиғатпен де күліп қоштастық,
Жер бауырлап жатып жылау орнына.

Өтіріктің тіршілігіміздің барлық саласында да белең алып тұтқындаған басты өмір проблемасы деп түсіндіреді. Өтірікпен ғана өмір сүріп отырғанымызды көрсетіп, жанарымызды қаптаған шелден сыпырғандай қылып айтады.

Жетінші тарау – дастанның түйінді бөлігі. Ақын алдыңғы тарауларда айтылғандарға қорытынды жасайды, астарлап көрсеткен жапырақтар, бұтақтар, тамырлар бір елдің, яки халықтың тағдырына баламаланып көрсетіледі. Үлкен елдің бір ғана бөлшегі құмды даладағы ауылға, малына құм, боранына қосыла шабуыл жасаған қасқырды кішкене зат етеді. Жыртқыштардан қорғанудың дәстүрлі тәсілі болатын – қора жанына қарақшылар – «қасқыр тұлыптар» ілініп қойылатын, сөйтіп жан сақталатын еді.

Ал елге шабуыл жасаған «қасқырлардың» кейпі басқаша. Оларды өз тұлыптарымен үркіту, не қорқыту мүмкін емес. Ол жойқын күш болатын.

Ақын Жұмекен күретамыр халықтың ролін дастан тарауында айқындай түседі. Оның ұлылығын мақтаныш етеді, оның еш уақыт өлмейтінін, құдды жылма-жыл күз дауылында жапырағынан айырылған терек іспетті, халық та әр заман дауылы соққан сайын ұлылар мен батырларынан, бетке шығар қаймақтарынан айырылып барып, оларды қайта дүниеге келтіретінін, оның өшпес қасиетін паш етеді.

Әдебиеттер

1. Юсупов Қ.Ж. Нәжімеденовтің ақындығы. - Алматы.:Ғылым,1995.- 108 б.
2. Қайырбеков Ә. Сурет пен сезім сырлары // Қазақ әдебиеті.- 1993.-№11. -19б.
3. Юсупов Қ.Ж. Нәжімеденовтің ақындығы. - Алматы.:Ғылым,1995 ж.-102 б.

**ТАРИХ, ФИЛОСОФИЯ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТАНУ
ИСТОРИЯ, ФИЛОСОФИЯ И СОЦИОЛОГИЯ**

УДК 94(574)

**ИДЕОЛОГИЧЕСКАЯ ОСНОВА ОБРАЗОВАНИЯ ГОСУДАРСТВА
У ОГУЗСКИХ ПЛЕМЕН**

Жумагамбетов Т.С., Сундетова А.Н.

*Актыобинский региональный государственный университет имени К.Жубанова
Западно-Казахстанский государственный медицинский университет имени М.Оспанова*

Мақалада тәңірге сену негізінде Оғыз конфедерациясының құрылуы қарастырылады. Сонымен қатар тәңірге сенудің дүниетаным мәдениеті мен философиялық қарым-қатынасы беріледі.

In the article formation of Oguz of confederation is examined on a base tengriation. The analysis of tengriation is also given as a world view culture and philosophical mutual relations.

Кілт сөздер: оғыз конфедерациясы, тәңірге сену, сиқырлық, эрклиг.

Key words: oguz confederation, tengriation, mystics, erklig.

Начало 9 века является важной вехой в объединении огузской конфедерации и в дальнейшем образовании державы ябгу.

Этнический состав огузских кочевых объединений отличается большой разнородностью и пестротой. В них входили этнические группы, племена и роды различного происхождения: асов, алан и других степных племен. Кроме того, в составе огузов находились остатки разбитых печенежских племен, по видимому наиболее слабая в экономическом плане их часть [1.194].

В период сложения государственности идет складывание и идеологических форм. На основе концепта тенгризма о сакральности власти возникла идеология института государства, объединившая родоплеменные союзы огузской конфедерации. Укрепление потестарных структур номадных социумов с тенденцией превращения их в государство приводит к видоизменению существующих мифорелигиозных представлений в сторону сокращения основных персонажей, персонификации их, преимущественно человеческими образами, упорядочиванием и унификацией функций основных божеств, централизацией и монотизацией основных догм и персонажей с оформлением четкой общей сюжетной и композиционной структур. Примером целенаправленного мифотворчества в интересах утверждающегося политико – потесторатного государственного организма является известный культ Тенгри [2. 62].

По мнению исследователя Безертинова Р. тенгрианство представляет из себя сложную мировоззренческую систему с концептуально монотеистическими религиозными идеями об единственном Творце-Тенгри со всепронизывающей световой сутью, где: Тенгри выступает как высшее единое божественное начало; комплекс божеств тенгрианства есть выражение многообразия многофункциональности проявлений единого Тенгри-Творца; свет есть эманация Тенгри – Творца. При этом миссия сакральной ответственности за порядок накладывается Тенгри-Творцом на родоначальников, вождей родов и племен. В тюркской и монгольской традиции используют два понятия «Танир дин» - тенгрианство как религия и «Таниршилик» - как мировоззрение, мироотношение, оно выступает своего рода принципом, основой отношения ко всему, тенгрианство не просто является

руководством для человека, а оно как бы находится внутри него, оно является образом его жизни, смысложизненным процессом. То есть термин тенгранство относится к мировоззренческому определению. Термин тенгризм к религиозной идее тенгрианства [3.112]. С монотеистическим подходом к Тенгри соглашаются и исследователи С. Ак-Атай, Стеблева И.В.

Н.Д. Нуртазина в своей работе утверждает, что тенгрианство нельзя в достаточной мере сопоставлять с монотеизмом, так как помимо Тенгри существовали и другие божественные начала – Умай, Эркилг и другие, а также нельзя забывать и тотемические культуры.

Наличие тотемизма у огузов подтверждается и археологическими данными. В качестве черт характерных для огузских погребений В.А. Кригером были определены следующие: прямоугольные могилы, деревянное перекрытие, захоронение черепа и костей ног коня на перекрытии. В основе аргументации лежит ссылка на описание Ибн Фадланом погребального обряда огузов.

В своем труде он довольно подробно рассматривает ритуал захоронения. «А если умрет человек из их числа, то для него выроют большую яму в виде дома, возьмут его, наденут на него его куртку, его пояс, его лук, и положат в его руку деревянный кубок с набизом, оставят перед ним деревянный сосуд с набизом, принесут все что он имеет, и положат с ним в этом доме. Потом посадят его в нем, и дом над ним покроют настилом и накладывают над ним нечто вроде купола из глины. Потом возьмут его лошадой и в зависимости от их численности убьют из них сто голов, или двести голов, или одну голову и съедят их мясо кроме головы, ног, кожи и хвоста. И право же, они растягивают все это на деревянных сооружениях и говорят. «Это его лошади, на которых он поедет в рай». Также нельзя не отметить следующие сведения приводимые Ибн Фадланом: «А если кого-нибудь из них постигает несправедливость или лучится с ними что-либо неприятное, то он поднимает свою голову к небу и говорит «Бир Тенгри» а это по-тюркски «клянусь Богом единым» как «бир» по-тюркски «один» а «Тенгри» на языке тюрков «Бог» [4.38].

Корреляции погребального обряда с птицевидными нашивками и копоушками показывает, что данные предметы этнографического характера встречаются на «ограниченной территории, связанной с активным расселением огузских племен». Кроме того, по мнению Кригера В.А. птицевидные нашивки и копоушки являются предметами, присущими огузскому объединению, исходя из того что птица у огузов была тотемом [5. 101].

Именем Голубого неба – Тенгри освящалась каганская (ханская) власть.

После того, как каган был избран, он становился первосвященником в государстве. Его почитали как сына неба [6.346]. Это немаловажный факт в процессе конгломерации огузских племенных объединений – отождествление правителя с небесными силами. Особый сакральный статус ябгу был основополагающим для объединительных процессов в период формирования государственности.

Задача хана заключалась не только в том, чтобы заботиться о материальном благополучии своего народа, но главной задачей являлось укрепление национальной славы и величия тюрков. Тенгри наказывал гибелью, пленом, другими карами каганов, а порой и целые народы за совершенные ими преступления или проступки. От Тенгри зависело все, благодать или кара следовали обычно моментально или в течение 60 лет в солнечном мире, избежать их было невозможно. Обряды почитания Тенгри были достаточно строгими, молитвы строгими и очищающими душу. При всех обстоятельствах в жизни за помощью обращались к Тенгри, а если обращение было к другим божествам или духам, то оно обязательно упоминалось после возвеличивания Тенгри. Молились поднимая руки вверх и совершая земные поклоны, просили дать хороший ум и здоровье, оказать помощь в справедливом деле, в бою. Ежегодно в государственном масштабе устраивались общественные моления – приношения жертвы. В начале лета, в указанное каганом время в орду (столицу) съезжались племенные вожди, беки, знатные полководцы и нойон и т.д. Вместе с каганом они восходили на священную гору, чтобы принести жертву Великому

Тенгри. В этот день моления Тенгри проходили по всему государству. На священные горы, долины, речки, озера и источники съезжались тысячи людей [7.1].

Таким образом, ритуальность и обрядность тенгрианства объединяла кочующие племена, давала определенный духовный настрой, закладывала идеологические категориальные константы, которые в последующем были бы основой государственного образования. В сознании закреплялись понятия о божественной и незыблемой власти правителя, о неразрывной связи с Великим Тенгри.

Литература

1. Агаджанов С.Г. Некоторые проблемы истории огузских племен Средней Азии // Тюркологический сборник. - Москва, 1970. - С.194.
2. Жумагамбетов Т.С. Проблемы формирования и развития древнетюркской системы государственности и права VI-XII вв. – Алматы.: Жеті жарғы, 2003. - С.62.
3. Безертинов Р.Н. Тенгрианство – религия тюрков и монголов. Набережные Челны.: Аяз, 2000. - С.112.
4. На стыке континентов и цивилизаций (из опыта образования и распада империй (X-XVI вв.)) – Москва.: Инсан», 1996. - С.38.
5. Бисембаев А.А. Кочевники средневековья Западного Казахстана. - Актюбе, 2010. - С.101.
6. Кляшторный С.Г. Степные империи: рождение, триумф, гибель. - Спб., 2005. - С.346.
7. Севиндж Мамед Сулейман. Тенгрианство – религия тюрков // Материалы IV Международной научно-практической конференции «Тенгрианство и эпическое наследие народов Евразии: истоки и современность». - Улан-Батор, 2013. - С.1.

УДК 950.574

ИСТОРИЯ КАЗАХСКО-КАЛМЫЦКИХ ОТНОШЕНИЙ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XVII ВЕКА

Мустафин Ф.М.

Актюбинский региональный государственный университет имени К.Жубанова

Бұл мақаланың авторы XVII ғ. бірінші жартысындағы Ойрат ұлыстарының тарихын және сол кезеңде Дербен-Ойрат ұлыстары бытыранқылыққа ұшырап, Хо-Үрлік басқаруымен торғауыттардың Еділ өзеніне қарай қоныс аударуын қарастырады.

In this article, the author examines the history of the Kazakh-Kalmyk respect to the first half of the XVII century. Vetot period Derby Oirats Union broke apart and torgauty led by Ho urlyuka migrate westward.

Кілт сөздер: *ойраттар, қалмақтар, қазақ хандығы, Тәуекел, Хо-Үрлік, торғауыт.*

Key words: *oirat, kalmyk, kazakh khanate, tәuekel, Ho Urlyuk, torgaut.*

В во второй половине XVI века происходит усиление Казахского ханства. Казахский хан Хак-Назар (1538—1580 гг.) начал объединять казахские земли. Он вернул в состав Казахского ханства северные районы Сары-Арки. Начав поход против Ногайской орды, он отвоевал у ногайцев г. Сарайшык и окружающие его казахские территории. В борьбе с хивинцами им был завоеван полуостров Мангыстау. Успешно отражал походы ойратов. Хак-Назар-хан начинает поход против [Могулистана](#) с целью окончательного включения Семиречья в состав Казахского ханства. Поход совершился успешно и был завершен полным разгромом Могулистана [1. с 412]. Казахский хан Тауекель (1586—1598 гг.) начинает войну против [Бухары](#). В 1582 году Баба султан терпит поражение от войск Таукеля. В 1586 году казахи совершают поход на Ташкент. Правитель [Ташкентского](#)

[ханства](#) Баба-султан заключает союз с [Бухарой](#). Бухарские и ташкентские войска вторгаются в [Южный Казахстан](#), штурмуют города Туркестан, [Сауран](#), [Созак](#) и Сайрам. Захватчики потерпели поражение при Саурани. В свою очередь казахские войска наносят встречный удар, захватывают Ташкент и начинают вторжение в [Бухарское ханство](#). Казахские войска во главе [султаном Есимом](#) захватывают [Самарканд](#). [1. с 417].

Конец XVI начало XVII века характеризуется нарастающим борьбой в казахско-ойратских отношениях. Борьба шла с переменным успехом. Казахское ханство не смотря на занятость с среднеазиатскими ханствами в конце XVI века, казахские правители нанесли ойратам ряд поражений. В 1594 году Данила Губин посол Ивана Грозного в Ногайской орде сообщал в Москву что, «казаки ... добре сильны, а сказывают государь, Ташкен воевали и ташкенские царевичи, сказывают, с ними дважды бились, а казаки их бобивали» [2. с 195].

Во второй половине XVI века, ойраты формально управляемые сеймом (чулган), составляли союз удельных улусовторгоутов, дербетов, хошоутов и хойтов управляемые своими тайшами. Во главе улуса Цорос стоял тогда тайша Хара-Хула. Торгоутами управлял тайша Хо-Урлюк, хошоутами – хан Байбагас. Во главе дербетов был тайша Далай-Батыр, у хойтов – Эсель-Бейн-кя [3. с 91].

Как и Восточная Монголия, в XVI веке, Западная Монголия переживала период раздробленности. После смерти Даян-хана на все монгольском ханском троне сменяли друг друга Боди-Алага, Дайсун и Тумэн. Один из внуков Даян-хана, Алтын, еще при жизни своего деда образовал самостоятельное ханство – Туметское. На севере границей этого государства являлись Саяны. На западе от них жили ойраты, с которыми в течение всего XVI века Алтын-хан и его потомки вели постоянную борьбу. Они притесняли ойратов – торгоутских, дербетских, хошоутских, хойтских князей, заставляя их постепенно удаляться с насиженных мест все далее вниз по правому берегу реки Иртыш, вплоть до Ямышлова озера. В 30-х годах XVI века Алтын хан был весьма богат и силен, управлял многими десятками тысяч войск, обладал огромным количеством скота и другого имущества. В начале 50-х годов XVI века Алтын-хан покорил ойратов и направил свои походы на Кукунор, распространяя свое влияние до Тибета. С середины XVI века Алтын-хан стал фактически собственником земель Ордоса, Кукунора, Амдо, которые он отдал в наследственное владение своим сыновьям [3. с 95].

О постоянных конфликтах восточномонгольских ханов и ойратских тайш сообщает монгольская летопись «Эрденийнэрихэ». В 1577 году правнук Даян-хана, Абатай, нанес поражение дербен-ойратам в местности Кубкэр-Гэрийн. В эти же годы другой халхасский правитель Сайн-Лойхор хан выступил против ойратов. Бой был в устье реки Эмель, но победы халхасский правитель не одержал.

В 1588 году правители Турфана нанесли ойратам поражение и принудили их бежать на восток, в Наньшань, район Синина. [3. с 91].

Тяжелыми были и взаимоотношения ойратов с Казахским ханством. В 1595 году послы казахского Теуекеля сказали в Москве: «Ныне казахский царевич Тевекел учинился царем в Казацкой орде, а брата своего Шах-Магомет царевича посадил на «колмаках» [2. с 231]. В начале 90-х годов XVI века, ойратские улусы, кочевья которых соприкасались с Казахским ханством, в результате военного поражения оказались вынужденными признать власть хана Теуекеля и в течение некоторого времени, платить дань, выставлять войска и участвовать в военных компаниях Казахского ханства. Раздробленные на удельные княжества, ойраты изредка собирались на чулган (сейм), который вызвал к жизни институт «чулган-дарги» (глава сейма). Институт этот не имел исполнительной власти, зато лицо, занимавшее эту должность, сосредоточивал в своих руках, хоть и формальное, но управление по делам внешней политики и внутренней жизни народов ойратского союза.

В 1587 году чулган-даргой был правитель хошоутов, Байбагас, который являлся в то время самым могущественным среди ойратских правителей. Его войско состояло из 16 000 воинов-всадников.

В конце XVI – начале XVII века за первенство на сейме боролись две группировки; во главе одной стоял хошоутский правитель Байбагас хан. Он «был горд, самонадеян»; открыв свой рот и распрострав свои длани, говорит он: «Во всех четырех странах света нет никого, кто мог бы со мной сразиться!» [3. с 105].

Во главе другой группировки стоял чоросский правитель Хара-Хула. Он хотел восстановить прежнее влияние чоросского дома и быть первенствующим на сейме. Для достижения своей цели он стремился увеличить силы за счет мелких владельцев, «нападая на них, как куцый серый волк, утром на заре, нападает на овец» и взирал на прочих сильных владетелей поколений как «голодный беркут» [там же].

В конце XVI – начале XVII века Ойратские улусы оказались зажатыми с востока монгольскими ханами, на западе с Казахским ханством. В основе этих политических взаимоотношений ойратов с восточномонгольскими правителями, Казахского ханства и Турфана лежали, прежде всего, экономические причины.

Главными из серии экономических вопросов были: борьба за сохранение и расширение пастбищных территорий; борьба за свободный выход на рынки сбыта продуктов животноводства в соседние страны.

Уже в начале 90-х годов XVI века рубежи кочевий отдельных ойратских тайш оказались в верховьях рек Иртыш и Оми, чем было и вызвано появление русского рубежевого города Тары, основанного в 1594 году. Кочевья ойратов, помимо собственно Западной Монголии и Джунгарии, охватили к этому времени значительное пространство правого побережья Иртыша, от озера Зайсан по среднее течение Иртыша, занимая степи от ее правого берегов. Первое свидетельство пребывания калмыков в степях Западной Сибири отражает уже начавшуюся откочевку из Джунгарии 50 000 кибиток торгоутского тайши Хо-Урлюка. Только через четыре десятилетия эта часть ойратов окончательно остановится в низовьях реки Едиль.

В «Истории Джунгарского ханства» автором которого является И.Я.Златкин [3. с 120] излагаются причины передвижения торгоутов и дербетов в пределы Южной и Западной Сибири. Первая – общая недостаточность пастбищных территорий («земельная теснота»), усугубившаяся в результате военных неудач и территориальных потерь. Вторая причина – обострение междоусобной борьбы среди улусных правителей ойратов, каждый из которых пытался поправить дело за счет соседа. Историки XIX века Бичурин Н.Я., Веселовский В.И., Позднеев А.М. основной причиной переселения ойрат-калмыков на указанные места считали экспансию. Совершенно иной точки зрения придерживались советские историки. Г.Е.Грум-Гржимайло причинами, заставившими калмыков оставить старые кочевья в Джунгарии, считал: внешнее давление со стороны восточных монголов и казахов; внутренние несогласия, вызванные попытками Хаара-Хулы и его сына Батыра тайши усилить свою власть за счет других калмыцких князей; подстрекательство сыновей сибирского хана Кучума, которые в лице калмыков надеялись найти союзников в своей борьбе с Россией. Подобные причины находил и С.Батраков. Он считал, что калмыцкие тайши прибыли в новые районы, во-первых, в стремлении установить мирные отношения с Россией, чтобы обезопаситься от войск Алтын-хана и от угрожавших им с юга Казахского ханства. Во-вторых, установить торговые отношения, в которых они весьма нуждались, так как с Китаем торгоутские и дербетские тайши уже не поддерживали связей из-за восточных монголов, а доступ в среднеазиатские рынки был закрыт Казахским ханством [4 с.63-72;].

Первое посольство от торгоутского Хо-Урлюка состоялось в сентябре 1606 года. Посол Катачий Бурулдаев от имени Хо-Урлюка и Курсугана обратился к Тарскому воеводе «разрешить кочевать по рекам Камышлову и Ишим, приезжать для торга на Тару...». Из посольских материалов дербетского Кугоная Тубиева от 16 июня 1607 года узнаем, что между дербетскими и торгоутскими князьями (Далай-Батыром и Хо-Урлюком – В.Б.) произошли какие-то раздоры. Сказано: «А Урлюк и Курсуган от них (дербетов – В.Б.) откочевали 3 года и кочуют вверх по Иртышу». Следовательно, торгоуты Хо-Урлюка и

дербеты Далай-Батыра прочно основались на Иртыше и Соленых озерах. Торгоуты – «...на Таре и вверх по Иртышу, ... получают право кочевать по Камышлову озеру, и приезжать для торга в Тару»[2. с 238].

27 февраля 1608 года царь В.И.Шуйский в своем «Наказе» Тарскому воеводе С.Гагарину указывал: «Хо-Урлюк и Курсуган... кочуют близ Тарского города..., в трех днищах. Кои нам станут шертовати – дать нашего жалованья. «Большим» тайшам – по однорядке багрецовой, «меньшим» - по однорядке по настрофильной... по шапке и сукна. Людям улусным по сукну доброму. Иным сукна давати, смотря по людям» [2. с 240].

Судя по документам посольств, продвижение калмыков: торгоутов, дербетов продолжается вглубь Сибири. Из «Грамоты» царя В.И.Шуйскоготарскому воеводе от 27 февраля 1608г. правительство сообщало, что «колмацких тайшей Иченея и Батыря товарищи и всех улусных людей, выслушав их челобитья, пожаловали. Велели им кочевали в Сибирской земли по Иртышу и на Оми реке и по Комышлову и в иных местах, где похотят, и велели им под нашею царскою рукою быт и на веки не отступным, и ото всех недругов, от Казацкие орды и от Нагай и от Алтына-царя, велели их оберегали и обороняли»[2. с 244].

Итак, 1606 – 1608 годы ознаменовали установление дипломатических отношений, в ходе переговоров была достигнута договоренность о защите калмыков от Казахского ханства и Алтын-хана. Так же калмыки получили разрешение кочевать по рекам Камышлову, Иртышу и Оми и вести торговлю в крепостях Тара и Томск, а также платить ясак скотом.

Получив заверения, в том, что калмыцкие тайши предоставят заложников, будут платить ясак, то русские ратные люди не пойдут на них войной, калмыцкие тайши сначала напали на казахов, а затем на Алтын-хана. В грамоте приказа казанского дворца тарскому воеводе И. В. Мосальскому от 20 августа 1609 года отмечалось, что «все калмыцкие тайши и улусные люди пошли воевати с Казацкой орды и Алтын-хану а жоны свои и дети, и весь животи свой оставили в улусех своих на нашей земли от города Тары в 10 днищах, обнадежась на вашу царскую милость» [2. с 246].

Нанеся поражение казахам и Алтын-хану калмыки изменили свое отношения к Российскому государству и совершили ряд нападения на русские селения в сибери, отказываясь платить ясак и шертовать[2. с 248].

В начале XVII века политическая обстановка в Казахском ханстве дестабилизировалась. В 1604 г. ойраты потерпели поражение от казахов. Но обострилась борьба между наследником хана Тауекеля, ханом Есимом (1598 – 1628 гг.) и султаном Турсыном. Воспользовавшись этим ойраты совершили очередное вторжение на территорию Казахского ханства, в котором принимали участие и калмыки Хо-Урлюка. Тарские казаки Поспелко и Губин возвращаясь из улусов Изенея, рассказали, что в ставке происходило собрание ойратских тайш. На собраний было решено не приносить шерти о подданстве Российскому государству, не платить ясак и не ездить на Тару к русским воеводам, «потому, что де ныне в Казацкый орды промеж себя люди секутца и они де идут на них войною» [2. с 251].

Во внутривосточная обстановка в Казахском ханстве осложнилась так же в связи с походами казахских войск в Бухарское ханство и ответными действиями Имамкули (1611 – 1642 гг.). Мухаммед Юсуф Мунши приводит интересные данные о том, что в борьбе за Ташкент войскам Имамкули противостояли не только казахи но и каракалпаки и ойраты. «Так как племена казахов калмыков в менувшее время привыкли непокорности то и (теперь) как и прежде они сразу (всем скопом) напали на охраняемые районы государства (Мавераннахра)» [5. с 21].

К середине второго десятилетия XVII века некоторые казахские владетели вынуждены были признать свою зависимость от ойратских правителей. Казаки Т. Петров и И. Куницын ездившие в Джунгарию, сообщили тобольскому губернатору И. Куракину, что «в Колматцкой земле ныне в подданстве и послушании Казацкы Большая орда, да и Киргиска орда и тем обеим ордам калмаки сильны». Вероятно поражение казахов и

временное подчинение некоторых казахских и кыргызских правителей, правителю дербетов Далай-Батуру произошло в следствии тех событий, которые имели место между ханом Есимом и Имамкули, почему казахский правитель не смог принять участия в отражении ойратского вторжения, а так же между усобная война между ханом Есимом и султанами Турсыном и Аблаем [5 с.24].

К концу второго десятилетия в казахско-калмыцких отношения произошли изменения. Есим хан нанес ряд серьезных поражений и принудил их заключить мир. Казак П. Семенов побывавший в 1619 году у калмыков доносил сибирским властям, что тайша Байбагиш, глава той части хошоутов, которые присоединились к торгоутам и дербетам, Далай-Батора, Хо-Урлюк, Чокур направили к Есиму послов прекратить взаимные нападения и заключить мир. Между тем сами воспользовавшись начавшимися переговорами, напали на казахские улусы. В ответ на это разгневанный Есим убил послов, двинул на калмыков большое войско и, в свою очередь перебил много калмыков и взял в плен двух тайш, а третий едва спасся бегством[5 с 25].

В 1620 году Есим хан заключив антиойратский союз с Алтын-ханом Шалой Убаши хунтайши совершил вторжение и нанес поражение ойратам. Осенью 1620 года тобольский воевода М. Годунов сообщал в Приказ Казанского дворца о новом появлении калмыков в районе рек Тобола и Ишима в близи русских поселения «а прикочевали де, государь, те калмацкие тайши близи твоих государевых сибирских городов для того, что воюют де их колмацких тайшей, Алтын-царь, да Казачья орда»[2. с 301].

Наступление казахских войск под предводительством хана Есима продолжалось до 1622 года. Калмыцкие улусы вынуждены были уходить все дальше, в глубь Сибири в район рек Томи и Обь. 1625 год стал поворотным в истории ойратских улусов, именно в этот год распался союз четырех ойратских улусов. К концу 1620-х годов положение калмыцких улусов на востоке ухудшилось. Тайши стали терпеть поражения в междоусобной борьбе и от халха-монголов с казахами. В 1621 г. коалиция халха-монголов, казахов и ногаев нанесла тайшам ощутимое поражение.[6. с 415]

Некоторые калмыцкие улусы (в основной своей массе торгоуты) во главе с Хо-Урлюком стали продвигаться через Южную Сибирь в междуречье Жайка и Едиля, не встречая упорного сопротивления со стороны Ногайских улусов. В 1622 году калмыки оказались в междуречье Жайка и Жем, произведя нападения на улусы Больших ногаев. Здесь калмыки в виду своей малочисленности установили союз с алтыульскими ногаями, действуя заодно против Больших ногаев. В отписке в Посольский приказ астраханских воевод приводятся собранные их сведения о нападении калмыков на яйцкие каочевья ногаев [2 с.307].

В 1624 г. Есим хан отобрал у Турсына Туркестан, но свергнуть узурпатора у него не хватило сил. Временно установилось равновесие между противниками. Есим хан заключил мир с ойратами и даже организовал совместный с Турсыном поход на Андижан, пытавшийся отделиться от Казахского ханства. Однако их отношения все более обострялись.

В 1627 г. Ишим-хан нанес серьезное поражение калмыкам. В этом же году «проходили калмыцких людей 40 тысяч на Казачью Орду, и Казачьи Орды царь со своими людьми тех калмыков побили и розогнали, а остальные калмыцкие люди две тысячи человек ушли к Эмбинским вершинам» [2. с 309].

Турсын решил этим воспользоваться и напал на Туркестан, захватив в плен всю семью Есим хана. Когда хан возвращался с победой, Турсын устроил ему засаду в окрестностях Сайрама. В последовавшей битве ташкентцы были разгромлены. Есим хан взял Ташкент, а Турсын был убит своими же приближенными. Есим не надолго пережил своего соперника и умер осенью 1628г. После смерти хана Есима новым казахским ханом провозглашается его старший сын - Жанибек II(1628- 1643). В 1628 г. он сел на трон отца в городе Яссы. О нём известно очень мало. Жанибек ещё султаном участвовал в междоусобице чингизидов в Мавераннахре. В конце XVI - нач. XVII в. на территории

Средней Азии вместо утратившей силы династии шейбанидов к власти пришла династия аштарханидов. Надеясь, на будущие политические и материальные дивиденды, султан Жанибек поддержал одного из претендентов на престол Маверанахра султана Имамкули. Он сделал, правильный выбор. Имамкули получив трон, в благодарность за поддержку его казахскими султанами подтвердил владение казахами городов: Ташкент, Яссы, Сыгнак, Сузак и др., а султан Жанибек был назначен управляющим областью Сагардж [7. с 22].

В конце 1620-х годов Хо-Урлюк передвинул свои кочевья южнее Жайыка до Мангышлака начал поход на ногаев. О событиях того времени писал Габан-Шараб, что в 1628 году сын Хо-Урлюка Лаузан сообщил ойратским тайшам о планах своих, в 1629 году начал откочевку, на следующий год перешел Жайык и Едил, завоевав ногаев. Вслед за ним подошли к Жайыку Хо-Урлюк и Дайчин, на следующий год они прикочевали к Едилю. Материалы Посольского приказа подтверждают сведения о продвижениях калмыков на запад и обрушились на Большую орду ногаев [1 с 321 - 322].

К этому же времени относится и окончательное отделение улусов Хо-Урлюка и его переход в междуречье Едила и Жайыка, на разведанные в 1618 г. места, подальше от прибывавших с востока разгромленных ойратов. В 1628 г. он форсировал Жайык и обрушился на Большую Ногайскую Орду. Сорок тысяч ее жителей оказались в его власти [3. с. 96].

В 1630-х годах сформировался кочевой цикл калмыков на новоприобретенных землях. Летовья находились восточнее Жайыка, на Жеме, Илеке; к зиме стада перегоняли через Жайык к Большому и Малому Узеням, в верховья Самары, а иногда заходили и на Крымскую сторону. Воеводы в 1635 г. докладывали, что «колмацких людей умножилось, и учили кочевать по Нагайской стороне от Астарахани в ближних местах по Яику и от Яикак Белужью, от Астарахани днищах в трех и менши» [2. с. 396].

Не все ногаи захотели или успели уйти за Волгу. Союзниками тайшей оказались улусы потомков Шейх-Мамая — Алтыулов, которые кочевали по соседству или вперемежку с калмыками. Некоторые улусы Большой Орды тоже подпали под власть Хо-Урлюка и его сыновей [4 с. 54-56]. Однако большинство их не пожелало стать зависимыми от новых владык. Чтобы заселиться в этих степях, тайши в 1635 г. напали на Мангышлак. Весной 1635 г. улус Хо-Урлюка подвергся нападению так называемых «чекарских калмыков», которые действовали сообща с казахами, находившимися под властью царевича Казацкой орды Янгира [8 с. 14]. Здесь улус Хо-Урлюка подвергся нападению казахских войск и калмыков находившимися под властью казахского султана Жангира. Калмыцкие улусы не стали задерживаться восточнее Жаика.

В 40-х годах XVII столетия контакты казахов с калмыками стали редкими. Основное население Казахского ханства, вела военные действия с ойратами, была занята делами восточной границы. Тогда как калмыки оставив район Жайыко-Жемского междуречья, осваивали пространство междуречья Едила и Жайыка и дальше на запад от Едила. В [1644 году](#) Хо-Урлюк погиб во время [кавказского похода калмыков](#). Преемником Хо-Урлюка стал его старший сын [Шукур-Дайчин](#).

Таким образом, в первой половине XVII века союз четырех ойратских улусов переживал период раздробленности и между усобных воин. Ойратские улусы оказались зажатыми с востока монгольскими ханами, на западе с Казахским ханством и вынуждены были продвигаться на территорию Сибири. Здесь ойраты столкнулись и вступили в противоборство с казахами. Борьба шла с переменным успехом для обеих сторон. Были и периоды заключения союзов между казахами и калмыками и совместными выступлениями в походы в Среднюю Азию. В 1621 г. казахские войска нанесли тайшам ощутимое поражение и стали теснить их дальше на север. В результате чего в 1625 году распался союз четырех ойратских улусов. Некоторые калмыцкие улусы (в основной своей массе торгоуты) во главе с Хо-Урлюком вынуждены были покинуть Северный Казахстан и Южную Сибирь, стали продвигаться через Южную Сибирь в междуречье Жаика и Едила. Казахские ханы Есим, Жанибек II, и Жангир с честью вышли из этой борьбы

победителями на 90 лет остановив продвижение ойратов в Восточном и Северном Казахстане, но борьба с ойратами продолжилась на юго-востоке Казахстана. Именно им принадлежит заслуга в возвращении территорий Северного Казахстана, а на западе Казахстана начался процесс интеграций раздробенных ногайских улусов в состав Казахского ханства.

Литература

1. История Казахстана с древнейших времен до наших дней. - Т.2. - Алматы, 1997.
2. История Казахстана в русских источниках. - Т.1. - Алматы, 2005.
3. Златкин И. Я. История Джунгарского ханства. - Москва, 1983.
4. Очерки истории Калмыцкой АССР. - М.: Наука, 1967.
5. Моисеев В. А. Джунгарское ханство и казахи в XVI - XVII вв. - Алматы, 1991.
6. Трещин В. В. История Ногайской орды. - Москва, 2002.
7. Жумаганбетов Т. С. Хан Жанибек II в истории Казахского государства XVII в. // Вестник КазНУ. - 2012. - № 1 (64).
8. Санчилов В.П. на пути к Волге: ойратские этнополитические объединения в 20 – 30-х годах XVII века // Вестник Калмыцкого института гуманитарных исследований РАН. - 2008. - №2.

УДК 94 (574.1)"XIX"+94(430)"XIX":001.891

ВКЛАД УЧЕНЫХ КАЗАНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА В СОЗДАНИИ И РАЗВИТИИ МУЗЕЯ ОБЩЕСТВА АРХЕОЛОГИИ, ИСТОРИИ, ЭТНОГРАФИИ ПРИ КАЗАНСКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА

Бегимбаева Ж.С.

Актюбинский региональный государственный университет имени К. Жубанова

Бұл мақалада Казан университетінің тарих қоғамының мұражай жұмысы туралы баяндалады. Қазақ халқының тарихы мен мәдениетін танудағы Еділ-Жайық бойындағы түркітілдес халықтардың арасындағы жүргізілген мұражайдың ғылыми қызметі анықталған. Түркітілдес халықтар ұлттық интеллигенциясы өкілдерінің ғылыми қоғамдардың өзара байланысы жастардың мәдени қарым-қатынасы мен рухани дамуына, жеке және шығармашылық байланыстың қалыптасуына, Ресей империясы құрамындағы өз халқының саяси жағдайына деген идеялық тұрғысы мен көзқарастарының ұқсастығы көрсетілген.

In this article reveal the importance of scientific societies of Kazan University in studying the history and culture of the Kazakhstan people in history of Kazakhstan in XIX centuries. Ethno-political and socio-cultural approaches to the problems of people's spiritual development with the accent on culture equality are asserted in the Kazakh historical science. The scientific societies interaction study is of significant, social, cultural and scientific interest, starting the research of the history and culture of Turkic people of West Kazakhstan and the Volga-Ural region in the second half of XIX-th centuries.

Кілт сөздер: *мұражай, университет, ғылыми қоғам.*

Key words: *museum, university, scientific societies.*

Музейная жизнь Поволжья и Урала является органической частью многогранной культурной жизни региона и включает в себя наряду с другими учреждениями культуры деятельность различных музеев. Музеи являются уникальными хранилищами историко-

культурного наследия этого большого полиэтничного региона, а также крупными центрами его изучения и популяризации.

Специфика музеев заключается в том, что, являясь научно-исследовательскими и просветительскими учреждениями, музеи, по самой своей природе, тесным образом связаны с научными и просветительскими центрами. Казанский университет — один из старейших университетов России, долгое время единственный университет на всю восточную часть огромной Российской империи, единственное высшее учебное заведение в Поволжье и на Урале.

Вопрос об открытии в Российской империи новых университетов был фактически осуществлен в первые годы царствования императора Александра I. 5 ноября 1804 года были подписаны утвердительные грамоты двух университетов – Казанского и Харьковского, являвшимися старейшими университетами после Московского университета (1755г.) [1, с.305]. Причинами, побудившими избрать Казань местом для основания университета, послужила отдаленность этого города от столиц, а также стремление развить на востоке Российской империи систему народного образования, поскольку университет того времени охватывал учебные заведения своего региона. Свою роль сыграло также появление в Казани с 1758 года гимназии, которая явилась базой для деятельности университета, укомплектованного сотрудниками и будущими студентами из нее. Первое время университет располагался в одном здании с гимназией. Первым попечителем Казанского университета был назначен вице-президент Петербургской Академии наук и член Главного правления училищ, ученый-астроном Степан Яковлевич Румовский (1734-1812) [2, с.45]. 14 февраля 1805 года состоялось открытие университета, С.Я. Румовский, собрав весь преподавательский персонал, прочитал грамоту императора. Все преподаватели университета были приведены к присяге. Ректором университета был назначен директор Казанской гимназии Илья Федорович Яковкин (1764-1836) – профессор российской истории, краевед, коллекционер [1, с.307].

Первые профессора Казанского университета – Н.И.Лобачевский (1792-1856), И.Ф. Яковкин (1764-1836), А.Э. Эверсман (1795-1860), М.Я.Киттары (1824-1880), К.Ф.Фукс (1776-1846), Х.Д. Френ (1782-1851) и ряд других начали заниматься изучением края, связывая свои исследования с необходимостью поднятия его производительных сил и культуры населения. В Казани сосредоточилась творческая деятельность лучших кадров ориенталистики – А.К. Казембека (1802-1870), И.Н.Березина (1818-1896), В.В. Радлова (1837-1918), Н.Ф.Катанова (1862-1922). По праву в XIX столетии Казань можно считать третьим центром ориенталистики в Российской империи наряду с Петербургом и Москвой [3, с.83]. Многосторонняя деятельность казанских востоковедов была связана с жизнью многонационального края.

С принятием в 1863 году нового Устава университета, появилась возможность обучаться в высших учебных заведениях и тем лицам, которые прошли обучение и в других провинциальных гимназиях. Это давало шанс получить образование в высшей школе и представителям казахского народа. С 70-х годов XIX века до 1917 года в Казанском университете училось 33 казаха, из них 18 – из Тургайской области, 9 – из Внутренней Орды, 2 – из Семиреченской области, и по одному человеку из – Акмолинской и Уральской областей. Полный курс Казанского университета окончило 22 казаха [4, с.140].

Среди ученых университета, занимавшихся изучением истории и этнографии Оренбургского края выделяется профессор медицины Карл Федорович Фукс. Он родился в городе Герборне Прирейнской области Германии в семье профессора богословия Герборнской академии. В 1798 году закончил Геттингентский университет, в Марбурге К.Фукс защитил диссертацию и стал доктором медицины. В сентябре 1805 года К.Ф.Фукс получил назначение в только что открытый Казанский университет на должность профессора естественной истории и ботаники [2, с.294].

Объектом его исследований были история, культура и быт татарского народа. Богатый фактический материал, собранный К.Фуксом в течение 40 лет его работы в Казани, и собственные этнографические наблюдения легли в основу его исследования «Казанские татары в статистическом и этнографическом отношениях» [5, с.143-222]. Оно не потеряло во многих отношениях своего значения и по сей день. К.Ф.Фукс интересовался историей и жизнью казахского народа. Во время посещения ханом Джангиром Казани в 1826 году, ученый провел экскурсию с ханом по Казанскому университету и беседовал с ним. Результатом этой встречи явилась статья К.Фука «Пребывание в Казани казахского хана Джангира», опубликованная в «Казанском вестнике» в декабре 1826 года [5, с.68-78]. В этой статье профессор познакомил общественность Казани с историей и культурой казахского народа в рамках русско-казахских и татаро-казахских торговых и культурных связей, показал стремление Джангира хана к взаимному общению с целью обучения сыновей в Казанском университете в будущем. Джангир хан также выразил желание открыть училище во Внутренней Орде, «чтобы и наши киргизцы чему-нибудь научились и вышли из дикого состояния» [5, с.70].

Казанский университет стал очагом демократической культуры, центром развития просвещения многонационального края, оказал большое влияние на культурную жизнь Западного Казахстана и Волго-Уральского региона в XIX веке, в подготовке первой плеяды национальной интеллигенции тюркоязычных народов. В Казанском университете в дореволюционный период действовало одиннадцать научных обществ.

Первым Президентом Общества естествоиспытателей в 1869 году был избран профессор Н.П.Вагнер. В фондах Государственного архива Оренбургской области сохранилось письмо профессора Казанского университета О.М.Ковалевского об оказании профессору В.П.Вагнеру помощи для путешествия по Казахской степи [6, Л.1].

Профессор В.П.Вагнер, действительный статский советник, по предложению Министерства народного просвещения был откомандирован в казахскую степь, на территорию Малой и Внутренней (Букеевской) Орды, для собирания материалов по геологии и естественной истории края, профессором были исследованы Индерское и Камыш-Самарское озера.

Многие ученые университета занимались сбором научных сведений, совершая экспедиции. В 1858 году профессор политической экономики и статистики Казанского университета П.Горлов по разрешению Министерства народного просвещения изучал природно-климатические особенности восточной части Российской империи, а именно, Оренбургской губернии. По утвержденному плану профессор исследовал местный край, его промышленные возможности для составления точных статистических данных [7, Л.1].

Импульсом к созданию «Общества археологии, истории и этнографии» (ОАИЭ) при Казанском университете явился IV Всероссийский археологический съезд, проходивший в Казани в 1877 году. Активным участником съезда был ученый и просветитель татарского народа Шигабутдин Марджани (1818-1889). На съезде Ш.Марджани выступил с докладом по истории Булгарии и Казани [8, с.76]. Это был первый случай выступления представителя тюркоязычных ученых на всероссийском научном форуме. Подготовка к съезду объединила историков, археологов и этнографов и побудила их к созданию постоянной научной организации по изучению не только прошлого края, но и современной жизни местных народов.

Общество было основано в 1877 году по предложению попечителя Казанского учебного округа П.Д.Шестакова (1826-1891). Учредители общества Н.П.Загоскин (1851-1912), Н.А.Осокин (1843-1895), Н.А.Фирсов (1831-1896), Д.А.Корсаков (1843-1920) и другие, разработали проект Устава общества, который был утвержден 18 марта 1878 года [9, с.9-11]. Эту дату и было решено считать днем основания Общества, хотя первое организационное собрание его членов-учредителей состоялось 5 мая 1878 года [10, с.211]. Общество состояло из трех отделений – истории, археологии и этнографии.

Основной целью Общества, как говорилось в §1 его Устава, являлось «изучение прошедшего и настоящего русского и инородческого населения в территории бывших Булгаро-Хазарского и Казанско-Астраханского царств, с прилегающими к ней местностями» [11, Л.3]. С этой целью Общество должно было отыскивать и публиковать собранные археологические, исторические и этнографические сведения и материалы, хранящиеся в местных собраниях и у частных лиц, оценивать и решать полезность их для науки; проводить научные исследования для сбора сведений, проверки и пополнения старых, устраивая для этого экспедиции и выставки; учреждать при Обществе библиотеку печатных книг, архив рукописей и актов, археологический и этнографический музеи; печатать, протоколы своих заседаний, издавать свои труды и другие исследования и материалы в виде периодических и отдельных изданий [11, л.4]. В 1897 году в Устав Общества были внесены некоторые изменения, расширявшие сферу объектов его изучения, в число которых были включены народы Сибири и Средней Азии [9, с.1].

В библиотеке Общества имелся 381 том книг, атласов и брошюр, а в архиве рукописей и актов числилось 90 номеров из 57 столбцов XVII века. Музей Общества еще не был разделен на археологический и этнографический. В нем числилось 370 номеров отдельных предметов, пожертвованных членами Общества и посторонними лицами, интересующимися его деятельностью [12, с.17]. От действительного статского советника Н.А.Аристова библиотеке была подарена его книга «Опыт выяснения этнического состава киргиз-казахов Большой Орды и кара-киргизов», С.-Петербург, 1895 [13, Л.2106].

Первым заведующим музея ОАИЭ в 1878 году стал инспектор татарских, башкирских и казахских школ при Казанском учебном округе В.В.Радлов [2, с.225]. Впоследствии известный русский тюрколог, этнограф, языковед, переводчик, действительный член Петербургской Академии наук В.В.Радлов, взял на себя труд по сбору и приведению в порядок первых археологических коллекций общества [3, с.381-385].

Василий Васильевич (Фридрих Вильгельм) Радлов родился в Берлине, выпускник Берлинского университета, в 1858 году приехал в Россию [3, с.385]. По мнению В.В.Радлова, одной из главных причин «неудач в деле образования «инородцев» являлся недостаток в учебниках и хороших учителях». В своем труде «Образцы народной литературы тюркских племен», ученый собрал образцы казахского фольклора: айтысы, сказки, легенды, поговорки, пословицы, исторические песни. Тексты казахского устного творчества, собранные В.В.Радловым, вошли в учебники и учебные пособия для русско-казахских школ [14, с.112]. Преемником В.В.Радлова стал в 1880 году П.А.Пономарев (1847-1919), затем музей возглавляли А.А.Штукенберг, П.И.Кротов (1852-1914), а с 1897 года Н.Ф.Катанов.

Целенаправленно собирались в музее общества археологические находки. Основными источниками их комплектования были экспедиции членов общества. Другим важным источником пополнения стали покупки находок археологических предметов у местных жителей. По свидетельству А.А.Штукенберга, в 1891 году, «музей представляет довольно полно археологические особенности Казанской и прилегающих к ней губерний». Он отмечал, что в музее очень полно представлен период каменного века, неолитические коллекции из Казанской, Вятской, Нижегородской, Пермской губерний. Коллекция отдельных предметов, собранных в Казанской и других губерниях, относилась к бронзовому веку [13, с.447]. Члены общества с целью пополнения музея занимались поиском экспонатов и в Тургайской области. Например, в 1895 году музей пополнился семью медными наконечниками стрел, найденных ветеринарным врачом В.П. Рожковым на берегу реки Бердянки Буртинской волости Актюбинского уезда Тургайской области [15, Л.2086].

Нумизматическое собрание музея ОАИЭ комплектовалось так же целенаправленно. Для этого члены общества использовали самые разные возможности. Монеты и

коллекции монет поступали в музей в результате археологических раскопок, проводимых сотрудниками общества, в виде случайных находок кладов и монет местными жителями, в результате покупок у коллекционеров.

Собрание рукописей и актов ОАИЭ включало в себя интересные исторические документы XVI-XIX веков, в том числе автографы знаменитых исторических деятелей. Член-сотрудник А.А.Диваев в 1895 году передал музею ОАИЭ копию надписей в мечети Ходжа Ахмеда Яссави и точную копию с той печати, на которой обозначено имя Яссави. Действительный член общества И.В.Аничков передал музею рукопись под заглавием «Летопись Сибири», датированную концом XVIII века [15, Л.208б]. Для обширной собирательской работы были привлечены силы самого общества, его действительных членов и активистов в лице членов-сотрудников. Сбор музейных предметов стал для них важнейшим делом.

Общество организовало научные связи с соответствующими организациями, чему способствовал обмен изданиями, печатание которых было налажено с первого года его существования с помощью университета [16, Л.9]. В 1894 году ОАИЭ обменивалось с тринадцатью зарубежными научными учреждениями и обществами в Париже, Берлине, Брауншвейге, Кенигсберге, Мюнхене, Вене, Будапеште, Праге, Константинополе и другими. В России ОАИЭ обменивалось изданиями со ста научными учреждениями и обществами [17, с.8-9].

Огромную роль в консолидации ученых, привлечении их внимания к отдельным вопросам исторических наук, а также в фиксации результатов научных исследований играли «Известия ОАИЭ», являвшиеся единственным в русской провинции (с 1892 года) двухмесячным журналом, всецело посвященным вопросам науки [18, с.33]. В 1897 году 24 зарубежных научных общества и учреждения и 136 научных обществ и учреждений Российской империи, обменивались изданиями с ОАИЭ [19, Л.227б]. На страницах «Известий ОАИЭ» при Казанском университете был накоплен огромный материал о различных сторонах культуры и быта народов Поволжья и Приуралья. Такие статьи как «Киргизы Кустанайского уезда Тургайской области», «Археология в Туркестане», «Поездка на киргизские поминки в 1892 году», «Этнографические очерки киргиз» и другие, содержат ценный фактический материал по хозяйству, материальной и духовной культуре казахского народа [20].

«Общество археологии, истории и этнографии» при Казанском университете координировало, поощряло и обеспечивало собирательскую деятельность. В период его существования были собраны огромные этнографические коллекции по культуре и быту поволжских и сибирских народов, этнографические материалы по культуре казахского народа. Этнографический музей Казанского университета приобрел тот законченный вид, по полноте и содержанию коллекций которого можно поставить его на одно из первых мест среди университетских музеев.

Литература

1. Спутник по Казани. Под ред. профессора Н.П.Загоскина.- Казань.:ООО ДОМО Глобус, 2005.-847 с.
2. Назипова Г.Р. Университет и музей: исторический опыт губернской Казани.- Казань.: РИЦ Школа, 2004.-396 с.
3. История отечественного востоковедения с середины XIX века до 1917 года.- М.:Восточная литература РАН, 1997.-536с.
4. Султангалиева Г.С. Западный Казахстан в системе этнокультурных контактов (XVIII-нач.XX вв.). -Монография.-Уфа.: РИО РУНМЦ Госкомнауки РБ, 2002.- С 262.
5. Карл Фукс: научно-биографический сборник. – Казань.: Жиен, 2005.- С480.
6. ГАОрО Ф.6, Оп.10, Д.7440
7. ГАОрО Ф.6, Оп.10, Д.4271
8. Юсупов М.Х. Шигабутдин Марджани.- Казань.: Тат.кн.изд., 2005.- С271.

9. Устав ОАИЭ при Императорском Казанском университете.-Казань.:Типо-литография Императорского университета,1898. –С.11.
10. Загоскин Н.П. История Казанского университета за первые 100 лет его существования (1804-1904 гг.). -Казань, 1902, Т 1.
11. НА РТ Ф.977, Оп. Совет, Д.6279
12. Известия ОАИЭ. Т II, 1879; Казань,1880.
13. Штукенберг А.А. Музей Общества археологии, истории и этнографии при Императорском Казанском университете.// Известия ОАИЭ, Том X, Выпуск 3.-1892.
14. Бержанов К. Русско-казахское содружество в развитии просвещения.- Алма-Ата.: Казахстан, 1965.-342 с.
15. НА РТ Ф.977, Оп. Совет, Д.9471
16. ГАОрО Ф.94, Оп.1, Д.93
17. Отчет ОАИЭ при Императорском Казанском университете за 1894 год. Казань, Типо-литография университета.-1895.-С.27.
18. Протоколы общих собраний и заседаний ОАИЭ за 1911г.- Казань, 1912.
19. НА РТ Ф.977, Оп. Совет, Д.9815
20. Войтеховский А.Киргизы Кустанайского уезда Тургайской области // Известия ОАИЭ. Том XXVI, Вып.4.- Казань,1910.- С.342-358.

УДК 930.1

ФЕНОМЕН СОЦИАЛЬНОГО ГОСУДАРСТВА В СОВРЕМЕННОМ НАУЧНОМ ДИСКУРСЕ

Казакова-Апкаримова Е.Ю.

Уральский государственный экономический университет (г. Екатеринбург)

Мақалада Еуропа және басқа мемлекеттеріндегі әлеуметтік мемлекеттің тарихи феномен ретінде пайда болу ерекшеліктеріне және тарихи тәжірибені пайдалану мүмкіндігін ескерген әлеуметтік мемлекеттің тарихи моделіне талдау жасалады.

This paper considers about the analyses of the foundational distinction of social government as a historical phenomenon in Europe and other countries as well as the analysis of the historical model of social government which takes into account the opportunity to use historical practice.

Кілт сөздер: «әлеуметтік мемлекет», әлеуметтік қорғау, жеке бастың бостандығы, әлеуметтік әділдік (заңдылық), мемлекеттік биліктің жариялылығы, тұрақты әлеуметтік төлем, лайықты өмір деңгейі.

Key words: welfare state, social protection, individual freedom, social justice (law), openness of governmental authority; stable social benefits; decent standard of living.

Со времени появления первой концепции социального государства немецкого ученого Л. фон Штейна (государства, обязанного обеспечить материальные условия жизнедеятельности граждан с целью поддержания стабильности самих общества и государства, особенно заботиться о работниках наемного труда в капиталистическом обществе с присущими ему социально-экономическими противоречиями и проблемами путем поднятия низших классов до уровня богатых) и последующих представлений А.Вагнера (о превращении буржуазного государства в государство всеобщего благоденствия), Ф.Ноймана (государственном устройстве на основе правовых институтов свободы и собственности, с акцентом на деятельность трудовых союзов), В.Абендрота и К.Ленка (о государственно гарантированной и регулируемой системы социального обеспечения,

имеющей целью достижение минимального уровня жизни и снижение социального риска работающим) гуманитарная наука ушла далеко вперед.

Важный этап в разработке данной проблематики на теоретическом уровне был связан с конституционным оформлением понятия «социального государства» в ряде европейских стран после Второй мировой войны (в Основном законе ФРГ в 1949 г., Конституции Франции в 1958 г, в Конституции Испании в 1978 г.). Зарубежными учеными (в частности, Манфредом Спикером) были сформулированы главные принципы социального государства: социальная защита, индивидуальная свобода, социальная справедливость (законность), социальная интеграция общества, последовательность взаимоотношений социального государства и экономического строя. Наработки зарубежных коллег были востребованы российскими учеными в постсоветское время. В частности, В.П. Милецкий, проанализировав вклад зарубежных ученых в исследование теории социального государства, пришел к лаконичной формуле: социальное государство – заботливое государство всеобщего благосостояния [1, С.91-95]. Исторический опыт построения социальных государств свидетельствует, что социальное государство зарождается на основе целенаправленной политики, для этого нужны правовые (в идеале - эффективное правовое государство) и экономические предпосылки (экономическая база, позволяющая проводить активную социальную политику, направленную на социальную защиту населения) [2, С.91-95].

В 1990-е гг. новые государства, созданные на историческом пространстве бывшего СССР, взяли курс на развитие социальных государств. Первой из них на этом пути стала Россия. В Конституции Российской Федерации (1993 г.) провозглашается, что Российская Федерация – социальное государство, политика которого направлена на создание условий, обеспечивающих достойную жизнь и свободное развитие человека. В соответствии с Конституцией 1995 г. Казахстан является демократическим, светским, правовым и социальным государством, высшими ценностями которого являются человек, его жизнь, права и свободы [3]. Программные установки политического руководства требовали осознания четких принципов устройства социального государства и его деятельности. Применительно к российской действительности в условиях модернизации В.П.Милецкий формулировал их следующим образом: открытость государственной власти; ее демократизм и либерализм; приверженность гражданскому миру и социальному согласию; социальная справедливость и солидаризм; адресная социальная защита населения через гарантированное социальное обеспечение; стабильные социальные выплаты; достойный уровень жизни; предпосылки для самореализации личности [4, С.94-95].

Проблема адекватной оценки формирования социального государства де-факто и де-юре в отдельных странах является предметом специальных исследований. «Однако заявление о социальном государстве само по себе, - пишет, например, В.Н.Кручинин о России, - не превращает нашу страну в таковое автоматически. Более верным было бы обозначить Российскую Федерацию как страну, находящуюся только на переходном этапе становления ее как социального государства, а приведенное выше положение Конституции расценивать только как программную установку, декларацию о намерениях и не более того» [5, С.18.]. А.Ф.Храмцов, сравнивая российский и европейский опыт осуществления государствами социальной политики, пишет: «вряд ли самый ярый адепт существования особой российской модели социального государства найдет хотя бы два-три общепринятых индикатора, по которым Россия соответствует канонам классических социальных государств Западной Европы» [6, С.22]. С другой стороны политолог признает, что «Идейная основа социального государства, заключающаяся в осознанной взаимообусловленности активной социальной политики, экономической эффективности и политической стабильности, постепенно, хотя бы на вербальном уровне находит признание в российском обществе» [7, С.74.].

В 1990-е и последующие годы увеличилось число специальных работ, посвященных проблеме социального государства, выполненных юристами, социологами, историками, экономистами, политологами и философами. Актуальной проблемой и предметом современного научного дискурса в отечественной и зарубежной науке стал анализ многообразия дефиниций, эволюций идей, взглядов о сущности, признаках и функциях социального государства, исторических путях и перспективах его развития в отдельных странах. Представляется важным исследовать особенности подходов представителей конкретных гуманитарных наук и ответить на вопрос, возможна ли междисциплинарная интеграция научных результатов.

Очевидно, что следует учитывать опыт и итоги развития всей социально-философской мысли, касающейся роли и значения государства в жизни человека и общества, что, в частности, и делает Л.Н.Кочеткова. Проводя *социально-философский анализ* социального государства и подчеркивая аксиологическую функцию социальной философии по рационализации ценностей, исследователь говорит о важности осознания ценностной составляющей понятия «социальное государство»: «В этом аспекте социальное государство выступает как один из общественных идеалов человечества». Опираясь на идеально-типическую методологию М.Вебера, Л.Н. Кочеткова заключает, что социальному государству присущи некоторые инвариантные черты (при этом социальным государством может быть независимо от формы правления), что видно из авторского определения: «социальное государство – это государство, которое с целью сглаживания классовых противоречий и стабильного развития рыночной экономики, гарантирует каждому гражданину стандарты материальной жизнедеятельности, позволяющие ему реализовать свое право на частную и публичную автономию» [8, С.103].

Наличие конституционной нормы о социальном государстве в контексте конституционного права и эволюционных особенностей конституционного строя тех или иных государств является предметом исследования представителей юридических наук. М.В. Баглай показывает изменение научных представлений о сущности и природе социального государства: «Когда после второй мировой войны в конституциях ряда западноевропейских стран появилась формула «социальное государство» (ФРГ, Франция, Италия и др.), многие исследователи считали, что обязанности такого государства сводятся только к провозглашению социально-экономических прав граждан (право на труд, на отдых, социальное обеспечение и др.) или к раздаче пенсий и различных пособий». В дальнейшем устоялись мнение, что социальное государство «призвано создавать условия для обеспечения граждан работой, перераспределять доходы через государственный бюджет, обеспечивать людям прожиточный минимум и содействовать увеличению числа мелких и средних собственников, охранять наемный труд, заботиться об образовании, культуре, семье и здравоохранении, постоянно улучшать социальное обеспечение и др. Выяснилось, что помимо собственно социальной политики социальную ориентацию должна приобрести вся экономическая политика правительства и при этом не перечеркивать конкуренцию и экономическую свободу, поощрять индивидуальную инициативу, сохранять и даже усиливать стимул к росту личного благосостояния. Это государство должно бороться не против богатства, а против нищеты, оно отрицает чрезмерный этатизм в распределении благ, поощряя социальную функцию частной собственности» [9, С. 119]. Социальное государство берет на себя обязанность заботиться о социальной справедливости, благополучии своих граждан, их социальной защищенности [10].

Важной представляется проблема соотношения понятий социального и правового государства. В этой связи С.Е.Саменкова полагает, что одним из самых актуальных в современной России является вопрос о справедливости: «В настоящий период времени необходимо приложить все возможные усилия, чтобы идея справедливости стала единой, она должна пронизывать все сферы общественной жизни. На основе идеи о

справедливости, представлений о ней как истинной цели правового и социального государства должны происходить такие важнейшие процессы, как формирование менталитета в современном обществе, формирование и преемственность норм морали, правовой культуры и, соответственно, развитие правовой системы» [11, С.15.]. Об актуальности идеи справедливости писал еще английский позитивист Дж. Милль, который, занимаясь основами политической экономии, пришел к убеждению, что законы производства базируются на рыночных принципах, а законы распределения должны осуществляться людьми в соответствии с требованиями социальной справедливости.

Не менее важным является внимание к действию политического фактора в развитии теории социального государства, чему в частности посвящены исследования А.Ф.Храмцова, усматривающего в социальном государстве политический союз рыночной экономики и социальной справедливости в интересах всего общества. Целесообразно привести предлагаемое им определение: «социальное государство – это особый тип государства, возникшего в результате широкого исторического компромисса разнонаправленных политических и социальных сил в интересах всех слоев общества, основанного на осознании зоны объективных общих интересов контрагентов социального противоборства и необходимости ее дальнейшего расширения с помощью активной, опирающейся на экономическую эффективность и политическую стабильность, социальной политики» [12, С.5-7].

Одним из ключевых в дискурсе обществоведения вопросом в контексте исследуемой проблематики является вопрос о взаимоотношениях гражданского общества и социального государства. Можно согласиться с точкой зрения В.П.Милецкого, полагающего, что «политика социального государства направлена не только на осуществление адресных социальных программ, повышение уровня жизни, создание системы эффективной социальной защиты и социального обеспечения, но и на активное формирование, укрепление и рост среднего класса», что содействует процессу развития гражданского общества. Логично замечание исследователя о том, что и частные социальные интересы (когда мы говорим о гражданском обществе), и общезначимые социальные интересы (применительно к цели существования социального государства) нуждаются в правовом обеспечении к могут быть реализованы посредством государственной поддержки [13].

В заключение следует подчеркнуть, что концепция социального государства динамично развивается уже свыше ста лет, вряд ли целесообразно преувеличивать теоретические разногласия, типичные для представителей отдельных гуманитарных наук в ходе выработки единой теории и умалять наличие возможностей для междисциплинарного диалога. Очевидно, что тщательное исследование тех или иных аспектов феномена социального государства в рамках конкретных наук с использованием проверенного инструментария углубляет научные представления о проблеме социального государства. Перспективным направлением исследований является ретроспективный анализ исторического феномена социального государства с учетом особенностей его зарождения в европейских и других странах, многообразия исторических моделей социального государства с учетом возможностей использования исторического опыта.

Литература

1. Милецкий В.П. Российская модернизация: Предпосылки и перспективы эволюции социального государства. -СПб., 1997. -С.91-95.
2. Там же.
3. См. подробнее об особенностях конституционного строя Республики Казахстан: Кубеев Е.К. Основы конституционного строя Республики Казахстан :Дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02 : Москва, 1998.- 384 с.
4. Милецкий В.П. Российская модернизация: Предпосылки и перспективы эволюции социального государства.- СПб., 1997.- С.94-95.

5. Кручинин В.Н. Социальное государство и его функции в условиях современной России // Научно-исследовательские публикации. - 2013.- № 1. -С.18.
6. Храмцов А.Ф. [Социальное государство: Россия и европейский опыт. - М, 2007. - Дисс. докт. полит.наук. -С.22.](#)
7. Храмцов А.Ф. [Социальное государство: факторы изменчивости // Социологические исследования.- 2012. -№9. -С.74.](#)
8. Кочеткова Л.Н. Философский дискурс о социальном государстве. - М., 2012. - С.103.
9. Баглай М. В. Конституционное право Российской Федерации. - М, 1998. -С. 119.
10. Там же.
11. Саменкова С.Е. К вопросу о цели социального и правового государства // Вопросы экономики и права. - 2012. - № 2. -С. 15.
12. Храмцов А.Ф. [Социальное государство. Практики формирования и функционирования в Европе и России // Социологические исследования. -2007.- №2. -С.5-7.](#)
13. Милецкий В.П. К соотношению гражданского общества и социального государства / <http://greatsam.chat.ru/mileckiy.doc>

УДК 342

КОНСТИТУЦИЯ ТӘУЕЛСІЗДІКТІҢ НЕГІЗГІ КЕПІЛІ

Абдоллаев Н.А.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Статья посвящена истории Конституции (1995г.) Республики Казахстан. При этом проводится исторический анализ общественно-политической ситуации в стране на тот момент и основные причины принятия Основного Закона, роль Президента РК в этом деле. С позиции современности проанализированы отдельные положения этого документа, а также выводы автора по вопросам юридического всеобуча.

In this article the history of the Republic of Kazakhstan (1995) is examined by the author. The historical analysis of public and political situations in the country at that moment and the reasons of the Main Law of adopting and RK President's role in this case are also shown by the author. Several articles of this document and conclusions are given with modern position by the Doctor.

Ключевые слова: *Конституция, права, традиция, государства, общества, независимость, национальный дух, культура, референдум.*

Key words: *Shooting Law, Constitution, right, tradition, state, independence, national spirit, culture, referendum.*

Қазақстан «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» деген атаумен белгілі ел аузындағы Президенттің Жолдауы тек отандастар емес ТМД кеңістігінде қызығушылық танытып отырғанына өз көзім жеткендей болды. Жуырда көршілес Ресей астанасындағы әлемге танымал М.В.Ломоносов атындағы Мәскеу университетінің ЖОО педагогика кадрларын қайта даярлау және білімін жетілдіру институтында осы мемлекеттің аймақтарынан білім алып жатқан әріптестермен болған ғылыми сұхбатта олар осы құжатта қойылған міндеттерді үлкен ынтымақпен қабылдап көптеген сауалдар қойды. Әсіресе, КСРО тарағаннан кейінгі кездегі еліміздің саяси-экономикалық құрылымынан да, ұлттық психология жағынан да үлкен өзгерістерді бастан кешіп, мүлде жаңа мемлекетке айналғаны ерекше аталды. Жолдамадағы Елбасының «Жаңа Қазақстан өзінің дербес даму жолын таңдап, жылдан жылға әлемдік қоғамдастықта барған сайын зор құрмет пен беделге қол жеткізе отырып, алға қарай нық сеніммен ілгерілеп келеді» деген түйінінің Еуразия кеңістігіндегі беделді ел азаматтарының қолдауы емес пе?

Осы орайда тағы бір жәйтті ортаға салғым келіп тұр. Өзім қатысқан тәуелсіздігіміздің он бес жылдық салтанаты тұсында Президент Н.Ә.Назарбаев «Біз әлемде жаңа мемлекет құрдық!» деп зор сенім және шексіз мақтанышпен айтты [1]. Шынында да тарихи өлшеммен пішкенде тым қысқа егеменділік сапарымыздың жылдарында Қазақстан дейтін табиғи байлығы мол, өзіндік даму жолын таңдаған мемлекет екенін әлемдік өркениетке танытып өзін есепке алғызып біз де әлемді барынша тани білдік. Яғни, шет елдердің озық тұсы қандай, қиындығы неде – соны біршама байқадық, немесе өзіміз көрдік, кең байтақ бейбіт табиғатты, халқымызды көрсеттік. Бұндай мүмкіндік ата тарихымыздың бұрын-соңды басынан өтпеген жаңа кезең. Сондықтан болса керек Елбасының 2007 жылдағы халқына Жолдауының атауы төркіні.

«Жаңа кезеңнің негізгі міндеттері» деп аталған Жолдаудың бесінші тарауында «Қуатты мемлекеттік билік пен демократия – бір-біріне кереғар емес. Демократия тек заңдылық қатаң сақталатын жерде ғана дамиды» [2] деп жазылған. Осы тарау аясындағы ойымызды осыдан он жылдан астам кезде қабылданған тарихи маңызды ең қымбат қазына – Қазақстан Республикасының Конституция жөнінде болмақ. Бүкілхалықтық референдумде талқыланып, мақұлданғаннан соң Негізгі Заң болып өмірге келгені баршамызға аян. 1995 жылы конституциялық жасқа толған қазақстандықтар осы оқиғаның куәгері болғанын зор сезім және жауапкершілікпен бағаласа, осы материалдың авторы сол тарихи оқиғаны ұйымдастырып сәтті өткізгенін мақтанышпен тұтады. Ақтөбе қаласында Республика Парламентінің сайлауын өткізгеннен кейін мен облыстық аймақтық сайлау комиссиясының төрағасы болып сол жылы елімізде екі референдумды сәтті өткізгеніме өмірдегі азаматтық парызымды абыроймен орындадым деп мақтан тұтамын.

Сол Негізгі Заңымыз бір мүшелі жас биігіне жаңа көтерілгенімен оның өміршеңдігі мен демократиялық табиғаты туралы қоғам мүшелері мен шетел азаматтарынан көптеген жылы лебіздер зор сеніммен айтылып келеді. Осымен қатар өткен жылдары, әсіресе саяси-бұқаралық науқан сәтінде, Конституцияның тараулары мен баптары туралы әртүрлі ой-пікірлер, тіпті пікірталастар болғанымен, бүгінгі биігімізден қазақстандықтар оның негізгі түйіндерін күнделікті тіршілігінің бас кепілі екеніне құрметпен қарайтыны баршамызға аян.

Конституция туралы Референдум алдында және оның барысында қоғамдық пікірде 1993 жылы қабылданған конституция толық еніп үлгермей ізімен жаңа Негізгі Заң қабылдау қажеттілігі қаншама деген сұрақ, пікірсайыстар көп болды. Өткен ғасырдың 90-шы жж. КСРО кезіндегі экономикалық байланыстар ыдырап, кәсіпорындар жұмысы тоқтап, жұмыссыздық ұлғайып, ақша құнсызданып /инфляция/, халықтың күнделікті тіршілігіне қажетті тауарлар тапшы болған жағдайда кеңестік мемлекет заңдары күшін жойды. Осы кезде билік басына ұмтылған түрлі саяси құлдыратушылар қоғамдағы қиындықтарды ушықтырып, тіпті мемлекеттікке оның тұтастығына ірткі келтіре бастады. Сол заманда елімізді сақтау мақсатында ұнамсыз немесе жартылай, келісімшілік сипаттағы шешімдер қабылданып, тіпті қателіктерге де жол берілді.

Ал 1993 жылғы Конституцияға келетін болсақ, ол қоғамда жүргізіліп жатқан саяси, әлеуметтік-экономикалық реформаларға қарсылар мен ҚКСР-ны демократиялық, өркениетті мемлекетке трансформациялауды қолдайтындар арасындағы дәнекерлік рөлін атқарды. Сондықтан, ол тарихи құжат бойында құнды қағидалар болғанына қарамастан, бұрынғы идеологияның үстемді саяси, экономикалық бояуларынан арыла алмады. Ойымызды нақтылау үшін 1990-1994 жылдар аралығында қабылданған заңдарды талдасақ олардың басым көпшілігі объективті популистік сипатта болып, нарықты экономикасы мен демократиялық қоғам құрылысындағы құқықтық қатынастарды тек қана реттеуші құралы сипатынан аса алмады. Біздің пайымдауымызша қазіргі Ата Заңымызды қабылдаудың негізгі осы жәйттер болды. Елбасының тәжірибесі және көрегендігі болса керек Конституция жобасын дайындау кезінде әлемдік демократиялық тәжірибелер жан-жақты сарапталып Қазақстандағы мемлекеттік құрылым мәселелері қызу және өткір

талқылануына жол ашылып, қазақстандықтар биліктің өзіне тиімді түрін таңдады. 30 тамыз 1995 жылғы өткен референдумның демократиялық табиғатын оған сайлаушылардың 90 пайызы қатысуынан анық көреміз [3].

Сол Конституция аясында кейбір ой-түйіндерді талдап көрелік. Төл құжатымыздың бірінші бабында “Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады; оның ең қымбат қазынасы – адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары ” - деп ерекше көрсетілген [4. 4]. Конституциямыздың осы бабынан мемлекетімізде адам құқықтарының құндылығы ең биік бағаланғанын айқын көреміз. Төл құжатта азаматтардың бостандықтары мен негізгі құқықтары әлемдік деңгейдегі қалыпта бекітілген. Референдум барысында осы баптың айналасында облыс сайлаушылары арасында жүздеген ой-ұсыныстар болып алқа оны халық арасында талқылауға 90-ға жуық кездесулер мен пікір алысу шараларын өткізді. Бұрын-соңды бұндай шараларды ашық еркін өткізу тәжірибелердің болмауы алқа мүшелерін өзіндік қиындықтарға да кезіктірді. Әсіресе, Конституция жобасын халық арасында талқылап олармен пікір алысуда кәсіби-нақтылы жауап бере алатын заңгерлер тапшылығы әбден байқалды. Ал сол заманғы заңгерлердің бұндай қызметтен тәжірибесінің шектеулі екені анық байқалды. Оның да өзіндік себебі болды, күні кеше кәсіби заңгердің рөлін партиялық буындарға табынып қалған психология да өз әсерін тигізді.

Біздің Конституция азаматтарға қызмет ету құқығы мен қатар, оның күш-қуаты және кәсіпкерлік бастамаларын қолдап ондай істерге даңғыл жол ашқан. Бұл бағытта қазақстандықтардың бостандықтары мен құқықтарын қорғауды қамтып жетілдіру мақсатында да жан-жақты кепілдіктер қаралған. Конституция тарихымызда тұңғыш рет адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарының кепілі етіп республикамыздың Президентін танытқан. Олай болса қазақстандықтардың құқығын қорғауға биліктің барлық буындары тартылғаны жөн. Әлемнің өркениетті мемлекеттерінде қалыптасып, билікте барынша орын тапқан көрініс, ол саяси, еңбек және басқа да мүліктік немесе мүліктік емес құқық бұзушылықтарды әділ анықтау ісінің сотқа берілуі.

Біздің пайымдауымызша, Конституцияның құндылығының нық тірегі – әлемнің өркениетті елдер тәжірибесі аясында адам жеке тұлға, құқықтық қатынас субъектісі, мемлекеттің құрылтайшысы болып бағалануында. Әлемге әйгілі атаулы түркі бастаушысы Күлтегіннің “аспан мен көктің арасын тіреген” еркін түріктерінен кейін қандастарымыз ғасырлар бойы ”ханның қарашасы”, ”патшаның боданы”, жұмысшы немесе шаруа табының құрамдасы, түрлі қоғамды билеуші ұйымдардың мүшесі болып бағаланды. Егерде Ата заңымыз тұрғысынан талдасақ онда адам, оның өмірі, құқықтары мен бостандығы мемлекетіміздің ең қымбат қазынасы деп ашық және анық көрсетілген. Тіршіліктегі ең қадірлі, бүкіл адамзат тарихындағы арман-аңсау болған құндылықтар – сөз бостандығы, меншік иесі, шетелдермен қарым-қатынас, қалаған аймаққа көшіп-қону т.б. да осы тәріздес жәйлер Конституция аясында мүмкін болғаны баршамызға соңғы 15 жылдық тарихымызда аян болды. Бүгінгі қазақстандық жастар әлемнің таңдаулы оқу орындарында білім алып, ал мамандар озық технологиядағы өндірістерде кәсіби шеберлігін жетілдіріп жемісті қызмет атқаруына Конституция кепіл болғанына егеменділік сапарымызда көзіміз анық жеткен болар.

Конституцияның негізін, оның өміршеңдігі мен құндылығын ондағы демократия – халықтың билікке батыл араласуы да таразылайды. Халық өз билігін тек қана еркін сайлау нәтижесінде жүзеге асырып, өз өкілдерін билік орындарына ұсыну арқылы мемлекетті басқаруға қатысады. Құжатта өте ұтымды тілде билік көзі халық екенін, тек көптің тілегі мен мүддесі аса биік екені ереже тұрғысынан жан-жақты сипатталған [5.12].

Конституцияға байланысты мәселелер аясында әр мемлекетке тән ұлттық идеологияның негізін қандай құндылықтар құруы керек деген көптеген, қарама-қайшы пікірлер айтылып келеді. Біздің пайымдауымызша, құқықтық мемлекет тұғыры заңның жоғарғы мәртебесінде, Конституцияның мызғымас беріктігі ұлттық идеологияның негізі

және түпқазығы. Егерде олай болса, ұлттық идеология – ол тәуелсіздік, белгілі өркениеттегі дамыған мемлекет, саясат биігіндегі халық мүддесі, баршамыз құрметтейтін мемлекеттік тіл, еркін бәсекеге қалайтын экономиканың теориялық жиынтығы. Аталмыш түйіндер тек қана құқықтық, өркениетті мемлекет құруға бағыт алған елдердің Конституциясы мен заңы аясында қалыптасып жүйелі сипатта жетілуі мүмкін. Құқықтық сана, мәдениет қалыптасу жағдайында ғана азаматтар бойында зиялылық, ұлтжандық және ұлтаралық толеранттық мазмұндағы дүниетаным қалыптасуы мүмкін.

Конституцияда еліміздің көпұлтты құрылымы, оның себептері мен тарихи жолы ескеріліп ұлтаралық қатынас мәселелері мен оған қойылатын міндеттер де айқын көрсетілген. Аталмыш міндеттердің негізіне қоғамдық татулық пен саяси тұрақтылық басты кепіл ретінде алынып, ұлтаралық қатынастағы шыдамдылықты қорғап сақтау жолдары Конституцияны қабылдау тұсында аса өткір мәселеге айналды. КСРО ыдырағаннан кейін жас тәуелсіз мемлекеттердің барлығы дерлік бетпе-бет кездескен зор кедергі қамалға айналды. Одан өту жолы әр елде әрқалай өріс алып, өкінішке орай кейбір аймақтарда мыңдаған жазықсыз жандар ұлтаралық, ұлысаралық жанжалдың құрбаны болды. Қазақстан егеменділігін жариялағаннан кейін өздерінің тарихи отанынан тыс қалған ұлттардың, орыс тілді азаматтардың құқықтық дәрежесі туралы әңгіменің қызуы көпке шейін басылмай тұрды. Осындай аса күрделі жағдайдан шығу Елбасының көрегенділігі, ерен ерік-жігерінің нәтижесінде Конституция қағидалары толық сақталып, тіпті онда бұл мәселе туралы жазылған баптың ақиқаттығына көз жетті.

Ұлы грек заңгері Солон: “Жақсы конституция қандай болуы керек?” деген сауалға “Әуелі айтыңызшы, қандай халыққа және қандай дәуірге ол қажет?” – деп жауап беріпті [6.142]. Осы терең және мазмұнды ой-түйіннің демократия және өркениет әлеміне бет алған Қазақстан Республикасы мен басқа елдер үшін маңызы өлшемсіз.

Конституция – мемлекеттің басты саяси-құқылық құжаты. Сондықтан, елдегі саясат және құқық бір-біріне қайшы емес біртұтас болуы керек, егерде осы шарт сақталмаса екеуі де мемлекеттік эволюцияға кедергі келтіреді. “Конституция” термині өз негізін латын тіліндегі “constitutio” сөзінен алады, яғни “орнықтыру” деген мағына береді. Конституция мемлекеттің Негізгі Заңы болуымен бірге сол мемлекеттің заңын шығарушы табанын қалайды. Осы ереже адамзат тарихындағы барлық мемлекеттік құрылымдардың сынағынан өтіп тәжірибе аясында орнын анықтаған.

Конституция аясында баршамыздың ойдан алыстатпай әр сәтте ескеретін маңызды мәселе ол азаматтардың құқықтық мәдениеті. Өркениетті мемлекет азаматтарының құқықтық мәдениеті әлемдік тәжірибеде құқықтың руханиятты концепциясы, адамның қоғамдағы бостандығы мен тиісті мәртебесі және әділетті заң шығару да Конституцияға тікелей тәуелді. Ал Негізгі Заңның деңгейі мен дәрежесі тұрғындардың құқықтық мәдениетін алдын-ала болжап анықтайды. Олай болса, азаматтардың құқықтық мәдениеті Конституцияның демократиялық мазмұны мен оның аялдаусыз жетілуіне байланысты. Сайып келгенде, осы екі түйін болашақта Қазақстан азаматтарының құқықтық мәдениетінің негізі болмақ.

Әлемдік саясаттының тұрақсыз жағдайында қуатты мемлекет – егеменділіктің басты кепілі мен тірегі. Әлемнің басқа аймақтағы мемлекеттермен салыстырып талдасақ біздің орнымыз ерекше күрделі. Қазіргі заманда Шығыс Еуропа елдерінің көпшілігі сыртқы қауіптен сақтану үшін НАТО құрамына мүше болуға ұмтылуда. Осымен қатар тіпті мемлекеттік тарихына бірнеше ғасыр толған елдерде басынан жаһандану үрдісін кешуде. Жаһандану құбылысы әлем мемлекеттерінің әр-қайсысының өзіндік даму жолы бар екенін паш етті. Бұл жағдайда Қазақстан мемлекетінің даму қағидасы әлемдік экономикаға кірігуде екенін Президент Н.Ә.Назарбаев қайта-қайта айтқанды және осы қағида Конституцияда да өз орнын тапқан.

«Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» Жолдауы аясынан бағалайтын болсақ біздің тарихи өлшем тұрғысынан біздің мемлекетіміз әлемдік пішімде біршама биік асуларды алғанын өркениетті елдер мойындағаны баршаға аян. Егемендік сапарымыздың биігінен

талдасақ экономика, еліміздегі бейбітшілік пен тұрақтылық, ұлтаралық келісім, болған түсінбестік пен қайшылықтарды Заң негізінде реттеу ж.б. осы құжатты бүкіл қоғам мүшелерінің мақұлдап қабылдауының объективті нәтижесі. Осы сәтте “Халық басынан кешіп үйренген конституция ең қонымды Конституция”, - деген ағылшын философы және заңгері Бентам Иеремидің ой-түйіні дәл келеді [7. 178].

Конституциямыздың баптарын қайта-қайта саралап оны күнделікті күй-жәй тұрғысынан талдайтын болсақ бірталай ойларды көпшілікпен пішуге қайта-қайта сілтейді. Яғни, Ата Заңда қойылған міндеттерді орындауға кедергі болып тұрған көріністерді шектеп жою, азаматтардың бойында құқықтық мәдениетті қалыптастыру арқылы өркениетті мемлекет деңгейіне жету амалы, осыған орай әлемдік тәжірибедегі тиімді әдістерді қолданудың жолы қандай деген сауал әрине ойландырады. Ғылым мен заңдылықта жинақталған тәжірибені ескеріп, көптен айтылып келген ұсыныс-пікірлер батыл енгізілсе оң нәтиже беретіні анық. Олар:

- мемлекет өмірінде заңдылық ең биіктен орын алуы керек, тек қана осы шарт сақталса конституциялық, құқықтық мемлекет және құқықтық мәдениет жоғары дәрежеге көтерілуі мүмкін;

- құқық жүйесін жетілдіріп, ондағы көптеген олқылық пен қазақ және қазақстандықтар көңілін қанағаттандырмайтын баптардан арылып оны Конституциямыздың қойған талаптарына сәйкестендіруді жуық арада шешкен жөн;

- Конституцияда жарияланған адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтары мазмұны нақтылы өмірдегі тәжірибемен толықтырған дұрыс;

- билік тармақтары жіктеліп дербестенуі Конституциядағы ұрандық мазмұнын өмірде қатаң сақталатын нақтылы іс-қимылға трансформациялану /ауысуы/ бағытында жүйелі істер атқаруды қажет етеді;

- мемлекетімізде Конституцияға қайшы әр көрініске төзімсіз құқықтық баға беріп отырған жөн;

- Конституцияда жарияланған құқықтар мен міндеттерді орындауға нұқсан келтіретін мемлекет азаматтарына бірдей нақтылы жауапкершілік түрлерін анықтап қоғам мүшелерін хабардар ету;

- білім жүйесінің барлық буындарында Конституция оқу бағдарламаласына енгізіліп оны оқыту ісін міндеттеу және оның мазмұнын жетілдіріп отыру. Жалпыға міндетті заңгерлік оқулар еңбек ұжымдары мен бизнес саласындағы қызметкерлер арасында жүйелі түрде жүргізіліп, әр қызметкердің белгіленген мерзімде құқықтық білім дәрежесі сыналғаны жөн;

- мемлекеттегі атқарушы билік буын қызметкерлерінің барлығы дерлік заңгер мамандары болғаны жөн және олардың дәрежесі, түрлі лауазымдық биіктеуі де өз білімдері мен тәжірибелеріне тәуелді болуына қол жеткізген оң нәтиже беретіні де анық.

Ата заңымыздың сапарында күні шуақты, қуаныш пен толқуға толы сәттер мен айтыс-пікірталасты жәйлер де аз болған жоқ. Біздің пайымдауымызша, осы мерзімдегі ең басты жетістік ол Конституция баптарында қойылған міндеттер өз реті және орнымен жүзеге асырылып, елімізде эволюциялық бағыттың негізгі жоспар-міндеттері өркениетті, бейбіт әдіспен шешіліп келгенінде. Осы жәйттер де Елбасының қазақстандықтарға арнаған Жолдауында орнын тапқан.

Әдебиеттер

1. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан жолы – 2050: «Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ». - Астана, 2014.
2. Назарбаев Н.Ә. Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан. // Егеменді Қазақстан. – 2007. – 1 наурыз.
3. ҚР Орталық сайлау комиссиясының хабарламасы. // Ақтөбе. – 1995.- 12 қыркүйек.
4. Қазақстан Республикасының Конституциясы. - Алматы, 2003.- 4 б.

5. Сонда, 12 бет.
6. Әлемнің мемлекет және құқық саласының ойшылдары. Анықтама. - М., 1988. -142 б.
7. Сонда, 178-бет.

УДК 903.5 Ж-89

**АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ НА ТЕРРИТОРИИ
КАЗАХСТАНСКОГО АЛТАЯ — МОГИЛЬНИК БЕРЕЛЬ (1998-1999г.г.)**

Бегимбаева Ж.С., Жунусов С.У.

Актюбинский региональный государственный университет имени К. Жубанова

Бұл мақалада 1997 жылы француз археологиялық миссиясымен бірге Майемер даласында ерте темір, көне түрік дәуірі ескерткіштері мен тастағы ежелгі таңбаларды зерттеген БЖҒМ археология институтының З.С.Самашев бастаған археологиялық экспедициясы келесі 1998 жылдан бері тоң басқан Берель обаларына молекулалы биология, генетика, архитектура, топырақтану және т.б. өзге ғылым салалары жетістіктерін пайдалана отырып, көне мен қазіргі популяцияның өзара сабақтастығы мәселелерін шешу жолымен қазба жұмыстарын жүргізіп келеді. Содан бергі жеті маусымда ежелгі көшпелілердің №4, 11, 18, 31, 32, 34, 36, 71, 23 сынды оншақты обалары қазылды. Бір қорымды пәнаралық тұрғыдан толық зерттеуді мақсат тұтқан бұл топтың әр сала бойынша кейбір жұмыс қорытындылары жарияланып та жатқаны айтылады.

The burial Berel, including more than 70 barrows with stone embankments situated in a picturesque valley in the right bank of the river Buhtarma on the third cyclic terrace by the spine Listvyaga. Here after the confluence of the river Akberil, the bank of river Buhtarma enlarged till 2 km. from the eastern till western side of the bank covered with mountains Kempir, Kainar, Karashok and Betsu. Nowadays the burial Berel occurs singular monument in the territory of Kazakhstan, the research which lets not only with the most reliable to reconstruct the aspect lives of the region 2.5 thousand years ago, but on the basis of learning the mummied remains of ancient people will be detailed with paleogenetic marks of blood of Kazakhs on the biochemical and molecular-gene levels. Find things made in the barrow Berel occurs not only unique, but it presents the prominent discovery of the world level and absolutely puts in an essential endowment in development of the world culture and it improves the prestige of Kazakh science.

Кілт сөздер: оба, көшпенділер, қорған, жерлеу камерасы, тас үймесі.

Key words: a burial, the nomads, a barrow, funeral camera, stone embankments.

В 1998-1999 годах Международная археологическая экспедиция Института археологии им. А.Х.Маргулана Министерства образования и науки Республики Казахстан при участии французских специалистов проводила исследование курганов ранних кочевников на территории Казахстанского Алтая в Катонкарагайском районе Восточно-Казахстанской области – могильника Берель.

Могильник Берель, состоящий из 31 кургана с каменными насыпями, расположен в живописной высокогорной долине. Она образована рекой Бухтарма, ограничена ее притоками рр. Ак Берел и Буланты (Сохатушкой). С восточной и западной сторон она замкнута горами Кемпир, Кайнар, Карашоки, Бетеу. Склоны гор покрыты смешанным лесом (береза, осина, лиственница, пихта, ель) и луговыми травами. Абсолютная высота

долины – 1100 м; здесь сохранились следы растущей когда-то лиственницы и березы. Могильник расположен на третьей надпойменной террасе в 7 км юго-западнее с. Берел.

Экспедиция за два года исследовала 2 кургана могильника Берель - №11,18. Исследования памятников проводились комплексно: в сотрудничестве археологов с палеоботаниками, мерзлотоведами, почвоведом, геологами, архитекторами, палеозоологами, этнографами, генетиками и реставраторами. При исследовании курганов особое внимание уделялось конструктивным особенностям сооружений [1, стр. 5].

Курган №18. Диаметр – 17-18 м, высота – 1,05 м. Он соединяется с помощью выложенной на уровне древней дневной поверхности каменной “дорожки” с Ю-В соседним курганом. Наземное сооружение памятника, округлое в плане, возведено поэтапно на слегка наклонном участке из разновеликих плит темно-серо-зеленоватого сланца. В результате археологического исследования удалось проследить некоторые конструктивные элементы сооружения. Верхний открытый слой насыпи кургана состоит из плотно уложенных мелкоколотых камней и галечника мелких размеров. Этот слой насыпи выполнял, скорее всего, функцию своеобразного панциря, покрывающего нижележащие камни и пустоты, т.е. основного терморегулирующего компонента сложной наземной конструкции памятника. Края панциря соприкасаются с лепесткообразной внешней крепидой кургана, состоящей из наклонно врытых широких плит, и укреплены каменным поясом шириной 1,5-1,7 м с заметно выпуклой поверхностью. Пояс, сооруженный поверх нижнего края панциря из более мелких камней, выполнял, возможно, функцию дополнительной крепиды, удерживающей склоны насыпи кургана от расползания. Концы его уложены с напуском друг на друга в ССВ секторе и образуют своеобразный “узел”, который в семантическом плане мог выражать идею “замыкания”, окончательного отделения “своего” и “чужого”. Этот пояс был покрыт слоем дерна. Следующий слой насыпи состоит из плашмя положенных плит и брусковидных камней крупного и среднего размера, среди которых изредка попадает галечник. Этот слой также покрывал все наземное сооружение вплоть до “лепестков” крепиды. Под ним расположен главный конструктивный элемент наземного сооружения - широкая околмогильная ограда с высокой внутренней и пологой внешней стенками. Она возведена из крупных брусковидных камней и плит, лучше сохранившийся ее фрагмент в ЮВ секторе насчитывает 8 блоков в высоту. Большая их часть уложена в радиальном направлении. Эта ограда, по-видимому, выложена на предварительно выровненную поверхность погребенной почвы. Внутреннее пространство ограды плотно заполнено доверху брусками и плитами различного размера. Могильная яма в центре ограды фиксировалась по скоплению “ощетинившихся” камней, имеющему куполообразное очертание. Поверх него прослеживается незначительный слой суглинка. Площадка внутри ограды, вокруг могильной ямы была углублена наклонно к середине и затем покрыта слоем желтого суглинистого могильного выкида. Внешняя сторона околмогильной ограды как бы “облицована” плитами и брусковидными камнями среднего и крупного размера, находящимися в наклонном положении и повторяющими профиль наклона насыпи кургана. Нижний ряд этих плит опирается в “лепестки” упоминавшейся внешней крепиды. Верхний ряд – уложен почти горизонтально по гребню пояса.

Погребальная камера размером 3,25x3,90 м, глубиной 3,90 м находилась в центре. Она была вырублена в толще желтой глины, но вода, стекавшая сверху через каменную наброску и прослойку чернозема в погребальную камеру, окрашивала ее стены до дна в черный цвет. Заполнение могильной ямы составлял глинистый грунт различной плотности.

На стенках могилы зафиксированы отпечатки веток и коры березы, ближе к дну – вертикально поставленные плахи. Доски, которыми была перекрыта погребальная камера, просели под тяжестью камней и грунта, и зафиксированы лежащими на крупных камнях и конских скелетах у пола камеры на глубине 3,25-3,65 м. На глубине 3,60 м вдоль СЗ стены на каменной приступке были уложены трупы 4-х коней, скелет только одной из которых

обнаружен в неповрежденном виде. Они были умерщвлены ударом чекана в голову. Вдоль ЮВ стены камеры сохранились остатки деревянной конструкции – рамы. В районе грабительского лаза (ЮВ стена) обнаружены остатки погребального инвентаря: фрагменты орнаментированного керамического сосуда, обрывки листового золота и витой золотой проволоки, костяной наконечник стрелы. В районе одного из черепов коней выявлен обломок железных удил. У северо-восточной, торцовой, стенки деревянной конструкции, под плахами на глинистом полу зафиксировано донце сосуда *in situ* [2, с. 32].

В целом прослеживаются следующие конструктивные элементы кургана. Верхний открытый слой насыпи из мелкоколотых камней и галечника, плотно уложенных по всей площади кургана. Этот слой выполнял, очевидно, функцию своеобразного панциря, закрывающего нижележащие камни и пустоты, то есть основного термо- и влаго-регулирующего компонента наземной конструкции памятника. Края панциря соприкасаются с лепесткообразной внешней крепидой кургана, состоящей из наклонно врытых широких плит. Второй слой насыпи кургана состоит из более крупных плит и камней (галечник встречается редко), набросанных в несколько рядов до внешнего пояса. Края кургана укреплены кольцом или “поясом”, удерживающим склоны насыпи кургана от расползания. Он был покрыт дерном. Внутри пояса под вторым слоем насыпи находится широкая околмогильная ограда с высокой почти вертикальной внутренней и пологой внешней стенками, сложенная из плит и брусковидных камней крупных размеров. Внутреннее пространство ограды было заполнено плитами и камнями крупных размеров в верхних слоях и средних и мелких размеров – в нижних. Посередине ограды находилась погребальная камера. Она была вырыта в материковом суглинке серо-желтого цвета. Выкид из ямы зафиксирован внутри околмогильной ограды. Наибольшая его толщина – в восточной части кургана. Частично этим суглинком были покрыты плиты и камни надмогильной наброски. Камни и плиты воронкой провалились в могильную яму. Под слоем желтого суглинка эти камни находились в линзе желто-коричневого грунта со щебенкой. По форме воронки провала камней, сползших в могильную яму, и наибольшей высоте слоя суглинистого выкида из нее, определяется направление смещения камней в погребальную камеру: с восточной части кургана в западную. Об этом же свидетельствуют остатки березовых плашек, зафиксированных на СЗ стене могилы и, возможно, вдавленных туда массой камней и глины сверху, с восточной стороны кургана. Погребальная камера имела воронковидное устье и вертикальные стены. Древний уровень дневной поверхности – гумусный грунт черного цвета, расположенный под слоем выкида из ямы, - стекая с водой в могилу, покрыл ее стены слоем черного суглинка. Поверх него тонким слоем лежала желтая глина, перерастая в мощный слой по устью камеры. Погребальная камера, вероятно, была перекрыта березовыми и хвойными деревьями, которые провалились под тяжестью камней и глины. Возможно также, что деревянное перекрытие, зафиксированное вдоль СЗ стенки могилы поверх камней и костяков лошадей, было возведено невысоко над дном могилы и опиралось на вертикально вкопанные бревна, остатки которых удалось проследить в дне ямы. Стенки могилы от уровня вертикальных стенок были обложены ветками березы и берестой (возможно, ветками и др. растений). Согласно традиции культуры и регламента погребального ритуала в могиле с северо-западной стороны сруба совершено сопроводительное захоронение четырех лошадей, предварительно убитых ударом чекана по голове. Судя по уцелевшему скелету одной из лошадей они были уложены на специальную каменную платформу, на подогнутые под брюхо ноги. Умерший был помещен в деревянную конструкцию типа рамы, вытянутой по линии северо-восток – юго-запад. Точное положение скелета вследствие сильного его разрушения определить не представляется возможным. Погребение было ограблено в древности, лаз фиксируется в ЮВ стене камеры.

Вероятно, могильная яма содержала ранее линзу мерзлоты. Однако лед растаял вследствие сильного ограбления, нарушившего терморегулирующий механизм конструкции кургана и систему взаимодействия их с условиями окружающей среды [3, стр.86-87].

Курган №11. Диаметр 31,4 x 28,6 м; высота – 1,7 м. В конструкции этого памятника прослеживаются те же элементы, что и в кургане №18. Архитекторы, обследовавшие этот курган выявили, что насыпь его была в плане не круглой или овальной, как обычно, а многоугольной. В отличие от кургана №18, в насыпи объекта №11, не выявлены четко “лепестки” – ограда из вкопанных вертикально плит одинакового размера. В основании насыпи выявлены крупные плиты, большей частью лежащие горизонтально или в наклонном положении. В 3-5 м от края под насыпью находится по 1-2 плиты, стоящие в основании насыпи на ребре в наклонном положении к центру кургана. Между плитами и блоками (оградами) читается забутовка из мелких камней с глиной. Слои насыпи в общем аналогичны стратиграфии кургана №18. Вокруг кургана – с восточной – северо-восточной стороны – выявлены сооружения, вероятно, ритуального характера.

Под насыпью выявлено погребение пазырыкского типа: могильная яма, северную половину которой занимал “Конский отсек”, состоящий из верхнего и нижнего ярусов захоронений лошадей. Ярусы лошадей были отделены друг от друга толстым слоем, состоящим из бересты и кустарника. Первый слой - из полотнищ бересты прямоугольной и квадратной формы крупных размеров, уложенных в 3-4 слоя с напуском, под которыми - плотный слой из веток и стеблей кустарника, а затем – вновь полотна бересты, лежащие непосредственно на трупах лошадей. Сами лошади были уложены на земляной пол могильной ямы без подстилки.

Лошади – всего 12 - лежали по общей линии З-В, на животе, с подогнутыми ногами. Все лошади были верховые - оседланы и взнузданы; в полном парадном убранстве, из них 4 – в масках с рогами горных козлов (три пары – деревянные в натуральную величину, 1 – натуральные). Конское снаряжение состояло из железных кольчатых удил с деревянными зооморфными псалиями; седла, попоны из ткани красного цвета; деревянных украшений снаряжения. Они представляют собой барельефные изображения животных, в том числе фантастических, пальметок, покрытые золотой фольгой. У лошадей частично сохранились шкуры с шерстью, гривы, хвосты; заполнения животов.

Южную половину ямы занимал сруб. Сверху потолок сруба имел двухслойное берестяное покрытие, с внутренней прокладкой из стеблей и веточек кустарника дазифора. Полотна бересты укладывались на плоскости как рядом друг с другом, так и внахлест для покрытия стыков лент. Кроме того, в нескольких местах обнаружены остатки войлока (шерсти ?) на досках перекрытия и на первом слое бересты.

Под толстым покрытием из берестяных полотнищ с кустарниковой прослойкой обнажилось перекрытие сруба, состоящее из ровных толстых досок. Сруб был сооружен из толстых деревянных досок-брусьев, уложенных в три венца-доски с каждой стороны. В его потолке был пробито грабительское отверстие. В северо-восточном углу расчищены фрагменты от красноглиняного кувшина ручной лепки.

Вдоль южной стенки сруба установлена была колода, северную его половину занимал хозяйственный отсек. Колода находилась на возвышении - площадке, состоящей из материкового слоя. Она была выдолблена из цельного ствола лиственницы (?), на торцах выявлено по паре проушин с отверстиями. Размеры колоды составляли 61-78 см в ширину, длина колоды - 2,73 м.

Под колодой находилась каменная вымостка из плоских плиток, уложенных плотно друг к другу. Колода своей тяжестью вдавила плитки, которые образовали углубление, повторяющее ее контуры. Эта вымостка, а соответственно, и дно колоды находились на глубине 4,87 м. от верха каменной насыпи над могильной ямой.

Колода была закрыта крышкой, выдолбленной из половины ствола лиственницы. Она была повреждена грабителями. Крышка была прибита к колоде четырьмя бронзовыми гвоздями со скульптурными изображениями фантастических птиц. В колоде расчищены 2 скелета человека: мужской - с двумя косичками и женский - без волос. У восточной торцевой стенки лежала деревянная подушка. Южный скелет принадлежал мужчине 35-40 лет. На костях скелета обнаружены остатки одежды и отпечатки меха. Он лежал черепом на правом боку, ноги вытянуты вдоль южного борта. За головой, поперек колоды, лежала деревянная подушка, между черепом и подушкой выявлены заплетенные косички. Северный скелет принадлежал женщине лет 40-45, без волос. По предварительному заключению антропологов, она была погребена первой. Сохранность этого скелета плохая [4, стр. 112-114].

По предварительному заключению медиков, генетиков и антропологов тела покойников были бальзамированы, но в результате неоднократного ограбления кургана в колоду проникла вода, поэтому мягкая ткань сохранилась частично. Тем не менее, впервые в Казахстане получен уникальный материал для проведения исследования проблем палеогенетики и передачи древнего генетического кода (ДНК) в последующие поколения. Этот материал дает уникальную возможность ученым в разработке проблем этногенеза и этнической истории казахской популяции на принципиально новом уровне. Тщательное изучение конструкции памятников необходимо для реконструкции последовательности их сооружения и этапов погребального обряда. Помимо фиксируемых элементов погребального обряда, в погребальных сооружениях курганов могильника Берель, прослеживаются важные для реконструкции религиозно-мифологических представлений пазырыкских племен детали, которые находят параллели или аналоги в других пазырыкских погребальных памятниках IV-III вв. до н.э. Важным конструктивным элементом курганов является ограда из вкопанных на ребро плит одинакового размера. Подобный элемент конструкции прослежен в ряде памятников: Пятый пазырыкский курган имел кольцо из вертикально поставленных плит. Подобные кольца вокруг курганов отмечены в могильниках Башадар, Туэкта. Курган Кутургунтас имел оградку из вертикально вкопанных плит, часть из них сохранилась в лежащем положении, часть – с наклоном внутрь. Вторая оградка состояла из крупных валунов [6, стр.67]. Курган 1 Бертек-I: имел нижний 3-й слой, образованный мощной плотно уложенной вымосткой из самых крупных в насыпи валунов. В основании насыпи выявлена кольцевая выкладка из плит, лежавших *in situ* на древней погребенной почве [5, стр.63].

Тот факт, что они, как правило, находятся на уровне древней дневной поверхности, заваленными с внутренней стороны ограды камнями насыпи кургана, свидетельствует, возможно, об их полифункциональном значении: практическом и символическом (семантическом). Во-первых, она определяла первоначально границы погребального сооружения. Во-вторых, удерживала от расползания каменную насыпь. В то же время значение ограды как символа однозначно: она отгораживала территорию, недоступную для живого мира, отграничивала внутреннее и внешнее, свое и чужое.

В период существования пазырыкской культуры ранних кочевников наблюдаются значительные изменения в социальной организации местного населения – появление грандиозных погребальных сооружений. Одним из признаков таких памятников является исключительное планиграфическое и топографическое положение кургана, что отражало привилегированность погребенных в нем людей. Курган №11 выделяется как своей обособленностью в структуре могильника Берель, так и природными условиями самой долины: высокогорье, лучшие пастбища и т.д.

Важнейшим показателем социального статуса всадника является конь, точнее их количество. Большое количество лошадей – главный критерий в определении высокого социального статуса погребенных. Поэтому больше всего коней находилось в “царских” курганах пазырыкского времени, в погребениях рядовых представителей общества было

по одной-две, реже - по три лошади. Среди других признаков “царских” (элитарных) погребений на основе анализа погребального обряда выделяются: большие размеры насыпей (более 18 м), сложные внутримогильные конструкции, наличие конских захоронений (7-22 лошадей), верховые кони, относительное богатство погребального инвентаря [3, стр.112], а также сложными поминальными сооружениями рядом с курганом. Всего Суразаков А.С. выделяет на основе анализа погребального обряда четыре слоя пазырыкского общества: рядовые кочевники, родовая аристократия, племенная аристократия, вожди племен. Большинство из названных признаков наблюдается в кургане № 11 мог. Берель. Это позволяет предположить, что погребенные в нем люди соответствовали статусу вождя или племенной аристократии. Обоснованность предварительного выделения пяти политарных центров в пазырыкскую эпоху – в том числе Бухтарминской группы вокруг кургана Берель (раскопки В.В.Радлова, С.С.Сорокина), - подтверждается последними исследованиями на этом могильнике [2, стр. 34].

Сооружение в пазырыкскую эпоху грандиозных курганов в Горном Алтае возможно, означает, что эта территория являлась священной для скифо-сакских племен региона.

Сюжеты и образы, присутствующие на предметах из кургана №11, в целом обычны для алтайского варианта скифского звериного стиля: грифоны, сцены терзания козла кошачьим хищником, муфлоны, лоси и др. Однако наряду с чертами, характерными для образцов алтайского искусства, они имеют детали, не прослеживаемые пока в предметах искусства пазырыкской культуры. Особенно выделяется деревянная скульптура грифона, представляющая собой часть маски лошади (вместе с деревянными рогами горного козла в натуральную величину). Скульптура грифона с телом кошачьего хищника имеет голову орла с мощным, загнутым клювом, ротовая щель – дуговидной формы. Большие выступающие вперед глаза – округлой формы, обедены рельефным валиком. От глаз до нижней челюсти проходит рельефный “воротничок”, образованный лепестковыми выступами. Массивная шея снабжена ровным гребнем с рельефными бороздками. Вставные уши имеют листовидную форму. Кожаные рога вытянуты назад над шейей, имеют закругленные вверх концы. Они, вероятно, как и вся скульптура, были покрыты некогда листовым золотом. На туловище грифона сохранились пазы для крепления крыльев (возможно, кожаных). Ноги снабжены рельефно проработанными мягкими лапами. Полных аналогов этому изображению пока неизвестно. Такие детали в изображении грифона, как ровный, как бы подстриженный гребень; “воротничок” – более свойственны для искусства Передней и Средней Азии. Чуть приоткрытый клюв и отсутствие хохолка – типично местного, алтайского признака – позволяют отнести это изображение ко 2 группе (по Л.Л.Барковой), включающей изображения эклектичные, сочетающие элементы передневозосточного искусства и алтайского звериного стиля [1, стр.13-28].

Если культурная принадлежность исследуемых памятников определяется с большей долей вероятности как “пазырыкская”, то этническая атрибуция их остается открытой. Нет единодушия в точной локализации в пределах Алтайского субрегиона и прилегающих к нему территориях легендарных аримаспов, “стерегущих золото грифов” и др. возможных создателей названной культуры. Оставляя разработку и других актуальных проблем на ближайшее будущее, укажем на некоторые любопытные типологические параллели известным легендам Аристея, сына Каистробия из Проконнеса в китайских письменных источниках.

В книге “Му тянь цзэ чжуань” (“Жизнеописание Му тянь цзэ”), найденной в 280 г. до н.э., имеются сведения о легендарном путешествии царствующей персоны Чжоу Му Вана на северо-запад от своих владений: он, перевалив через хребет Куньлунь (это, по утверждению китайских ученых, первоначальное название Алтайских гор, впоследствии перенесенное в другой регион), далее следуя вдоль реки “Хэй Шуй” (“Черная река”),

попадает в окрестности загадочного “райского” озера (“Яо Чи”), где увидит поразившие его облака перьев и бесчисленные стаи птиц [6, стр.8].

Если принять предположение Геродота о том, что образное название скифами снежных хлопьев в странах, где живут их северные соседи – легендарные аримаспы, “стерегущие золото грифы” и др. алтайские племена, - порождено, как он сам признает, слухами о продолжительной зиме и сильных снегопадах, то можно допустить, что рассказы информаторов о реально увиденном в этих странах (в данном случае – парящие в воздухе подобно снежным хлопьям перья, стая птиц вокруг водоемов) могли восприниматься античными авторами, в силу специфики сложившегося стереотипа о северных “варварах” (о землях, нравах, внешнем облике и т.д.) – неадекватно, искаженно.

Другой китайский источник IV-III вв. до н.э. “Шанхайцзинь” рассказывает о северной стране одноглазых – “Иму го” (И-один, Му-глаз, Го-государство), что типологически вполне согласуется с рассказом Аристея об аримаспах.

Таким образом, отмеченные греко-китайские мифологические параллели могут оказаться вовсе не случайными, а иметь единую основу происхождения.

Важен еще один момент. Некоторые китайские исследователи, видимо не без основания идентифицируют содержащуюся в книге “Му тянь цзе Чжуань” географическую номенклатуру – “Куньлунь”, “Яо Чи”, “Хэй Шуй”, соответственно, горами Алтай, озером Зайсан и рекой Черный Иртыш [5, стр. 13], хотя на отождествление двух последних названий могут претендовать, с меньшей долей вероятности, озеро Маркаколь и река Уранхай.

Названиям “Куньлунь”, как считают, с эпохи Хань стали определять другую горную цепь – жнее Хотана (современный Куньлунь), с богатейшим в мире месторождением нефрита. Это связано с перенесением сюда центра добычи и обработки этого полудрагоценного минерала и установлением на него монополии императорского двора.

С нефритом (китайское название Юй ши) связаны посредническая торговля скифов [5, стр.17], название Кульлуна и, главное – этноним “юэ чжи”. С.И.Руденко считал этноним “юэчжи” собирательным китайским именем алтайских кочевных племен середины I тыс. до н.э. [6, стр.176]. У китайских ученых нет единого мнения относительно точной локализации юечжи, особенно ранних; многие из них считают, что китайцам была известна лишь восточная ветвь юечжи, а их основная масса обитала в регионах Алтая, Восточного Тянь-Шаня и Восточной Джунгарии

Вполне возможно, что “юечжи” (или их часть), равно как и “стерегущие золото грифы” имели непосредственное отношение к созданию наиболее яркого и во многом еще загадочного культурного феномена Алтая – пазырыкской культуре. Не исключено, что это один и тот же этнический массив, названный в античных и китайских литературных традициях по-разному.

Большинство известных ученых-лингвистов (О.Менхен-Хельфен, Э.Пуллилэнк, Сиратори Куракити, Д.Синор, Линь Мэйцунь и другие) считают, что юечжи говорили на одном из диалектов тохарского языка. Линь Мэйцунь подчеркивает близость этимологии слов лун (дракон), божество в диалектах древнетохарского языка с этнонимом юечжи по фонетике древнекитайского, означающего также лун. Открытые в последние годы в Синьцзяне мумифицированные останки по мнению многих специалистов принадлежат юечжам/тохарам, говорившим на древнетохарском языке [6, стр.77].

Пространственно-ландшафтные условия и микротопографическая структура планировки курганных групп и цепочек, усложненная конструкция доминирующих объектов и система примыкающих к ним внекурганных сооружений, богатство и роскошь положенных в могилу вещей, и в ряде случаев – создание искусственной мерзлоты (?) в яме в целях сохранения нетленным тела умершего и др. свидетельствует в пользу того, что Берельский могильник являлся своеобразным святилищем, местом

погребения знати и вождей какого-то субэтноса, возможно входившего в конфедерацию племен, создавших яркий, загадочный феномен Алтая – пазырыкскую культуру [5, стр.92].

Литература

1. Баркова Л.Л. Образ орлиноголового грифона в искусстве древнего Алтая (по материалам Больших Алтайских курганов) //АСГЭ, 1987. -С.5-29.
- 2.Васютин С.А. Проблемы изучения социальной организации кочевников скифского времени Горного Алтая по материалам погребений.//Итоги изучения скифской эпохи Алтая и сопредельных территорий. - Барнаул, 1999. -С.31-35.
- 3.Деревянко А.П., Молодин В.И., Савинов Д.Г. и др. Древние культуры Бертекской долины (Горный Алтай, плоскогорье Укок). - Новосибирск, 1994.
- 4.Кочеев В.А. Средний слой пазырыкского общества. //Социально-экономические структуры древних обществ Западной Сибири. Материалы Всероссийской научной конференции. - Барнаул, 1997. -С.112-114.
- 5.Полосьмак Н.В. “Стерегищие золото грифы”. – Новосибирск.: Наука, 1994.
- 6.Руденко С.И. Культура населения Центрального Алтая в скифское время. - М.-Л., 1960.

УДК 950 457

ҚАЗАҚСТАННЫҢ БАТЫС ЕУРОПА ЕЛДЕРІМЕН МӘДЕНИ БАЙЛАНЫСТАРЫНЫҢ КЕҢЕСТІК КЕЗЕҢДЕГІ ЗЕРТТЕЛУІ

Аман Ә.Б., Жұманазар Ж.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

В статье рассматриваются вопросы историографии культурных отношений Казахстана в советский период.

This article describes the problems of historiography, cultural relations of Kazakhstan in the soviet period.

Ключевые слова: *историография, культурные связи, научно-технические связи, литературное сотрудничество, зарубежные страны.*

Key words: *historiography, cultural tie, scientific and technical communication, literary collaboration, foreign countries.*

Екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі кезеңдегі «қырғи-қабак» соғыс жағдайында КСРО-ның шетелдермен байланыстары аясында Қазақстанның да сыртқы қарым-қатынастары дамыды. Республика негізінен шетелдермен мәдени, гуманитарлық және экономикалық салалар бойынша байланыстар орнатты. Сондай-ақ республиканың шетелдермен байланыстары мәселелеріне арнап еңбектер де жарық көрді. Қазақстанның соғыстан кейінгі уақыттағы шетелдермен мәдени байланыстарының тарихына арналған ғылыми-зерттеу жұмыстарымен қатар, ғылыми-көпшілік сипаттағы да көптеген еңбектер жазылды. Бұл кәсіби тарихшылардың, мекеме қызметкерлерінің, мәдениет, қоғам қайраткерлерінің, журналистердің, т.б. зерттеу объектісіне айналды. Қазақстанның шетелдермен мәдени байланыстарының дамуына, оның тарихына қатысты қазақтың шетелдермен достық және мәдени байланыс қоғамының қызметкерлері өз еңбектерін арнады. Бұлар негізінен алғанда көпшілікке арналған, баяндамалар, естеліктер, хабарламалар түрінде болып келді. Бұл ретте Қазақстанның шетелдермен мәдени байланыстары тарихының шежірешісі ретінде Р.Шамжанованың еңбектерін атауға болады. Қазақтың шетелдермен мәдени байланыс және достық қоғамын ұзақ жылдар

басқарған, қоғам қайраткері, тарихшы-ғалым Р.Шамжанова осы мәселеге қатысты бірқатар ғылыми, ғылыми-көпшілік мазмұндағы еңбектер жазды. Автордың 1963 жылы «Қазақ мемлекеттік баспасынан» жарық көрген орыс тіліндегі «Живительный источник» еңбегі аталмыш мәселеге арналған. Еңбекте республиканың өнер, мәдениет, кино, әдебиет, ғылыми салаларындағы шетелдермен байланыстары сипатталады. Автор әдеби байланыстар аясының ұлғайғандығын, оның ішінде шетел әдебиетін аудару ісінің жетістіктерін кеңінен баяндайды. «Қазір қазақ тілінде Р.Тагордың таңдамалы шығармаларының үш томдығы жарыққа шығып, бес томдығы дайындалуда, Х.А.Аббастың «Үнді ұлы» кітабы, кеңес адамдарының шынайы досы және үнді әдебиетіндегі реализмнің негізін салушылардың бірі Прем Чанданың әңгімелерінің жинағы, қазіргі үнді жазушыларының әңгімелері, үнді ертегілері және басқа көптеген шығармалар аударылды. Сонымен бірге қазақ оқырмандарының қолына араб ертегісі «Мың бір түн» тисе, қазіргі таңда қазақ халқы басқа да халықтардың мәдениетімен таныса бастады. Енді қазақтар өз тілінде Т.Драйзердің және В.Шекспирдің, Р.Роллан мен Б.Шоудың, В.Гюгомен О.Бальзактың, М.Сервантес пен Д.Свифтың және басқалардың кітаптарын оқуда», - деп жазады [1.31-32 бб.]

Кеңестік кезеңде Қазақстанның мәдени байланыстары тек республиканың мәдениет, өнер, экономика, ғылым салаларындағы социалистік құрылысты орнатудағы жетістіктерді насихаттауды қатар жүргізгені белгілі. Көптеген көрмелер, әдеби, мәдени байланыстардың мазмұны кеңес елінің жетістіктерін сипаттады. Р.Шамжанова өз еңбектерінде шетелдіктердің социалистік мәдениеттің империализммен күрестегі рөліне баға беріледі.

Р.Шамжанованың 1966 жылы «Қазақстан» баспасынан жарық көрген орыс тіліндегі «Наш девиз - дружба» атты еңбегі республиканың соғыстан кейінгі уақыттағы ғылым мен мәдени байланыстарының барысын кеңінен баяндайды. Ғылыми байланыстар жөнінде баяндай келе: «Францияның ғалымдары Қазақстандағы ғылымның дамуын басты назарда ұстауда. Соңғы «Палинология» библиографиялық жинағына қазақ мемлекеттік университетінің доценті Р.Абузарованың еңбегі енген», - деп жазады. Қазақ әдебиетінің қазақ халқының ғана емес, сондай-ақ шығыс халықтарының тұрмысы мен өмірінен жағымды мәдениет беретіндігі туралы айта келе, «М.Әуезовтың «Абай» романымен танысуым кеңестің шығыс туралы бұрынғы жалған көзқарасымды толығымен күйретті» деген бельгиялық ақын И.Гассельдің пікірін келтіреді [2. 88 б.].

1957 жылы Қазақ мемлекеттік баспасынан «Слово зарубежных друзей о Советском Казахстане» атты мақалалар жинағы жарық көрді. Еңбекте Қазақстанның шетелдермен мәдени байланыс және достық қоғамының сол кездегі төрағасы М.Жанғалиннің «Қазақ республикасының шетелдік мәдени байланыстары» атты мақаласында республиканың Қытай, Корея, Үндістан секілді елдермен арадағы мәдениет, өнер, әдебиет салаларындағы байланыстар сөз болады. «Қазақ халқы қытай жазушылары мен ақындарының кітаптарына үлкен қызығушылық білдіруде. Республика баспалары соңғы уақытта қазақ тілінде Лу Синнің «Үш жауынгер», «Таң алда», Дин Линнің «Санган өзені үстіндегі күн» повесін, Чжао Шу-ли т.б. әңгілерін жарыққа шығарды. Осы кезекте біздің қытайлық достарымыз қазақ әдебиетінің дамуына баса назар аударуда. Қытайда қазақтың ұлы ақыны Жамбылдың өлеңдері, жазушылар М.Әуезов, С.Мұқанов, Ғ.Мұстафин т.б. шығармалары жарық көрді», - деп жазады [3. 20 б.].

Қазақстанның шетелдермен мәдени байланыстарына арналған осындай мазмұндағы еңбектің жалғасы 1973 жылы «Қазақстан» баспасынан шыққан еңбекті атауға болады. Еңбекте мәдениет, өнер, әдебиет, туризм салаларындағы байланыстар, халықаралық көрмелер, конференциялардың Қазақстан және басқа одақтас елдердің социализмді құрудағы қол жеткізген табыстарын шетелдерде насихаттаудағы рөлі жоғары бағаланады. Сонымен бірге еңбекте республиканың КСРО-ның сыртқы байланыстары шеңберінде капиталистік (батыс елдері) елдермен арадағы байланыстар туралы да сөз болады. Автор «Швеция-КСРО» одағы және «Финляндия-Кеңес Одағы» қоғамы байланыстарының

шеңберіндегі Қазақстанның шетелдермен ынтымақтастығын баяндайды. Сонымен бірге Болгария, Венгрия, Финляндия, Швеция елдерінің мерзімді басылым беттеріндегі Қазақстан мәдениетінің мәдени жетістіктері жөніндегі мақалалар топтамасы кеңінен берілген [4].

Республиканың шетелдермен достық және мәдени байланыстар қоғамының бастамасымен 1967 жылы «Қазақстан» баспасынан шыққан И.Омаров пен Ю.Зенюктың «Қазақстан» атты кітабы да республиканың шетелдермен экономикалық, мәдени, ғылыми-техникалық байланыстарын сөз етеді. Авторлар республиканың дүниежүзі мемлекеттерінің жекелеген проблемаларға қатысты түрлі конференциялардың, семинарлар мен симпозиумдардың ұйымдастырушысына айналғандығын көрсетеді. Бұл туралы: «Мысалы, 1969 жылы Алматыда жануарлардың паразитті аурулары мәселелері бойынша Азия елдерінің ІҮ халықаралық конференциясы өткізілді. 1964 жылы көктемде республика астанасында БҰҰ-ның ұйымдастыруымен Қазақстанның шөлейтті және жартылай шөлейтті жайылымдарын игеру тәжірибесін оқу бойынша семинар өтті. Семинарға қатысушы АҚШ, Аргентина, Израил, Иран мен Ауғанстанның ауыл шаруашылығы мамандары, республиканың ғалымдары кеңінен әңгімелеген қазақстандық тәжірибені меңгерді. 1966 жылы күзде Қазақстанда Халықаралық еңбек ұйымының ұйымдастыруымен Азия мен Африканың 16 елінің өкілдері қатысқан көшпелі халықты отырықшылыққа көшірудің мәселелері бойынша аймақаралық семинарға қатысты», - деп жазады [5. 125-126 бб.]. Қазақстан жөнінде шетелдіктердің ой-пікірлері Ж.Қалиевтің «Қазақстан шетелдіктердің көзімен» атты еңбегінде берілген. Шетелдермен ғылыми-техникалық, маман дайындау салаларындағы байланыстар жөнінде айта келіп, әдебиет саласындағы байланыстар жөнінде түрік жазушысы Эрдал Өздің пікірін де келтіреді. Түрік жазушысы «Казахстанская правда» газетінің тілшісіне берген сұхбатында екі жақты мәдени байланыстағы қиыншылықтар мен идеологиялық кедергілердің орын алғандығын, алайда бауырлас халықтардың мәдени ынтымақтастыққа деген ынталарының зор екендігін білдіреді. Эрдал Өз: «Сіздің республикаңызға сапар шегуді мен кездейсоқ ойлаған емеспін. Отанымдағы өзім үшін ауыр күндерде мен Тахауи Ахтановтың «Боран» романымен таныстым. Бұл шығарма маған зор әсер қалдырды да менің Тахауи туған жерде болғым келді. Мен қателеспеген екенмін. Сіздердің әдебиеттеріңіздің Түркияда кеңінен белгілі екендігін көрсететін бір жағдай-көптеген бөгеттерге қарамастан қазірдің өзінде сіздердің жерлестеріңіз - О.Сүлейменовтың, Ә.Әлімжановтың, Ә.Нұрпейісовтың, Қ.Мұхамеджановтың және басқалардың шығармаларын басып шығаруға әзірлік жүргізілуде. Бұлардың бәрін түріктің тіл білімі қоғамы мен «Джем» баспасы шығаратын болды. Менің сіздерге келуімнің өзі жаңа таныстықтың, шынайы достықтың бастамасы, жаңа өмірді көргеннен кейінгі қайталанбас әсер үстіндемін. Менің сіздердің ғажайып гүлденген республикаларыңыздағы сияқты рухани игіліктердің өз елімде жоғары қастерленіп, молая түсуін қалаймын», - деген болатын [6. 28 б.].

Қазақстанның шетелдермен мәдени байланыстары көпшілікке арналған анықтамалық еңбектерде де көтерілгені белгілі. Солардың қатарында 1965 жылы «Қазақстан» баспасынан шыққан «Қазақ Кеңестік социалистік республикасы» атты еңбекті жатқызуға болады. Еңбекте республикаға батыс елдерінен келген шетелдік туристер және олардың Қазақстан жөніндегі, қол жеткізген табыстарына қатысты пікірлерін кеңінен келтірген. «Қазақстанға келуші шетелдіктердің саны жылдан жылға ұлғаюда. 1961 жылы республика астанасына әлемнің 37 елінен 640 шетелдік қабылданса, 1964 жылы Алматы ГДР-дің бір өзінен 11 туристік топты қабылдады, - дей келе кеңестік идеологияға сай Қазақстанның шаруашылық және мәдени дамуындағы Қазақ төңкерісінің зор маңызы жөнінде мынадай мәліметтер келтіреді, — барлық шетелдіктерге республиканың шаруашылық және мәдени құрылыстарындағы табыстарымен танысуға мүмкіндік беріліп, шетелдік қонақтар республикадан зор әсер алды. Мысалы, итальяндық турист, профессор-этнограф Скарча 40 жыл бұрын жаппай сауатсыз көшпелі тайпа болған халықтың енді өзінің Ғылым Академиясы, мемлекеттік университеті, ондаған жоғары оқу орындары, ғылыми-зерттеу

институттары, мындаған мектебі бар қазақ халқының прогресіне таңғалғандығын мәлімдеді. Астаналық өмірмен және оның қонақжайлығымен танысқан соң, американдық заңгер Р.Тукро: Турасын айту керек, 1917 жылғы төңкеріс қазақ халқына сауаттылық, жер өңдеу, отырықшылық өмір ғана әкелген жоқ, ол оның тарихындағы прогреске, гүлдену мен мәдениетке бетбұрыс болып табылды» [7. 28-29 бб.].

Дәл осы сипаттағы келесі еңбекте халықаралық байланыстарға арнайы тоқталған. Еңбекте Қазақстанның Кеңес Одағының шетелдермен экономикалық, ғылыми-техникалық және мәдени алмасуларына белсенді қатысқандығы. Қазақстанның өнеркәсібі әлемнің 82 еліне 300-ден астам өнімнің түрін экспорттайтындығы, әлемнің 97 елімен мәдени, 70 елімен ғылыми-техникалық байланыстар жасайтындығы көрсетілген [8. 25б.].

Н.Ш.Дулатовтың «Внешнеэкономические связи Казахстана с зарубежными странами» атты еңбегі Қазақстанның сыртқы экономикалық байланыстарының аясындағы ғылыми-техникалық және мәдени байланыстарына да орын берген. Еңбектің Қазақстанның халықаралық ғылыми-техникалық алмасуларға қатысуы атты бөлімінде халықаралық ғылыми-техникалық байланыстарда халықаралық жәрмеңкелер мен көрмелер сияқты дәстүрлі формаларының маңызы жоғары екендігі. Сондай-ақ жәрмеңкелер мен көрмелердің экономикалық ғана емес, сонымен бірге қоғамдық-саяси мәнінің жоғары екендігі де айтылады. Себебі, 1967 жылдан бастап шағын көрмемен, 1970 жылдан бастап жыл сайын Кеңес Одағы экспозициясының құрамында кеңейтілген бөлімі бар халықаралық көрмелер мен жәрмеңкелерге қатыса бастауы, бөлім экспозициясының Қазақстанның мысалындағы лениндік ұлт саясатының өмірге енгізілуін, республиканың экономика, ғылым, техника, мәдениет, халықтың әл-ауқатының өсуіндегі жетістіктерін көрсете алатындығын сипаттайды [9; 18-19 бб.]. Автор социалистік өмірді, Қазақстанның экономикалық, мәдени дамудағы табыстарын шетелдерде насихаттауда қазақтың шетелдермен достық және мәдени байланыс қоғамының рөліне баға береді. Қазақ қоғамының шетелдерде Қазақстанның мысалында Кеңес Одағының күндерін ұйымдастырғанын. Қазақстанның өнер, мәдениет және ғылымның көптеген өкілдері қатысқан Қазақстанның АҚШ-тағы күнінің үлкен табыспен өткізілгенін мәлімдейді [сонда, 23 б.].

Қазақстанның бұл кезеңдегі шетелдермен мәдени байланыстарының тарихына арналған бірқатар диссертациялық жұмыстарды да атауға болады. Зерттеулер негізінен республиканың жекелеген елдерімен арадағы әр жылдардағы мәдени, ғылыми-техникалық және экономикалық байланыстарына арналған. Сондай-ақ еңбектерге тән ортақ сипат кеңестік әдістемеге сай, республиканың, одақтың мәдени, ғылыми-техникалық және экономикалық дамудағы жетістіктерін шетелдерде насихаттауға арнала отырып, осы жолдағы коммунистік партия мен үкіметтің рөлі баса көрсетіледі.

Атап айтқанда, зерттеуші Л.В.Гойконың еңбегі 1944-1967 жылдардағы Қазақстанның Поляк Халық Республикасымен арадағы экономикалық және мәдени байланыстарының тарихына арналған. Автор зерттеу жұмысының басты міндеті ретінде кеңес-поляк ынтымақтастығының дамуы шеңберіндегі Польшаның Қазақстанмен өзара достық байланыстарының қалыптасуын зерттеу алынған. Сондай-ақ аталмыш проблеманы зерттеу тарих ғылымында ғана емес, сонымен бірге социалистік елдердің, интернационалдық ынтымақтастықтың дамуының өзекті міндеттерін практикалық тұрғыда шешуде де маңызы зор, - дей келе, - Қазақстан-поляк достық байланыстарының орнауын социалистік ынтымақтастықтығы барлық елдердің интернационалдық ынтымақтастығының ажырамас бір бөлігі ретінде қарауымыз керек, - деп көрсетеді [10; 6-8 бб.]. Бірінші тарау «Поляк халықтық-демократиялық мемлекетінің орнауы кезеңіндегі КСРО мен Польшаның саяси ынтымақтастығы» деп соғыстан кейінгі уақыттағы КСРО-ның Польшамен саяси, дипломатиялық байланыстарының орнатылуын, дамуын қарастырады.

Екінші тарау «Қазақстанның Польшамен экономикалық байланыстары» деп аталып, екі елдің түрлі салалардағы экономикалық байланыстарын сипаттайды. Қазақстанның

Польшамен мәдени саладағы байланыстарына үшінші тарау арналған. Автор екі жақты мәдени алмасулар, әдебиет, өнер, интернационалдық тәрбие салаларындағы байланыстарды баяндайды. Сондай-ақ кеңестер одағының жетістіктерін, коммунистік, социалистік идеяларды насихаттау, осы жолдағы түрлі буржуазиялық идеологиямен күресу қажеттігі де баса көрсетіледі. Осыған қатысты: «Халықаралық революциялық күштерді ыдыратуды көздейтін, коммунистік идеяға қарсы белсенді күрес жүргізуші халықаралық реакцияның қазіргі таңда ұлғаюы жағдайында, оның социалистік елдерге қарсы күресінің құралының бірі-идеологиялық диверсия болып табылады. Ол социалистік елдердің революциялық бірлігін ыдырату мақсатымен мүмкіндік бар жерлерде антисоциалистік үгіт-насихатты үдетеді. Мұндай жағдайда буржуазиялық идеология өзінің идеяларын нығайтуды көздейтін, социалистік елдердің әдебиетімен өнеріне буржуазиялық идеологияның еніп кету мүмкіндігіне қарсы тұру өте маңызды», - деп көрсетеді [сонда, 22 б.].

Социалистік лагердегі елдермен арадағы экономикалық, ғылыми-техникалық және мәдени саладағы байланыстарға арналған Г.Көкебаеваның зерттеу жұмысын атауға болады. Зерттеу 1955-1980 жылдардағы Қазақстан мен Орта Азия Республикаларының Кеңес Одағы мен Германияның арасындағы экономикалық, ғылыми және мәдени байланыстардың дамуының қатысуына арналған. Маркстік-лениндік методология тұрғысында жазылған зерттеу жұмысы сол заманның дәстүріне, идеологиясына сай социалистік жүйе елдерінің ынтымақтастығы империализмді, жұмысшы табының, социалистік қоғамның жетістіктерін насихаттауға және кеңес қоғамы жөніндегі буржуазиялық авторлардың «теріс» пікірлерін жоққа шығару мақсатын көздейді. Бұл ретте: «Әлемнің жоғары дамыған индустриалды елі-Герман демократиялық республикасымен КСРО-ның экономикалық, ғылыми және мәдени байланыстарының дамуына Қазақстан мен Орта Азия республикаларының қатысуының нақты мәселелерін зерттеу - одақтас республикалардың егемендік құқығының тапталуы туралы буржуазиялық фальсификаторлардың түрлі жалған теориясының тұрақсыз екендігін ғылыми тұрғыда негіздеуге мүмкіндік береді. Сонымен, аталмыш проблеманы зерттеу капитализм мен социализм арасындағы идеологиялық күрестің маңызды міндеттерін шешуге ұсыныс жасайды», - деп жазады [11].

Дегенмен буржуазиялық фальсификаторлар айтқандай бұл кезеңде одақтас республикалардың құқықтары шектеулі болғандығы белгілі. Шетелдермен мәдени, экономикалық және ғылыми-техникалық салалардағы байланыстар ғана жасалып, мұның өзі үнемі бақылауда, орталықтың рұқсатымен ғана жүргізілген еді.

Зерттеудің бірінші тарауы КСРО-ның Герман демократиялық республикасымен бауырластық ынтымақтастыққа Қазақстан мен Орта Азия республикаларының қатысуы үшін жасалынған алғышарттар мәселесі қаралады. Автор «Бұл тарауда өзара экономикалық кеңестің еуропа елдерін отын мен шикізаттың зәру түрлерімен қамтамасыз етудегі әрбір республиканың қосқан үлесі көрсетілді», - Қазақстан мен Орта Азия республикаларының шетелдермен экономикалық байланысты Одақтың шикізат көзі болғандығын аңғартады.

Екінші тарауда КСРО мен ГДР арасында бекітілген екі жақты келісімді жүзеге асыру шеңберінде Қазақстан мен Орта Азия республикаларының сыртқы сауда, өндірістік және ғылыми-техникалық ынтымақтастығының формалары мен нақты бағытының даму динамикасы зерттеледі. Бұл ретте де Орта Азия республикаларының шикізат көзі болғандығын байқауға болады. Себебі, химиялық және металлургиялық шикізаттың негізгі жеткізушісі болып табылатын Қазақстаннан хром рудасы импортының 80 пайызы жеткізіліп отырған [сонда, 14 б.].

Зерттеудің үшінші тарауында әдебиет пен өнер салаларындағы шығармашылық байланыстар қаралып, кәсіподақ, жастардың, спорттық ұйымдардың республиканың шетелдермен достық және мәдени байланысы қоғамының интернационалдық достық клубтарының және мәдени-ағарту салаларының іс-әрекеті көрсетіледі. Екі жақты мәдени

байланыстардағы әдебиеттің рөлі жоғары бағаланып, әдебиет саласындағы аудармалар баяндалады. «Екі ел мәдениеттерінің өзара әрекеттесуі мен өзара баюында жетекші орындардың бірін әдебиет алады. 50-жылдардың ортасында ГДР-де Орта Азия мен Қазақстан халықтарының әдебиетіне деген қызығушылық айтарлықтай өсті. Бауырлас елде қазақ және өзбек ертегілерінің жинағы жарық көрді. ГДР оқырмандары әйгілі қырғыз эпосы «Манаспен», Ә.Науаи, Абай, Жамбыл және басқа ортаазиялық және қазақ әдебиетінің классиктерінің шығармаларымен танысты. Қазіргі таңда ГДР-де М.Әуезов, С.Айни, Р.Жалил, Ғ.Мұстафин, Ш.Айтматов, Т.Ахтанов, Б.Момышұлы, Ә.Нұрпейісов, Айбек, А.Каххар, А.Қадыри, А.Мұқтар, Б.Кербәбаев, Ғ.Мұқтаров және басқа жазушылардың шығармалары кеңінен белгілі. Қазақстан мен Орта Азияда неміс әдебиетінің классиктері В.Гете, Ф.Шиллер, Г.Гейнениң шығармаларын аудару мен басып шығаруда үлкен жетістіктерге қол жеткізілді», - деп жазады. Автор әдебиет саласындағы жаңадан пайда болған байланыстың түрі ретінде - 60-жылдары өмірге келген жазушылардың әдебиеттің дамуының өзекті мәселелерін талдауға арналған шығармашылық кездесуілерін жатқызады. Бұл кездесулер екі елдің жазушылары үшін үлкен мектеп болып табылады, олар социалистік реализм әдебиеттің дамуына жақсы серпін берді деп, кеңестік әдебиеттің үрдістерін таңады. Сонымен бірге бұл тарауда музыка, театр, кино, бейнелеу өнері, теледидар және радио тарату салаларындағы байланыстар проблемалы-хронологиялық тәртіппен сипатталады. Сондай-ақ екі жақты қоғамдық ұйымдар арасындағы, мәдени-ағарту мекемелері арасындағы, туризм мен спорт салаларындағы байланыстар да қарастырылған.

Қазақстанның КСРО-ның сыртқы байланыстарының шеңберінде социалистік жүйедегі елдер ынтымақтастығында Х.С.Әбдіқадырованың диссертациялық жұмысы 1960-1980 жж. Қазақстанның Монғол Халық Республикасымен ғылыми-техникалық, экономикалық және мәдени байланыстарының тарихына арналады. Зерттеу жұмысы маркстік-лениндік методология тұрғысында жазылып, социалистік интернационалдық тәрбие беру, сондай-ақ социалистік құрылыстағы кеңестік тәжірибені, Қазақстан мен Орта Азия республикаларындағы лениндік ұлт саясатының жетістіктерін, олардың халықаралық ынтымақтастықтағы табыстарын насихаттауға арналған [12]. Зерттеу жұмысы фактілік материалдарының, деректік көздерінің молдығымен ерекшеленеді. Автор дерек көздерін төрт топқа бөледі. Бірінші топқа жинақтар мен статистикалық материалдар жатқызылса, екінші топқа мұрағат қорларындағы құжаттар жатқызылған. Сондай-ақ үшінші топ жекелеген министрліктердің, мекемелердің, ұйымдар мен кәсіпорындардың ағымдағы мұрағаттарынан тұрса, төртінші топ мерзімді басылым деректерінен тұрады.

Автор екі жақты мәдени байланыстарды қорытындылай келе «КСРО-ның, оның ішінде Қазақ КСР-і мен МХР-дің маркстік-лениндік және социалистік интернационализм, бауырлас өзара көмек қағидаларымен жүзеге асырылып отырған мәдени ынтымақтастық, біздің еліміздің қоғамдық өміріндегі маңызды фактор, жеке тұлға ретінде дамыған, коммунистік болашақтың адамын, жаңа адамды қалыптастыратын құрал болып табылады. Басқаша айтқанда, біздің еліміздің халықтарының мәдени, ғылыми-техникалық және ғылыми байланыстарының түрлі формалары жас ұрпаққа интернационалдық тәрбие беруге, олардың бойында маркстік-лениндік дүниетанымды қалыптастыруға, кеңес және монғол халықтарының достастығының одан әрмен дамуына септігін тигізеді», - деп коммунистік идеология, интернационалдық тәрбие беру шеңберінде өз тұжырымын жасайды.

Жалпы алғанда, Қазақстанның шетелдермен, оның ішінде батыс елдерімен мәдени байланыстарының тарихына қатысты еңбектер екі жақты мәдени байланыстардағы коммунистік идеология, интернационалдық тәрбие негізінде жазылды. Ғылыми зерттеулерде мәдени ынтымақтастықтың тарихын идеологияландыру, шетелдердің әлеуметтік-экономикалық және мәдени дамуындағы кеңестік тәжірибе мен көмектің рөлі асыра бағаланды.

Әдебиетгер

1. Шамжанова Р. Живительный источник. - Алма-Ата.: Казахское государственное издательство, 1963. - 52 с.
2. Шамжанова Р. Наш девиз-дружба. – Алма-Ата.: Казахстан, 1966. - 112 с.
3. Слово зарубежных друзей о Советском Казахстане. - Алма-Ата.: Казгосиздат, 1957. - 222 с.
4. Слово зарубежных друзей о Советском Казахстане. - Алма-Ата.: Казахстан, 1973.-92 с.
5. Омаров И. Зенюк Ю. Қазақстан.- Алма-Ата,1967. (Казахское общество дружбы и культурных связей с зарубежными странами).
6. Қалиев Ж. Қазақстан шетелдіктердің көзімен.–Алматы: Қазақ ССР Білім қоғамы,1984.- 40 б.
7. Казахская Советская социалистическая республика. - Алма-Ата.: Казахстан, 1965. – С.30
8. Казахская Советская социалистическая республика. - Алма-Ата.: Казахстан, 1981. – С.30
9. Дулатов Н.Ш. Внешнеэкономические связи Казахстана с зарубежными странами.- Алма-Ата, 1982. –С.56 .
10. Гойко Л.В. Экономические и культурные связи Казахстана с Польской Народной Республикой (1944-1967 гг.) Специальность: 571-История СССР. Автореф.дисс.на соиск. канд.ист.наук. - Алма-Ата, 1970. - С.24 .
11. Кокебаева Г.К. Участие Казахстана и республик Средней Азии в развитии экономических, научных и культурных связей между Советским Союзом и Германской Демократической Республикой (1955-1980 гг.) Специальность 07 00 03-Всеобщая история. Автореф. дисс.на соискание канд.ист.наук. - Москва, 1985. –С.21 .
12. Абдикадилова Х.С. Научно-техническое, экономическое и культурное сотрудничество Казахской ССР с Монгольской Народной Республикой (1960-1980 гг.). Специальность 07 00 02-Всеобщая СССР. Автореф.дисс.на соискание канд.ист.наук.- Алматы, 1986. – С.24.

ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ
ЭКОНОМИКА И ПРАВОВЕДЕНИЕ
ӘОЖ 631.1

Дәстүрлік шаруашылықты жаңаша дамыту

Қарамырзиев Т.К.

Атырау мұнай және газ институты

В статье рассматриваются проблемы развития сельского хозяйства, а также о целенаправленного использования природных ресурсов.

The problems of development of agriculture are examined in the article, and also at purposeful the use of natural resources.

Ключевые слова: *агропромышленность, природные ресурсы, животноводство.*

Keywords: *agriculture, natural resources, animal husbandry.*

Қазіргі кезде Қазақстан жер жүзіне өзінің табиғи (әсіресе, соның ішінде көмірсутегі) қорларын кеңінен пайдалануымен таныс. Олардан түскен тегін қаражатқа мәз боламыз. Ал табиғи қорлардың негізгі қасиеті – бұл түбінде сарқылуымен аяқталады. Мұнай мен газдың қазақ жерінің астындағы қоры әрі кетсе жүз жыл маңында таусылады. Қазіргі кездегі мұнай мен газды жаңа техниканың және технологияның күшімен өндіру, сонымен қатар шетел кәсіпкерлері қолына берілген мұнай-газ кеніштерін ережесіз игеріп, қажетті режимін сақтамай, қалай болғанда да тезінен өндіріп алып қорын сарқытуға ұмтылуына қақ қарқынында, мұнай-газ қорлары одан да қысқа мерзім ішінде таусылуы мүмкін. Ол шақта ауқымды қаржылардан айырыларымыз сөзсіз. Осындай аса қатерлі жағдайдан кейін «Қазақ халқы не іспен айналыспақ?», «Ақшасыз адамдарға тамақты кім бермек, қазақ өзін өзі қалай асырайды?» - деген сауалдар өзінен өзі туындайды. Бұл бізді күтіп тұрған апат деуге болады. Оны болдырмауын осы бастан бастап алдын ала ескерту ел ғалымдарының міндеті.

Қазақ жерінде мұнай және газ өндіріс дамығаннан бастап, ел дәстүрлі шаруашылықты мүлдем ұмытты. Бұрын мал баққан жас жандар мұнай және газ кен орындары ашылғаннан бастап жаппай мұнай өндірістеріне лек-легімен ауысып, мал бағушы болып, тек жасы еңкейген кәриялар ғана аз мезгіл мал ұстап тұрды. Соңғылардың хал-қуаты кете бастағаннан бастап, мал бағатын ешкім болмай қалды. Колхоз және совхоздардан құтылғаннан бастап мал саны азая берді.

Колхоз және совхоз болып ұжымдасып мал өсіргендер құрдымға кетіп, тек өлмешінің күнін көрген жанұялар өз мұқтаждылығына ғана жететін жеке мешіктегі мал басын өсіріп, қала-қалашықтардан алыс кете алмай, өлмешінің күнін көруде. Олардың көрген қызығы мал өсіру; тыңдаған әуені мал маңырауы, дене шынықтыру малдың соңында жүру; ауыра қалса, малды бала-шағаға тастап немесе ессіз қалдырып, дәрігерлер көмегіне қалаға шабу; малы ауруға ұшыраса мал дәрігерлері жоқтығынан, істер амалы жоқ болғандықтан, тағдырдың салғанына көну; оқу жасындағы балаларын оқыту үшін тағы да қалаға жүгіну; мал өнімін өткізу үшін де баяғы қала басына бару; еті, сүті базарда ұзақ тұрса, оларды өткізе алмай сарсанға салынып, қорлық көру; ен далада жанұясын ит-құстан, «екі аяқты қасқырлардан» сақтай алмау қаупі тағы бар; жеке жанұяның техниканы қолдануына мүмкіншіліктің жоқтығынан мал шаруашылығын аса дамыта алмауы т.с.с. себептер көп ақ! Осы жолдардың авторы Ақтөбе қаласының маңын аралап шыққандағы көргені лажсыздан жүз қаралы мал бағып, әр суаттың басында жоғарғылардай жағдай кешіп

отырған бір-бір жанұяның тіршілігі. Осындай азаптардан құтылудың жолы бар ма деген сұраққа кең даланы игеру арқылы жауап беру мүмкіншіліктері мол.

Ақтөбе облысының әлі де болса игерілмеген кең даласы жеткілікті. Бұл даланың ең байлығы жәйілімдеріндегі мал азығының жылма-жыл жаңғырып отыратын табиғи қорлары. Оларды игеру үшін су қажет. Су көзінің екі түрі бар: жер бетіндегі өзендер мен көлдер және жерастының ағынды сулары. Бірінші түрдегі су көздері Ақтөбе облысында өте сирек кездеседі, жоқтың қасы, бола қалғанның өзінде де барлық жәйілімдерді суландыра алмайды.

Жерасты сулары гидрогеологтардың болжамы бойынша облыстың 89% көлемін алып жатыр. Бұл 80% кеңістігінде орналасқан табиғи жәйілімін суландыруды толығымен қамтамасыз ете алатын мүмкіншілік. Демек, Ақтөбе облысы жерасты суларына бай деген сөз. Осы байлықты неге игермеске? Оған тек қажетті қаражат бөліп, гидрогеология жұмыстарын қайтадан жандандырып, жерасты суларының болжамдарын нақты жағдайға келтіру, оны пайдаланып, жәйілімдерді игеру қажет деп санаймыз. Осы орайда облыстың Хобда және Шалқар аудандарын мысалға келтіруге болады. Әсіресе жәйілімдері қуаңқы, бірақ та жерасты сулары мол Шалқар ауданында агроөндірістік жүйелер құрып, мал шаруашылығын дамытып, жұмыссыз жүрген жастарды тартып, бос жатқан кең жерлерді игеруге мүмкіндіктері мол. Осы өңірде тәжірибе алу қақында жерасты суларын мал шаруашылығына пайдаланудың мезгілі жеткен сияқты.

Әрине жер бетіндегі өзінен өзі ағып жатқан өзендер маңында орналасқан адамдарға жер асты суын пайдалану түсініксіз болар, дегенменде Ақтөбе өңірі жерасты суларын көптен бері халыққа ауызсу ретінде пайдалануда. Мысалы, Ақтөбе қаласының халқы, кейбір шағын мекендер толығымен жерасты суымен қоректенуде. Ендігі мақсат кең даланы игеру: жерасты суларына сүйене отырып, құнарлы жәйілімдерді іске қосып, мал басын көбейту қажет. Осы мақсаттарға жету үшін Ақтөбе облысының мүмкіншіліктері жетеді. Оның жолдары қандай болмақ дегенге біз төмендегі дәлелдемелерді келтірмекпіз.

Алдыменен жерасты суын мал жәйілімдерінде қалай пайдаланамыз? Бір суаттың басындағы суға мұқтаждылық орасан аз келеді, секундiне 0,2 литрден аспайды. Артезиандық ұңғымалардың өнімділігі мол, дебиттері 1-100 литр шамасында болады. Сондықтанда әр суат басында бір су сорғыш ұңғыманы қазуға көп қаражат керек, суат сайын бір-бір ұңғымалардан суландыру қымбатқа шығады. Сол себептен бір ұңғыма бірнеше жәйілім учаскелерін суландыруға арналуы қажет.

Ал, ұңғыманың суын бірнеше жәйілім учаскелерін суландыруға пайдаланудың қандай жолдары бар деген сұраққа жауап ретінде жер асты суын жүйелі түрде пайдалануды ұсынамыз (1-сұлде).

Жәйілімді суландыру жүйесі

а) қысымды б) жарты қысымды в) өзі ағатын су

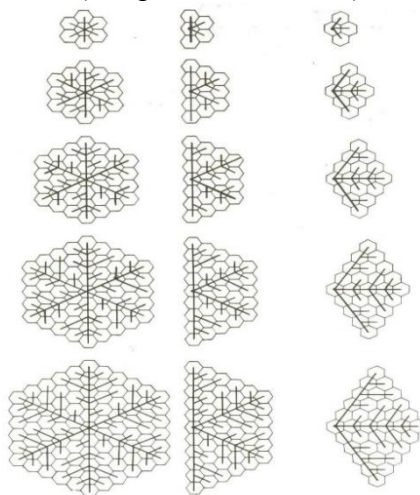

Рис. 1. Жәйілімді суландыру жүйесі (Т.Қ.Қарамырзиев. Атырау қ.):

а) қатар бойынша: 1 – бір қатарлы, 2 – екі қатарлы, 3 – үш қатарлы, 4 – төрт қатарлы; 5- бес қатарлы; құбыр қысымы бойынша: а) қысымды; б) жартылай қысымды; в) өз ағынымен су ағу жүйесі.

Сұлдеде көрсетілгендей, қақ ортада бір ұңғыма қазылуы қақ, оның айналасынан 60⁰ бұрыштамамен жан-жағына тартылған магистралдық құбырлар және әр суатқа су жеткізетін құбырлардың тармақтары болмақ.

Жәйілімдерді суландыруға арналған ұңғымалардың дебиттеріне сай суландыру жүйесі бір және біренеше қатарлы болуы мүмкін. Ұңғымалардың дебиттері неғұрлым жоғары болса, суландыру жүйесі солғұрлым күрделі келеді. Суландыру жүйесінің қатарлары көбейген сайын ұңғымадан алынатын жерасты суының тиімділігі арта түседі. Бірақ та, мұндай жағдайда суды суаттарға тасымалдап жеткізу шығындары өседі де, суландыру ісі қымбаттайды. Әр ұңғыманың дебитіне қарай жер бетіне көтерілетін су мен су тасымалдау шығындарын салыстыра отырып, экономикалық тиімді жолдары есепке алынуы қажет.

Жүйенің қатарлары көбейген сайын оның орталықта қазылған ұңғымадан қашықтығы ұзая түседі. Бес қатарлы жүйе мен ұңғыма аралығы 15,6 шақырымнан артпайды. Әр жәйілім учаскелерінің өсімдіктер өнімділігі өсуіне байланысты қатарлардың қашықтығы азая бермек.

Жер бетінің бітісіне қарай суды тасымалдаудың қысымды (а), жартылай қысымды (б) және өз ағынымен жететін (в) үш түрі болмақ. Олардың жазықтық жерде бірінші түрі, ылдилау кеңістікте – екіншісі және үшіншісі іске қосылмақ. Ақтөбе өңірінде суды айдаудың үш түрі де болуы мүмкін.

Жәйілімдерді жүйелі пайдаланудың жолдары қандай болмақ?

Әр жәйілім бөлшегі 2340 гектар көлемінде болуы қажет, яғни малдың оптималды ет қосу салмағы төмендемес үшін суаттан ұзап кететін қашықтығы (өрісі) үш шақырымнан аспауы шарт. Қазақ жерінде мал өрісі нақты жағдайда статистика бойынша 2,4-2,6 шақырым ғана аралығында қалыптасқан. Жәйілімдегі мал азығы өнімділігі өскен сайын, әр учаскенің көлемі азая бермек те, мал өрісі қысқара түспек. Сондықтанда жәйілім өнімділігін арттыру мақсат. Олай болса шөлейт жерлерге өсімдіктер отырғызылу жәйілімді жүйелі пайдаланудың қажетті жолы, яғни суаттардың айналасындағы өңірде жәйілімдер өнімділігін арттыру мақсатында шөл және шөлейт жерлерге төзімді өсімдіктер отырғызу жәйілімді ұқыпты пайдаланудың негізгі шарты.

Жәйілім кеңістігін ұқыпты пайдалануды тағы бір жолы – оның тиімді формасын табу. Жазықтықты тиімді пайдалану үшін бір учаскенің формасы алтыбұрышты болуы жөн.

Жерасты суларын және жәйілімдерді жүйелі пайдаланудың нәтижесі қандай болмақ?

Жерасты суларын және жәйілімдер тандемін жүйелі пайдаланудың негізгі механизмі болып мал бағушыларды бір жерге шоғырлардырып, ірі шаруашылық ұжым құру болып табылады. Біздің пікірімізше бір немесе бірнеше ұңғымалар топтасқан маңда қалыптасқан мұндай ірі шаруашылық ұжымын «Өркениетті ауыл» деп атау керек. Жәйілімдер мен жерасты суын жүйелі пайдаланудың негізгі түйіні малшыларға қолайлы жағдайлар мен олардың өмірін жақсартуға мүмкіндіктер туғызу. Адам топтасқан жерде күш біріктіріледі. Күш біріккен жерде алынатын өнім саны көбейеді, құны арзансиды, жоғарыда келтірілген қиындықтардан арылып, түрлі жағымды жағдайлар пайда болады.

Малшыларды «Өркениетті ауылға» топтастырудың аса бір ерекшелігі, ол мал өнімдерін өндейтін шағын өндірістер ашу, яғни малдың еті мен сүтін өндеп, түрлі жарты фабрикат немесе дайын тауар шығаруға арналған мини зауыттар тұрғызу. Мал жүнін өндеп және терілерін илеп, одан жергілікті жерде сан алуан бұйымдар шығаратын жұмыс орындарын ашуға мүмкіндіктер туады. Демек, өндіріс тауарлары дамиды. Осылардың барлығы бір жүйенің қарамағында істелмек. Сондықтанда «Өркениетті ауылды» толықтыра отырып, «Агроөндірістік жүйе» деп те атауға да орынды.

Мұндай құрылымдарды құрудың негізгі мақсаты агроөндірістік жүйе құрамындағы халыққа қолайлы жағдай туғызып, ауылдық жерге жастарды тартып, дәстүрлі

экономиканы дамытып, мал шаруашылығы өнімдерін көбейтіп, елімізді мал өнімдерін импорттаудан экспорттауға аудару.

«Малшылар қауымын орталықтандыру Одақ кезінде де болған, одан ештеңе шыққан емес» - деушілерде болуы мүмкін. Одақ заманында болған орталықтандыру жербеті сулары жағасында қалыптасып қалған шағын қалалар немесе ірі ауылдар маңында болғанды. Біздің ұсынысымыздың айырмашылығы – мұндай агроөндірістік жүйелерді жерасты сулары мол және жәйілімдері құнарлы немесе құнарлы етуге жарайтын жерлерде болмақ. Бұл халқымыздың қолынан келетін іс.

«Агроөндірістік жүйенің» құрылымы туралы түсініктерді 1-кестеден көруге болады (кестеде құрылым тек екі қатарлы жүйеге арнап келтірілген). Бір жүйеде үш түрлі құрылымдар пайда болмақ:

- мал бағып, өсімдіктер отырғызып, мал азығын дайындайтын жер суару, және малдан алынатын өнімдерді өңдейтін негізгі шару ашылық;
- ұнғымаларды, су айдаушы қондырғаларын және құбырларды, машина-трактор және басқа да техникаларды қамтушы көмекші өндірістер;
- алдыңғы екі өндірістердегі қызметкерлерге тұрмыстық жағдайлар туғызушы инфрақұрылымдар.

Жүйелердің қатарлары өскен сайын (2-кесте) мал саны да, адамдар саны да, әрине, алынатын өнімдер де өсе бермек. Бір суаттың басында 600 бас уақ мал ұсталатын болса, бір қатарлы жүйеде – 3600, екі қатарлысында – 10800, үш қатарлысында -21600, төрт қатарлысында – 36000, бес қатарлысында – 54000 мал басына жетеді екен.

Жәйілімдегі мал басының 60% аналық болады деп есепке алсақ, әр аналықтан жылына бір бас өнім алынса, сол өсім есебінде өңдеу зауыттарына мал өткізілсе, өңделетін ет саны (бір бастың тірі салмағыен 36 кг деп есепке алынса) жылына бір отардан (600 бас) 12960 (600x0,6x36) кг тірі салмақты мал өткізіледі екен. Бір бастан 45% ет, 2.72 кг жүн түсетін болса, жылына бір отардың өнімдер саны: ет 5800 (12960X0,45) кг, жүн – 979(360x2,72) кг, тері –360 дана өңдеу немесе сату орындарына өткізілмек.

1-кесте

Екі қатарлы «Агроөндірістік жүйенің» құрылымы

Подразделения	Түтіндер саны				Адамдар саны			
	С	СӨЕ	СОЖ	СӨЕОЖ	С	СӨЕ	СОЖ	СӨЕОЖ
1. Өндірістер:								
а) негізгі өндіріс:								
Мал бағушылар	38	38	38	38	266	266	266	266
Өсімдік егушілер	-	5	-	5	-	35	-	35
Оазистік жер суарушылар	-	-	10	10	-	-	70	70
Ет өңдеушілер	5	5	5	5	35	35	35	35
Сүт өңдеушілер	5	5	5	5	35	35	35	35
Жүн өңдеушілер	5	5	5	5	35	35	35	35
Тері илеушілер, тігіншілер	3	3	3	3	21	21	21	21
<i>Негізгі өндірістегілербәрі</i>	<i>56</i>	<i>61</i>	<i>66</i>	<i>71</i>	<i>392</i>	<i>427</i>	<i>462</i>	<i>497</i>
б) көмекші өндірістер:								
Ұнғымаларды қамтушылар	4	4	4	4	28	28	28	28
Суайдағыштарды қамтушылар	4	4	4	4	28	28	28	28

Құбырларды қамтушылар	4	4	4	4	28	28	28	28
машино-техника ұстаушылар	10	10	10	10	70	70	70	70
<i>Көмекші өндірістегілер</i>	<i>22</i>	<i>22</i>	<i>22</i>	<i>22</i>	<i>154</i>	<i>154</i>	<i>154</i>	<i>154</i>
<i>Өндірістегілер саны</i>	<i>78</i>	<i>83</i>	<i>88</i>	<i>93</i>	<i>546</i>	<i>581</i>	<i>616</i>	<i>651</i>

2. Инфрақұрылым								
Сауда орындары:								
азық-түлік дүкендері	1	1	1	1	7	7	7	7
өндіріс тауарлар дүкендері	1	1	1	1	7	7	7	7
Қоғамдық аспазшылар:								
асхана	3	3	3	3	21	21	21	21
кафе	3	3	3	3	21	21	21	21
Балалар орындары:								
бақша-ясли	5	5	5	5	35	35	35	35
мектеп	10	10	10	10	70	70	70	70
Емші орындар:								
емхана	5	5	5	5	35	35	35	35
аурухана	5	5	5	5	35	35	35	35
Ойын-сауық орындары:								
клуб және кітапхана	3	3	3	3	21	21	21	21
жастар спорт алаңы	3	3	3	3	21	21	21	21
Коммуналдық шаруашылық	10	10	10	10	70	70	70	70
Құқық қорғау орындары	3	3	3	3	21	21	21	21
Жергілікті басқару	5	5	5	5	35	35	35	35
<i>Инфрақұрылым құрамы</i>	<i>57</i>	<i>57</i>	<i>57</i>	<i>57</i>	<i>399</i>	<i>399</i>	<i>399</i>	<i>399</i>
Барлығы	135	140	145	150	945	980	1015	1050
Түсініктеме: С – суландыру; СӨЕ – суландыру және өсімдік егу; СОЖ –суландыру және оазистік жер суару; СӨЕОЖ – суландырумен қатар өсімдіктер егу, оазистік жер суару. Кестеде келтірілген есеп сандары шамамен алынған.								

Солай болатын болса, әр қатарлы жүйедегі мал шаруашылығынан түсетін өнімдерді 2-ші кестедегідей етіп санап шығаруға болады. Мал азығымен және тұщы сумен қамтамасыз ету жағдайлары жақсарғанда әр бас малдың жеке салмағы өссе, сауынды мал сүтті болса және жүн түсімі көбейсе олардың түсетін өнімдері де өсімтал келеді, олардан түсетін тері сапалары да артады.

Жүйе қатарларының өсуіне байланысты адамдар саны да өседі. Бір түтінде жеті жан (әке, шеше және бес бала, орыстар айтқандай «семь я») болса

Халқының саны бір қатарлыдағы 591 адамнан 3391 адамға дейін көбеймек. Бұл қолы бос жүрген жастарды жұмыс орындарымен қамтиды.

Жүйе қатарлары өскен сайын, ұңғымадан алынатын су көлемі де өсе түспек. Әр уақ мал басына күніге 10 л, адам басына 35 л, жуынуға жұмасына 200 л су керек деп есепке алсақ, бір жүйеге 27-276 мың м³ су қажет. Мұндай көлемде су өндіру үшін бір қатарлы жүйеге ұңғыма дебиті секундына 0,85 л болса, бес қатарлы жүйеге дебит 8,74 л аспайды.

Демек, бір жүйені бір ұңғымадан көтерілетін жерасты суымен қамтамасыз етуге болады деген сөз. Мұндай өнімділігі бар ұңғымалар Ақтөбе жерінде оңай табылады.

Қорыта келгенде, Ақтөбе облысы бойынша осындай «Агроөндірістік жүйелер» құрылатын жағдайда мынадай нәтижелер алуға мүмкіндіктер туады:

- жер асты суы жәйілімдерді игеруге кеңінен пайдаланылады да, облыста жаңа жерасты суын өткізетін өнеркәсібі ашылады; халық денсаулыққа қолайлы жерасты суын өзі ішіп, малын суаратын өмір кешетін болады;
- осыған байланысты көптеген өркениетті «Агроөндірістік жүйелер» пайда болады. Олар кеңінен тарау үшін Шалқар ауданында қазірден бастап бір эксперименттік жүйе құрып, оның тиімділігіне көз жеткізу керек;
- мал басы өседі: ет, сүт, жүн және тері өнімдері қазіргідей базарға шығарылмайды, олар жергілікті жердегі мини-ауыттарда өңделеді де, сатымға тек дайын азық-түлік тауарлары шығарылады;
- Ақтөбе облысы мал өнімдерін шеттен әкелу орнына экспорттауға мүмкіндік алады;
- өркениетті жүйелер қызметкерлеріне барлық жағдайлар (балабақша, мектеп, дәріхана және аурухана, ойын-сауық, спорт алаңдары туғызылады, халықты және малды қорғау, басқару орындары) туғызылады, осыған байланысты, қалалардағы және ауылдық жердегі жұмыссыз жүрген жастар мал өсіруге бет алады, т.с.с.

2-кесте

Жүйе түрлерінің экономикалық көрсеткіштері

	Жүйенің қатар тізбегі				
	1	2	3	4	5
1. Жәйілім учаскелері	6	18	36	60	90
2. Жүйе қатарларының орталық ұңғымадан қашықтығы, км	5,2	7,8	10,4	13,0	15,6
3. Жүйе алқабы, мың.га	16,4	44,5	86,6	142,7	212,9
Оның ішінде жәйілім	14,0	42,1	84,2	140,4	210,6
4. Мал, ұсақ бас есебінде	3600	10800	21600	36000	54000
5. Мал шаруашылығынан түсетін өнімдер:					
Ет: жылына, тонна	34,8	104,4	208,8	348,0	522
күніге, кг (365-104)	134	402	803	1338	2008
Жүн: жылына, тонна	5,9	17,6	35,2	58,7	88,1
күніге, кг	22	68	135	225	338
Тері: жылына, мың дана	2,16	6,48	13,0	21,6	32,4
күніге, дана	8	25	50	83	124
6. Мал бағушы түтіндер саны	12	36	72	120	180
7. Адамдар саны (жанұясымен):					
мал бағушылар	84	252	504	840	1260
өсімдік егушілер	12	35	70	118	176
жер суарушылар	12	35	70	118	176
мал өнімін өңдеушілер	34	106	202	336	504
көмекші өндірістегілер	50	154	302	504	876
инфрақұрылымдағылар	399	399	399	399	399
Адамдар саны	591	981	1547	2315	3391
8. Ауызсу көлемі, м ³ :					
Мал суаруға (0,01x365=3.65м ³)	13140	39420	78840	131400	197100
Адамдарға (0,035x365=12.8м ³)	7565	12557	19800	29600	43400
Моншаға (0,2x52= 10,4м ³)	6146	10200	16090	24080	35270
Барлығы; бір жылға, м ³	26851	62177	114730	185080	275770
(26851:31536) л/сек	0,85	1,97	3,64	5,87	8,74

Әдебиеттер

1. Карамурзиев Т.К. Экономическая оценка подземных вод Казахстана. – Алматы.: Эверо – 2009.- 516 с.
2. Карамурзиев Т.К. Система обводнения пастбищ, авторское свидетельство № 1032125, 1983.
3. Қарамырзаев Т.Қ. Ақтөбе өңірінің болашағы – өркениетті ауыл//Ү Халықаралық ғылыми конференциясының материалдары.- Ақтөбе, 2011.
4. Карамурзиев Т.К. Создание цивилизованного аула или агропромышленной системы на территории Казахстана//Материалы международной научно-практической конференции. - Туркестан, 2013.

УДК 631.1 Т 85

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПРЕОБРАЗОВАНИЙ В АГРАРНОМ СЕКТОРЕ

Турганбаев М.А.

Актюбинский региональный государственный университет имени К.Жубанова

Мақалада ауыл шаруашылық өндірісінің дамуын мемлекеттік қолдау мәселелері, еліміздің ауыл шаруашылығындағы қалыптасқан проблемалары және оларды шешу жолдары қарастырылған.

The article analyses the problem industrial evolution agricultural production, examined problems of country economy and uncovered the theme of the decision of their problems.

Кілт сөздер: салыстырмалы сараптама, азық-түлік қауіпсіздігі, ауылдың әлеуметтік дамуы, ауыл шаруашылығының бәсекеге қабілеттілігі.

Keywords: comparative analysis, food safety, social development of village, competitiveness of agroindustrial production.

Проведение аграрных преобразований, обоснование стратегии и тактики предполагает необходимость глубокого и всестороннего исследования теоретических основ аграрных отношений, что позволит в дальнейшем выработать принципы, механизмы их эффективной реализации.

Аграрные проблемы занимают важное место в современной экономической теории. Продвижение научного анализа к формированию целостной системы теоретических взглядов на сущность аграрных отношений, аграрной политики и вытекающих из этой системы более конкретных вопросов путей развития сельского хозяйства невозможно без сравнительного сопоставления различных концепций. Сравнительный анализ позволяет вычлениить из них позитивные аспекты и обнаружить явно неприемлемые.

Проводимые в аграрном секторе преобразования направлены на создание рыночно ориентированного сектора, его приспособление к новой макроэкономической ситуации, т.е. обусловлены тенденциями переходного периода.

Исследования показали, что государственное регулирование экономических процессов в аграрном секторе - обязательный компонент аграрных преобразований, определяющий развитие сельского хозяйства и смежных отраслей. Регулирование АПК вызвано необходимостью полноценного воспроизводства аграрной сферы с учетом её специфики при одновременном использовании аграрного потенциала в интересах общества [1].

Особо значимыми в условиях транзитной экономики представляются экономические методы государственного регулирования через антикризисные, финансовые, налоговые и ценовые меры. В современных условиях происходит переориентация поддержки аграрного сектора экономики в пользу мер, разрешаемых правилами ВТО, для активного

участия Казахстана в международных экономических отношениях, не допуская при этом ослабления продовольственной безопасности государства.

В условиях недостаточности собственных средств сельскохозяйственных предприятий для развития производства важнейшим источником их пополнения является государственное финансирование на всех уровнях его организации: республиканском, региональном, местном. Система государственного финансирования сельскохозяйственных предприятий представляет собой комплекс мер целенаправленного воздействия на их развитие через участие в государственных республиканских и региональных целевых программах, субсидирование и дотирование, что позволяет концентрировать финансовые ресурсы по различным направлениям, связанным с реализацией государственной политики на селе и поддержке отечественных товаропроизводителей [2].

Основными задачами такой поддержки являются:

- обеспечение продовольственной безопасности страны;
- сохранение земли как природного ресурса и развитие социальной сферы села.

В любой современной стране государство играет весьма важную роль в функционировании и развитии национальной экономики. На сегодня практически невозможно представить себе не зависимую от государства рыночную экономику.

Аграрная реформа, проводимая с начала 90-х гг., должна была решить несколько задач, в том числе:

- а) в экономической области - формирование эффективного устойчивого агропромышленного производства, обеспечивающего в рыночных условиях более высокие показатели уровня и эффективности производства, удовлетворяющие потребности страны в продуктах питания и сельскохозяйственном сырье при безусловном обеспечении продовольственной безопасности государства;
- б) в социальной сфере - создать условия для комплексного обустройства деревни и сельского развития, преодолеть разрыв в уровне жизни сельского и городского населения;
- в) в области экологии - обеспечить производство экологически чистого продовольствия.

Вместе с тем, приняв курс на рыночные преобразования, государство не в должной мере участвовало в регулировании экономических процессов в сельском хозяйстве, и, как следствие, начатые в начале 90-х годов прошлого столетия реформы не привели к ожидаемым результатам.

Поэтому одной из важнейших задач государства является всесторонняя поддержка аграрного сектора экономики, от уровня которой зависит обеспечение продовольственной безопасности страны.

Существующая система не отвечает требованиям эффективного функционирования агропромышленного комплекса. По сравнению с развитыми странами Европы и США, где сельскому хозяйству оказывается огромная финансовая и экономическая поддержка, в Казахстане она значительно ниже, что сказывается на темпах роста аграрной экономики, уровне производительности труда.

В этой связи важно чтобы государственная поддержка аграрного сектора путем предоставления дотаций и субсидий хозяйствам способствовала мотивации к их дальнейшему развитию, а не выступала инструментом по распределению бюджетных средств между ними. Любая государственная поддержка должна иметь ограничения сверху (максимальный объем средств на одно хозяйство) и снизу (например, минимальный объем производства продукции хозяйством), позволяя тем самым обеспечить выборочность, адресность и направленность, исключая необоснованность траты бюджетных средств. Отсутствие ограничений на максимальный объем бюджетных средств, приходящихся на одно сельскохозяйственное предприятие, ведет к тому, что основная их часть достается крупным и успешным сельскохозяйственным организациям. С другой стороны, должны существовать и нижние ограничения в размерах государственной поддержки. Так, если сумма всех выделенных бюджетных средств по отношению к выручке от реализации продукции будет приближаться к 100% или

превышать этот показатель, то в таком случае теряется стимулирующий смысл государственных мероприятий. Рыночные сигналы и стимулы искажаются, а это снижает конкуренцию и наносит ущерб экономике.

Таким образом, сложившаяся система государственной поддержки очень слабо мотивирует хозяйства в эффективности их производства.

Следует также отметить, что улучшить ситуацию можно и в том случае, если при распределении средств государственной поддержки будет учитываться сложившаяся в регионах аграрная структура. И чем полнее будет учитываться этот фактор, тем более реальными, обоснованными и эффективными будут государственные вложения бюджетных средств в поддержку и развитие регионов [3].

На наш взгляд, преобразования в аграрном секторе экономики должны включать прежде всего социальное развитие села, создание единого экономического пространства Казахстана, позволяющего проводить эффективную аграрную политику во всех регионах страны, формирование единой рыночной инфраструктуры аграрного рынка, обеспечивающей эффективное продвижение продукции, усиление управленческой вертикали государственного регулирования и контроля в осуществлении стратегии аграрных преобразований, научное обеспечение агропромышленного производства, установление паритета цен на сельскохозяйственную продукцию и других отраслей экономики, особенно на энергоносители, путем создания аграрному сектору режима наибольшего благоприятствования со стороны топливно-энергетического комплекса, подготовка кадров менеджеров, способных обеспечить эффективную работу сельского хозяйства в условиях рынка, обеспечение конкурентоспособности отечественной продукции агропромышленного комплекса.

Таким образом, можно выделить следующие главные актуальные проблемы преобразований в аграрном секторе страны, призванных ускорить эффективное развитие аграрного производства:

- повышение конкурентоспособности агропромышленного производства на основе перевода его на инновационный путь развития и модернизации;
- усиление роли государства в развитии агропромышленного сектора экономики;
- социальное развитие села;
- активная интеграция казахстанской аграрной экономики в мировую систему.

В современных условиях на первый план выходит проблема повышения конкурентоспособности продовольствия, экспортируемого на мировой рынок, решение которой невозможно без модернизации агропромышленного производства. Повышение конкурентоспособности аграрного производства является одной из ключевых положений аграрной политики государства. Конкурентоспособность агропромышленного производства, в конечном счете, определяет его успех на внутреннем и мировом рынках.

Литература

1. Сарайкин В. О совершенствовании государственной поддержки сельского хозяйства // Международный сельскохозяйственный журнал.-2013. - №1.
2. Муканова А. Новые перспективы открывает «Агробизнес-2020» // Казахстанская правда.- 2013. - 15 февраля.
3. Кухарский М. Стимулов станет больше // Казахстанская правда.- 2012. - 19 ноября.
4. Бондин И., Цвиркун Е. Активизация обеспечения инвестиционно - инновационных процессов в сельскохозяйственном производстве // Международный сельскохозяйственный журнал. - 2013. - №2.

КЛАССИФИКАЦИЯ УПРАВЛЕНЧЕСКИХ РЕШЕНИЙ НА РАЗЛИЧНЫХ ЭТАПАХ РАЗВИТИЯ ПРЕДПРИЯТИЙ

Тяпухин А.П.

Оренбургский государственный университет (Россия)

Мақалада кәсіпорындардың дамуы оның сапалы басқарылуына байланысты екені айтылады. Кәсіпорын ісінің алға басып, бәсекеге қабілетті болуы жұмысты тиімді ұйымдастыра білетін басшыға қатысты.

Though in the article development of enterprises he is qualitatively managed connection, talked. Enterprise business going forward, participated to the leader, that knows competitively to be advantageously unites work.

Кілт сөздер: *кәсіпорын, басшы, нарық, бәсекеге қабілеттілік, басқару.*

Key words: *enterprise, leader, market, competitiveness, to manage.*

Эффективность деятельности предприятий и сформированных на их основе цепей поставок полностью зависит от качества разработки и реализации управленческих решений, особенностями которых на высоко конкурентном рынке являются:

- учёт тенденций развития рынка и, в первую очередь, изменений потребностей клиентов. Данная особенность предполагает ситуацию, при которой типовое управленческое решение может быть эффективным или не эффективным на рынках различного типа;
- значительное количество факторов как внешней, так и внутренней среды, влияющих на качество управленческих решений, что затрудняет их оптимизацию даже при высокой степени определённости;
- децентрализованный характер, при котором управленческое решение участника цепей поставок, с одной стороны, является локальным и направленным на достижение индивидуальной цели данного участника, а, с другой стороны, это решение должно соответствовать глобальной цели цепи поставок в рамках единой стратегии её деятельности;
- возможность реализации нескольких решений одновременно, что может сопровождаться либо эффектом синергии, либо создавать дополнительные трудности для достижения глобальной цели цепи поставок.

Исходя из этого, целью данной статьи является классификация управленческих решений в цепях поставок, определение их взаимосвязей и разработка алгоритма реализации в зависимости от типа потребностей конечных потребителей продукции и услуг.

Основными предпосылками достижения указанной выше цели являются:

- выделенные автором ранее три основные концепции управления предприятиями: производственный менеджмент, маркетинг и логистика; при этом логистика включает две стадии развития: на уровне отдельного предприятия и на уровне цепей поставок [1, С. 21];
- основные принципы управления предприятиями в рыночных условиях, разработанные А. Файолем [2], Э. Демингом [3]. Дж. Лайкером [4], а также «мега тенденции, которые изменяют логистические цепи поставок», обоснованные Д. Бауэрсоксом, Д. Клоссом и Т.П. Станком [5], которые логически увязаны между собой в работах [1,7];
- определение, утвержденное дирекцией Американской ассоциации маркетинга (АМА) в октябре 2007: «маркетинг — это деятельность, набор институтов и процессов, обеспечивающих создание, информирование, доставку и обмен предложений, имеющих ценность для потребителей, клиентов, партнеров и общества в целом» [6]. Из данного определения видно, что традиционная до недавнего времени цель маркетинга

«удовлетворение потребностей» заменена на «создание ... ценности», что предполагает переосмысление роли традиционных инструментов маркетинга в цепях поставок;
 - возникновение и развитие теории и методологии управления ценностью, например [1, С. 25-26], основными компонентами которого являются «качество», «количество», «затраты», «время», «территория» и «траектория».

Изложенные выше предпосылки создают необходимую основу для выделения четырех базовых вариантов компонентов комплекса управления ценностью и адекватные им управленческие решения (рисунок 1).

Цена

Затраты

Количество
Товар
Качество

	Время	
Создание запасов товара с целью снижения затрат и устранения возможного дефицита А		Снижение запасов товара с целью экономии оборотных средств
Увеличение затрат на создание качества для потребителей В		Сокращение времени производственного цикла для обеспечения качества товара D

Рисунок 1 – Варианты компонентов комплекса управления ценностью и адекватные им управленческие решения

Анализ данных, представленных на рисунке 1, позволяет сделать следующие выводы:

1) для обоснования базовых управленческих решений в цепях поставок использованы компоненты маркетинга (управления ценностью) – цена (затраты, время) и товар (количество, качество);

2) управленческое решение А - Создание запасов товара с целью снижения затрат и устранения возможного дефицита обусловлено:

- возможностью использования торговых скидок при закупке большого количества сырья, материалов, полуфабрикатов и комплектующих;
- разнесением условно-постоянных затрат на больший объем продукции (эффект масштаба);
- рациональным использованием технологической оснастки без её замены (исключая потери в объеме выпуска продукции за счёт переналадки оборудования);
- сокращением затрат «упущенной выгоды» из-за возможного дефицита сырья, материалов, полуфабрикатов и комплектующих;
- относительно низким платёжеспособным спросом на готовую продукцию и услуги, что позволяет эффективно удовлетворять однородные потребности рынка.

С определённой степенью уверенности можно утверждать, что данный вариант управленческого решения характерен для такой концепции управления предприятиями как производственный менеджмент;

2) управленческое решение В - Увеличение затрат на создание качества для потребителей является эффективным по следующим причинам:

- переориентацией клиентов на неценовые параметры выбора продукции и услуг, когда во главу угла ставится не низкая цена на товар, а его потребительские свойства;
- ростом затрат на обеспечение качества продукции и услуг в связи с появлением их модификаций, что приводит к дополнительным переналадкам оборудования и к потерям выпуска продукции;
- увеличением расходов на дополнительные технологические операции и операции контроля качества продукции и услуг;
- ростом затрат на маркетинговые исследования и разработку комплекса маркетинга на рынке разнородных потребностей.

С определённой степенью уверенности можно утверждать, что данный вариант управленческого решения характерен для такой концепции управления предприятиями как маркетинг;

3) управленческое решение С - Снижение запасов товара с целью экономии оборотных средств является эффективным по следующим причинам:

- переходом предприятий на выпуск диверсифицированного ряда продукции и услуг, в связи с чем практически исчерпываются возможности синхронизации операций технологических процессов и снижения себестоимости продукции и услуг;
- необходимостью совершенствования менеджмента на предприятиях и в цепях поставок в условиях ужесточения конкуренции на рынках различного типа;
- возможностью сокращения потребности в оборотных средствах и повышения на этой основе рентабельности активов предприятия;
- широким вовлечением персонала в процесс совершенствования деятельности предприятия;
- возрастанием роли логистических методов управления производственными процессами, направленных на устранение межфункциональных барьеров на предприятиях и в цепях поставок.

С определённой степенью уверенности можно утверждать, что данный вариант управленческого решения характерен для такой концепции управления предприятиями как логистика на уровне предприятия;

4) управленческое решение D - Сокращение времени производственного цикла для обеспечения качества товара является эффективным по следующим причинам:

- организация потока единичных изделий позволяет обеспечить минимальные допуски размеров при их изготовлении, что повышает качество продукта, состоящего из данных изделий;
- устранение межфункциональных барьеров на уровне цепей поставок позволяет существенно сократить длительность подготовки производства инновационных видов продукции и одновременно осваивать широкий спектр продукции и услуг в соответствии с требованиями конечных потребителей;
- сокращение длительности производственного цикла позволяет выявить направления совершенствования управления предприятием, поскольку в этом случае существенно увеличивается опасность появления потерь «упущенной выгоды», которая устраняется посредством повышения качества менеджмента в цепях поставок;
- сокращение длительности производственного цикла приводит к выделению части работ или всей работы на аутсорсинг, т.е. тем предприятиям, которые могут выполнить порученную им работу более качественно.

С определённой степенью уверенности можно утверждать, что данный вариант управленческого решения характерен для такой концепции управления предприятиями как логистика на уровне цепей поставок;

5) для каждого представленного на рисунке 1 управленческого решения можно предложить конкретные концепции управления предприятием, представленные в таблице 1;

Таблица 1 – Связь управленческих решений в цепях поставок с концепциями управления

Управленческие решения	Концепции управления
1	2
Создание запасов товара с целью снижения затрат и устранения	Планирование потребности в материальных ресурсах (Material Requirements Planning – MRP) Планирование требований к распределению (DistributionRequirementsPlanning – DRP)

возможного дефицита	Планирование ресурсов предприятия (Enterprise Resource Planning – ERP) Метод минимальных общих затрат (Least Total Cost – LTC) Метод управления затратами (Activity Based Costing – ABC)
Увеличение затрат на создание качества для потребителей	Эффективное реагирование на запросы потребителей (Efficient Customer Response – ECR) Непрерывная поддержка закупок и жизненного цикла изделий (Continuous Acquisition and Lifecycle Support – CALS) Всеобщее управление качеством (Total Quality Management – TQM) Метод управления качеством «Шесть сигм» (Sixsigma – 6σ)
Снижение запасов товара с целью экономии оборотных средств	Запасы, управляемые клиентами (Vendor Managed Inventory – VMI) Гибкие производственные системы (Flexible Manufacturing Systems – FMS) Планирование потребности во входных, внутренних и выходных
	Материальных потоках (Logistics Requirements Planning – LRP) Бережливое производство (Lean Production – LP)
Сокращение времени производственного цикла для обеспечения качества товара	Корпоративные системы управления производством (Manufacturing Enterprise Solutions – MES) Управление событиями в логистических цепях (Supply Chain Event Management – SCEM) Активная система поставок (Active Supply System - ASS) Управление физическим распределением (Physical Distribution Management - PDM) Управление продажами (Sales Force Automation - SFA)

5) в соответствии с рекомендациями работы [1] для каждого представленного на рисунке 1 управленческого решения можно предложить соответствующие принципы управления:

- управленческое решение А - Создание запасов товара с целью снижения затрат и устранения возможного дефицита – принципы А. Файоля;
- управленческое решение В - Увеличение затрат на создание качества для потребителей – принципы Э. Деминга;
- управленческое решение С - Снижение запасов товара с целью экономии оборотных средств – принципы Дж. Лайкера;
- управленческое решение D - Сокращение времени производственного цикла для обеспечения качества товара - «мега тенденции, которые изменяют логистические цепи поставок» Д. Бауэрсокса, Д. Клосса и Т.П. Станка.

Очевидно, что в рамках выделенных на рисунке 1 управленческих решений первого уровня можно обосновать сопутствующие им решения второго уровня за счёт использования следующих классификационных признаков:

- компоненты комплекса управления цепями поставок [1, С. 26]: система и процесс;
- объекты оптимизации: технология и управление (менеджмент).

Указанные выше классификационные признаки позволяют решить поставленную задачу при помощи матриц, отражённых на рисунках 2 - 5. Рассмотрим их содержание более подробно.

1 На рисунке 2 представлены четыре основных задачи второго уровня (А 1.1 – А 2.2):

- задача А 2.2 предполагает организацию работы предприятия «партиями и очередями», традиционную для массового и крупносерийного производства; результатом решения данной задачи является снижение себестоимости продукции и услуг за счёт использования эффекта масштаба производства;

- задача А 1.2 связана с обеспечением синхронизации производственного процесса или организации последовательного движения предметов труда; результатом решения данной задачи является рациональная загрузка рабочих мест за счёт равенства тактов операций производственного процесса;

Структура

Технология	Процесс	
Объект	Создание и обслуживание мест хранения запасов А1.1	Синхронизация операций технологического процесса А1.2
оптимизации	Внедрение моделей управления запасами А2.1	Организация работы партиями и очередями А2.2
Управление		

Рисунок 2 – Основные управленческие решения в цепях поставок по варианту А - Создание запасов товара с целью снижения затрат и устранения возможного дефицита

Структура

Технология	Процесс	
Объект	Улучшение потребительских свойств товара В1.1	Совершенствование технологических процессов В1.2
оптимизации	Внедрение концепций управления качеством В2.1	«Встраивание» качества в продукт (процесс) В2.2
Управление		

Рисунок 3 – Основные управленческие решения в цепях поставок по варианту В - Увеличение затрат на создание качества для потребителей

Структура

Система	Процесс	
Технология	Использование передаточных партий (параллельное движение предметов труда) С1.1	Устранение межфункциональных барьеров С1.2
Объект	Внедрение концепции бережливого производства С2.1	Организация быстрой переналадки оборудования С2.2
оптимизации		

Рисунок 4 – Основные управленческие решения в цепях поставок по варианту С - Снижение запасов товара с целью экономии оборотных средств

- задача А 1.1 направлена на рациональное размещение партий ресурсов на рабочих местах и/или местах хранения, что оказывает негативное влияние на планировку подразделений предприятия; результатом решения данной задачи является создание необходимых условий для бесперебойной работы партиями и очередями особенно на прерывно-поточных линиях;

Структура

Система	Процесс	
Технология	Развитие человеческого капитала D1.1	Сокращение ожидания (простоев) участников цепей поставок D1.2
Объект	Внедрение вытягивающих концепций управления	Организация потока
оптимизации		

цепями поставок D2.1	единичных изделий D2.2
-------------------------	---------------------------

Рисунок 5 – Основные управленческие решения в цепях поставок по варианту D - Сокращение времени производственного цикла для обеспечения качества товара

- задача А 2.1 является логичным продолжением задачи А 1.1 и предполагает выбор и внедрение концепций (моделей) управления запасами на предприятии, таких как модели экономического и производственного по размеру заказа ресурсов, модели с фиксированным размером и периодичностью заказа и др.;

2 На рисунке 3 представлены четыре основных задачи второго уровня (В 1.1 – В 2.2):

- задача В 1.1 направлена на улучшение потребительских свойств продукции и услуг;

результатом решения данной задачи является не только удержание традиционных сегментов рынка, но и привлечение новых потребителей, что приводит к увеличению ассортимента товаров и, соответственно, к более частым переналадкам оборудования;

- задача В 1.2 связана с совершенствованием технологических процессов; результатом решения данной задачи является снижение количества бракованной продукции и стабильность производства;

- задача В 2.1 предполагает внедрение концепций управления качеством продукции и услуг; результатом решения данной задачи является внедрение комплексного подхода к производству продукции и оказанию услуг на каждом этапе производственного и коммерческого процессов;

- задача В 2.2 приводит к «встраиванию» качества в продукт (в процесс); результатом решения данной задачи является существенное сокращение затрат на контрольные операции технологического процесса и отказ от специализированных подразделений по качеству типа отделов технического контроля;

3 На рисунке 4 представлены четыре основных задачи второго уровня (С 1.1 – С 2.2):

- задача С 1.1 нацелена на использование передаточных партий в рамках параллельного или последовательно-параллельного вида движения предметов труда; результатом решения данной задачи является сокращение потребности в оборотных средствах предприятия и частичное сокращение себестоимости продукции и услуг за счёт уменьшения потребности в таре и подъёмно-транспортном оборудовании и высвобождения производственных площадей;

- задача С 2.2 связана с быстрой переналадкой оборудования (система SMED); результатом решения данной задачи является уменьшение затрат времени на замену технологической оснастки, повышение производительности труда и, одновременно, снижение себестоимости продукции и услуг;

- задача С 1.2 предполагает устранение межфункциональных барьеров в цепях поставок; результатом решения данной задачи является сокращение длительности производственного цикла при выпуске различных видов продукции и услуг за счёт согласованных действий смежных участников цепей поставок;

- задача С 2.1 требует внедрения концепции бережливого производства; результатом решения данной задачи является реализация комплексного подхода к организации производственного процесса, обеспечивающего непрерывность потока единичных изделий в цепях поставок;

3 На рисунке 5 представлены четыре основных задачи второго уровня (D 1.1 – D 2.2):

- задача D 2.2 касается организации потока единичных изделий в рамках реализации концепции логистики, включающей управление цепями поставок и управление ценностью; результатом решения данной задачи является сокращение длительности производственного цикла от появления инновационной идеи до поставки готовой продукции на её основе до конечных потребителей с одновременным обеспечением требуемого качества;

- задача D 1.2 нацелена на сокращение ожидания (простоев) участников цепей поставок в условиях постоянной готовности к рассогласованию их деятельности при создании

ценности для конечных потребителей; результатом решения данной задачи является сокращение потерь «упущенной выгоды» даже при отсутствии межфункциональных барьеров в цепях поставок по причине уникальности требований конкретного заказчика;

- задача D 1.1 предполагает развитие человеческого капитала цепей поставок;

результатом решения данной задачи является создание необходимых предпосылок для разработки и внедрения инноваций, обеспечивающих достижение необходимого уровня конкурентоспособности предприятия на рынках любого типа;

- задача D 2.1 требует внедрения вытягивающих концепций управления предприятиями и цепями поставок; результатом решения данной задачи является существенное сокращение затрат на управление цепями поставок за счёт децентрализации управленческих функций и достижение эффективного функционирования участников цепей поставок. Изложенный выше материал создает необходимые предпосылки для разработки алгоритма реализации управленческих решений в цепях поставок (рисунок 6)

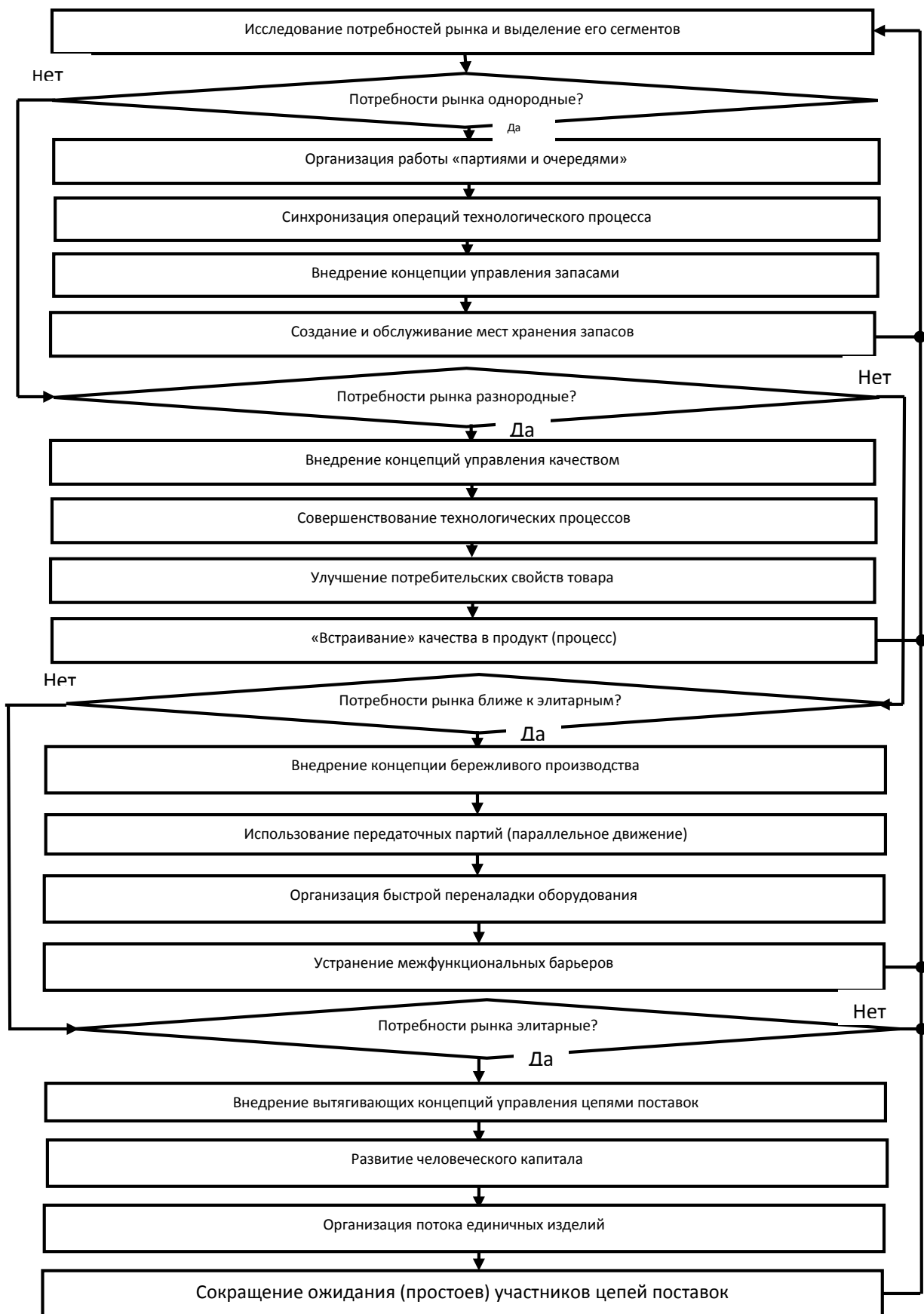

Рисунок 6 – Алгоритм реализации управленческих решений в цепях поставок

Таким, образом, в рамках данной статьи разработана классификация управленческих решений в цепях поставок и установлены взаимосвязи между ними, что позволяет уточнить принципы управления предприятиями на различных этапах развития рынка, закономерности изменения которых отражены в работах [1,7].

Литература

- 1.Тяпухин А.П. Логистика: учебник. – М.: Юрайт, 2012. – 568 с.
- 2.Fayol, H. (1916), *Administration industrielle et générale; prévoyance, organisation, commandement, coordination, controle*, Paris, H. Dunod et E. Pinat
- 3.Deming, W.E. (1986), *Out of the Crisis*, Cambridge, MA 02139: MIT Press.
- 4.Liker, J.K. (2004), *The Toyota way: 14 Management principles from the world's greatest manufacturer*, New York: McGraw-Hill.
- 5.Bowersox, D.J., D.J. Closs, and T.P. Stank (2000), "Ten mega-trends that will revolutionize supply chain logistics," *Journal of Business Logistics*, Vol. 21, No. 2, pp. 1-16.
- 6.Definition of Marketing. <http://www.marketingpower.com/AboutAMA/Pages/DefinitionofMarketing.aspx>.
- 7.Тяпухин А.П. Магическое число «14» в теории и практике менеджмента // Менеджмент в России и за рубежом.- 2009. -№ 3. -С. 17-21.

УДК 631.14:633.1(470.56)

ЗЕРНОВОЕ ПРОИЗВОДСТВО ОРЕНБУРГСКОЙ ОБЛАСТИ И ПРИГРАНИЧНЫХ РЕГИОНОВ КАЗАХСТАНА

Дусаев Х.Б.

Оренбургский государственный университет (Россия)

Мақалада Ресей мен Қазақстанның шекаралас аймақтарының әріптестігіне, бірыңғай экономикалық кеңістікке енетін екі ел шекаралары мен субъектілерінің ұзындықтарына мінездеме берілген. Әсіресе, Қазақстанның Орынбор облысымен шекаралас жатқан бидай өндіретін аумағына аса назар аударылған. Ақтөбе, Батыс-Қазақстан, Қостанай және Орынбор облыстарындағы бидай өндірісіне, егін алқаптарының құрылымына, өнімділігіне сараптама жасалған. Шекаралас аймақтардағы бидай өндірісінің тиімділігін арттыруға байланысты негізгі бағыттар көрсетілген.

Description of sotrudnichesta of border-line regions of Russia and Kazakhstan is produced in the article, to the extent of scopes and subjects of two countries, plugged in single economic space. Basic attention is spared description of corn production of border-line regions of Kazakhstan, contiguous with the Orenburgskoy area. The analysis of corn production is produced Aktyubinskoy, Zapadno- the Kazakhstan, Kustanayskoy and Orenburgskoy areas on the structure of sowing areas, gross collection and productivity.

Кілт сөздер: экономика, бидай өндірісі, әріптестік, шекара, Ресей, Қазақстан.

Key words: economy, wheat production, partnership, border, Russia, Kazakhstan.

Добрососедские отношения народов разных стран на приграничных территориях развивались на протяжении многих тысячелетий и имели очень важное значение для всех сфер деятельности и сотрудничества суверенных государств. Совершенно новые традиционные отношения между людьми и странами стали складываться в XXI веке.

В настоящее время всесторонняя поддержка и устойчивое развитие приграничных регионов представляет важнейшую задачу системы государственного регулирования, развития территорий и внешнеэкономических связей. В связи с этим сотрудничество приграничных территорий на принципах толерантности, на основе опыта научно-обоснованных принципов и международных стандартов является потенциальным фактором повышения конкурентоспособности регионов и самих государств. Приграничное сотрудничество является уникальной формой международных отношений, важнейшей частью государственной политики, соответствующей его внешнеполитической и внешнеэкономической стратегии по отношению к соседствующим странам.

Приграничное сотрудничество России и Казахстана основано на много-вековом опыте сотрудничества народов двух стран, исторически сложившихся общественно-культурных связях, географической близости территорий; осознании и практических действиях всех структур государственной власти, направленных на организацию сотрудничества, взаимного и постоянного диалога по всем проблемам жизнедеятельности и развития сопредельных территорий, наличии договорно-правовой базы, многочисленных соглашений, программ и деклараций о дружбе и сотрудничестве. В укреплении российско-казахстанских отношений приграничное сотрудничество становится весьма существенным и значимым фактором.

Общая протяженность границ Казахстана составляет 12,2 тыс. км. В мире и согласии в Республике Казахстан проживают более 130 народов разных конфессий. К приграничным областям Казахстана относятся 10 и 14, в них находится 75 приграничных районов. В том числе 7 казахстанских областей непосредственно граничат с регионами России [1, с.8]. Расширение торгово-экономического и научно-технического сотрудничества России и Казахстана основано на участии в приграничных связях ведущих отечественных и зарубежных предприятий, бизнес-структур, профессионалов и специалистов во всех сферах общественной жизни.

Государственная граница России и Казахстана в настоящее время находится в пределах начала XVIII века, протяженность которых составляет 7591 километров или 62,2 % от общей протяженности границ Республики Казахстан. В связи с этим повышается геополитическая роль и значение в развитии приграничных связей Оренбургской области, так как почти 1/4 российско-казахстанской границы в 1876 км приходится на эту территорию. Непосредственно с областями Казахстана граничат 12 российских субъектов. 74 из 89 регионов Российской Федерации имеют торгово-экономические связи с Республикой Казахстан. В приграничных зонах действуют более 400 совместных предприятий.

Президент РК Н. Назарбаев на 2-ом российско-казахстанском форуме приграничных регионов в г. Челябинске в мае 2005 г. подчеркнул: «В ближайшие годы удвоить товарооборот двух стран и выйти на 15 млрд. долл., а в ближайшей перспективе на 20 млрд. долл. США» [2].

Объем внешнеторгового оборота двух стран постоянно растёт и в 2007 г. составил 16 млрд. долл. США, в том числе 70% его приходится на приграничные регионы. В Казахстане на конец 2006 г. проживало более 4 млн. этнических русских, в России – около 1 млн. этнических казахов [1, С.46].

Данные, характеризующие зерновое производство приграничных регионов Казахстана и Оренбургской области, приведены в таблице 1 и составлены на основе статистических данных Агентства Республики Казахстан по статистике и территориального органа Федеральной службы государственной статистики по Оренбургской области.

Почвенно-климатические условия этих регионов примерно одинаковые. Большая часть этих территорий расположены в зонах южных чернозёмов и темно-каштановых почв с годовой суммой осадков 250-300 мм.

Многолетняя практика целинного земледелия доказала, что при соблюдении, рекомендованных НППЦ зернового хозяйства им. А.И. Бараева, агротехнологий можно получать в зависимости от погодных условий на темно-каштановых почвах от 10-12 до 20-22 ц/га, на чернозёмах от 15-17 до 25-30 ц./га, т.е. почти два раза больше, чем сегодня. Анализ свидетельствует, что 60 % недобора связано с нарушением технологии ухода за паровыми полями, недостаточным накоплением снега и химической прополки [5, С.29].

Вегетационный период развития зерновых культур характеризуется крайне неблагоприятными условиями весенне-летнего периода с дефицитом осадков, часто повторяющимися сушевыми явлениями и засухами, а в осенне-зимний период – периодами бесснежья, неустойчивым снежным покровом и глубоким промерзанием почв, что характерно для зон рискованного земледелия.

По данным Агентства Республики Казахстан по статистике валовой выпуск продукции сельского хозяйства, в том числе растениеводства в среднем за 2007-2011 г.г. составлял по Актыбинской, Западно-Казахстанской и Кустанайской областям соответственно 86200,84 и 36283,92 млн. тенге, 57431,08 и 24158,50; 262335,70 и 159862,04 млн. тенге, то есть на долю растениеводческой продукции приходилось по первым двум регионам 42,1 %, а по Кустанайской области – 60,9 процентов.

По Оренбургской области эти показатели в хозяйствах всех категорий составляли соответственно 58364,54 и 27694,06 млн.руб. в действующих ценах или 47,5% от валовой продукции сельского хозяйства.

Как отмечает Алшанов Р.А.: “Основные зерносеющие регионы – Акмолинская, Костанайская и СКО. Посевные площади в этих областях составляют соответственно 3,6 млн. га, 3,39 млн. и 3,12 млн. га. В валовом сборе зерна на них приходится свыше 60 %. Около 6 % обеспечивают аграрные формирования Алматинской обл., несколько меньше хозяйства Актыбинской, Жамбылской, Карагандинской и ВКО” [5, С. 252].

Посевные площади зерновых и зернобобовых культур от общей площади посевов в приграничных регионах Казахстана составляют 78,0-87,2 %, а по Оренбургской области - 70,5 процентов. Наибольший удельный вес приходится на посевы яровой пшеницы от общей площади зерновых и зернобобовых культур соответственно по Актыбинской области – 83,8 %, Западно - Казахстанской – 69,5; Кустанайской – 95,6%, а по Оренбургской области – 51,7 процентов.

Площади посевов ячменя по регионам Казахстана варьируют в пределах 102,42-192,58 тыс. га, а в Оренбургской области составили 541,48 тыс. га или примерно одну треть посевных площадей пшеницы. Площади посевов овса, проса, гречихи и бобовых культур в приграничных регионах Казахстана занимают незначительные площади. Несколько большие площади этих культур заняты в посевах Кустанайской области.

Посевные площади озимой ржи в регионах Казахстана занимают 2,4-8,56 тыс.га. Более значимые площади яровых зерновых и зернобобовых культур засеваются в Оренбургской области.

Площади посевов озимой ржи за период исследований в Оренбургской области составили 85,16 тыс. га, что в 10,0-35,5 раз больше по сравнению с регионами Казахстана. Озимая пшеница в приграничных регионах Казахстана не высевается.

В Оренбургской области посевные площади озимой пшеницы составляли за исследуемый период в среднем 224,56 тыс.га, что в более чем 2,6 раза больше по сравнению с возделываемыми площадями озимой ржи. Это вполне обосновано, так как валовые сборы и урожайность озимой пшеницы по сравнению с озимой рожью превышает соответственно на 27,6 и 10,3 процентов, а прибавка урожая составила 1,5 ц/га.

Наименьшие валовые сборы и урожайность зерновых и зернобобовых культур отмечены при больших посевных площадях в Актыбинской области по сравнению с Западно - Казахстанской областью.

Более высокие валовые сборы и урожайность зерновых и зернобобовых культур наблюдалась в Кустанайской области при средней урожайности зерна в 12,3 ц/га, что на

1,3 ц/га превышает урожайность зерновых и зернобобовых культур Оренбургской области, которая составила 11 ц/га.

Следует отметить, что при сравнительно меньших площадях возделывания урожайность ячменя и гречихи в Кустанайской области по сравнению с Оренбургской областью превышает более чем в 1,3 раза, а урожайность овса и проса соответственно более чем на 24,1 и 47,2 процентов. Примерно равная урожайность отмечена по яровой пшенице и бобовым культурам. Более продуктивными оказались посевы озимых ржи и пшеницы в Оренбургской области по сравнению с Кустанайской областью при существенно больших посевных площадях их возделывания. Так, по урожайности озимой ржи наблюдается превышение в 1,1 раза, а по озимой пшенице отмечена самая высокая урожайность зерна, равная 16 ц/га.

Проблема повышения эффективности сельскохозяйственного производства, в том числе зернового и качества зерна, как в России, так и в Казахстане, всё более обостряется.

Известно, что производительность труда в сельском хозяйстве этих республик в настоящее время в 5 раз ниже, чем в Восточной Европе.

Анализ проведённых исследований свидетельствует о том, что наблюдается очень высокая доля зерновых и зернобобовых культур в структуре посевных площадей и варьирует в пределах 78,0-87,2% по регионам Казахстана. Этот показатель по Оренбургской области составляет 70,5 процентов.

В приграничных регионах Казахстана на долю паров, кормовых, технических и пропашных культур приходится только 12,8-22,0 %, а по Оренбургской области - 29,5 процентов.

Площадь паровых полей в Оренбургской области за период исследований составляла 849,96 тыс. га или 21,2 %, что позволяет более рационально производить размещение возделываемых сельскохозяйственных культур и соблюдать научно-обоснованные севообороты. В условиях приграничных регионов Казахстана соблюдение этих условий крайне затруднено из-за диспропорций в структуре посевных площадей и отсутствии хороших предшественников.

Многолетними исследованиями ВНИИЗХ (ныне НПЦ зернового хозяйства им. А.И. Бараева) установлена высокая эффективность 4-5 полных зернопаровых севооборотов в условиях целинного земледелия и на эрозивноопасных почвах. В связи с этим удельный вес паров должен быть не менее 20-25 % в структуре посевных площадей. В реальных условиях сельскохозяйственного производства в основных зерносеющих регионах Казахстана доля паровых полей значительна ниже научно обоснованных норм.

В структуре посевных площадей преобладает и увеличивается доля пшеницы, фактически ставшей монокультурой, при этом снижается удельный вес остальных культур, что нарушает структуру научно-обоснованных севооборотов и не позволяет учитывать конъюнктуры внутреннего и внешнего рынка.

Алшанов Р.А. подчеркивает: "Результаты исследований показали, что внесение фосфорных удобрений позитивно отражается на урожайности и сокращает в среднем на 4-5 дней вегетацию пшеницы. Их использование на чернозёмах ускорило созревание на 6-7 дней. По подсчётам специалистов, в североказахстанском регионе ежегодно недополучают 2-2,5 млн. т из-за недооценки процесса минерализации "[5, с.29]". Всё это характерно и для условий Оренбургской области.

Анализ данных внесения удобрений в 2011 году в приграничных регионах Казахстана свидетельствует о том, что в Актюбинской области практически не вносятся минеральные удобрения, а в Западно-Казахстанской области только на площади 200 га. Органические удобрения в Западно - Казахстанской области не использовались, а в Актюбинской области были внесены на площади 1600 гектаров.

Более серьезное внимание этому уделялось в Кустанайской области. Площади внесения минеральных и органических удобрений составляли соответственно 304,4 и 4,0 тыс. га или в физическом весе 12,26 и 29,82 тыс. тонн.

В Оренбургской области за 2011 год внесено минеральных и органических удобрений соответственно 11,36 и 413, 56 тыс. т, что в расчете на 1 га посевов зерновых культур составляло 5,0 и 2,3 килограммов. Следует отметить, что система внесения удобрений требует более серьезного внимания и отношения во всех без исключения регионах. Это же касается системы семеноводства и селекции культур, обработки почв, защиты посевов от вредителей, болезней и сорняков. Игнорирование комплекса этих мероприятий значительно снижает продуктивность полей и возделываемых культур, качество зерна, отдачу и эффективность зернового производства.

Однообразный набор зерновых культур, отсутствие хороших предшественников, нарушение технологий возделывания культур и севооборотов, посев некондиционными семенами и массовых репродукций; нарушение научно обоснованных систем обработки почв, внесения удобрений, средств защиты растений от вредителей, болезней и сорняков оказывает негативное влияние на качество возделываемых зерновых культур, их продуктивность и эффективность зернового производства в целом.

Более эффективное использование земли, труда и капитала должно обеспечить практически весь прирост сельскохозяйственной продукции, основанной на использовании и внедрении в производство научно-технических и инновационных достижений и разработок, рациональном и оптимальном использовании производственных ресурсов и биотехнологий. Более высокую эффективность зернового производства обеспечит внедрение в производство инновационных приёмов агрокультуры, современных технологий и техники.

По мнению ученых-аграриев для занятия соответствующей ниши на мировом рынке следует производить не просто продовольственное зерно, а улучшитель хлебопекарных и макаронных свойств муки.

Следует устранить крайне узкую специализацию с преобладанием в посевах яровой пшеницы, более широко использовать современные высоко- технологические системы земледелия и обработки почв, комплексные системы защиты растений и посевов от вредителей, болезней и сорняков.

Для обеспечения продовольственной безопасности следует уделить внимание формированию высококачественного зерна на основе увеличения в объёмах доли сильных, ценных, перспективных и твердых сортов пшеницы.

Устранение значительной зависимости продуктивности растениеводства от погодных условий, обеспечение устойчивости и конкурентоспособности зернового производства основано на увеличении посевов масличных, бобовых, крупяных и зернофуражных культур, материальном стимулировании выпуска сильных и твердых сортов пшеницы для стабилизации почвенного плодородия, повышения культуры земледелия и рентабельности всего зернового производства, ускорения процессов диверсификации, более полного удовлетворения внутренних потребностей в растительном масле, крупах, концентрированных кормах.

Аграрная сфера занимает особое, приоритетное место в экономике, обеспечивает продовольствием и необходимым сырьём, поддерживает жизнеобеспечение и поставляет сырьевую и готовую продукцию на внутренний и внешний рынки.

Устойчивость и стабильность развития национального хозяйства с растущим потенциалом аграрного сектора является важнейшим фактором стратегии и конкурентоспособности национальных экономик России и Казахстана.

Максимальное использование потенциала урожайности почвенно-климатических зон, снижение затрат на производство зерна и повышение его качества, стимулирование повышения продуктивности, объёмов переработки, вывод из оборота малопродуктивных земель требует диверсификации зернового производства, ускорения обновления сельскохозяйственной техники, широкого использования современных технологий, внедрения научных разработок в сельскохозяйственное производство, перерабатывающую и пищевую промышленности АПК России и Казахстана.

Таблица 1 – Зерновое производство приграничных регионов в среднем за 2007-2011 г.г.

Приграничные области	Посевные площади зерновых культур, тыс. га									
	Всего	Зерновые и зернобобовые культуры	озимые		Яровая пшеница	Ячмень	Овес	Гречи	Просо	Бобовые культуры
			рожь	пшеница						
Акты́бинская	803,86	692,22	2,40	-	579,96	102,42	1,84	0,02	5,50	0,08
Западно-Казахстанская	672,46	524,34	8,56	-	364,50	135,52	1,20	0,06	10,58	3,92
Кустана́йская	4844,06	4225,82	2,40	-	3953,76	192,58	46,16	3,26	8,60	19,06
Оренбу́ргская	4017,00	2831,84	85,16	224,56	1464,22	541,48	81,62	159,86	67,42	39,50
Валовые сборы зерновых культур, тыс. т.										
Акты́бинская	-	379,70	1,06	-	309,76	67,02	0,88	-	0,96	0,02
Западно-Казахстанская	-	318,96	5,58	-	209,16	98,64	0,70	0,02	4,86	2,32
Кустана́йская	-	5301,42	3,08	-	4937,00	268,74	59,16	3,32	10,60	19,52
Оренбу́ргская	-	2595,29	249,31	318,18	1181,35	500,72	75,93	91,13	41,82	32,79
Урожайность зерновых культур, ц/га										
Акты́бинская	-	4,6	5,0	-	6,4	7,1	5,2	1,3	4,8	2,3
Западно-Казахстанская	-	6,4	7,5	-	8,3	8,1	6,4	1,6	6,5	6,5

Кустанайская	-	12,3	13,2	-	12,6	14,0	13,4	8,9	13,1	10,6
Оренбургская	-	11,0	14,5	16,0	12,7	10,7	10,8	6,7	8,9	10,7

Литература

1. Ювица Н.В. От Омска до Актобе: российско-казахстанские форумы приграничных регионов 2003-2008 годы. – Актобе.: Управление предпринимательства и промышленности акимата Актыубинской области, 2008.- С.54
2. Материалы форумов приграничных регионов России и Казахстана. – Омск (2003 г.), Челябинск (2005 г.), Уральск (2006 г.), Новосибирск (2007 г.).
3. Сельское, лесное и рыбное хозяйство в Республике Казахстан 2007-2011 годы. Статистический сборник на казахском и русском языках. – Астана.: Агенство Республики Казахстан по статистике, 2012. – С.218
4. Сельское хозяйство, охота и лесоводство Оренбургской области: стат. сб./Тер. орган Фед. службы гос. статистики по Оренбургской области. – Оренбург, 2012. – С.154
5. Алшанов Р.А. Казахстан на мировом рынке: потенциал, проблемы и их решения. – Изд. 2-е, доп. – Алматы, 2010. – С. 624

УДК 349.6(574)

ПРАВОВОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Курманова А.К., Канатбаева Э.

Актыубинский региональный государственный университет имени К. Жубанова

Ғылыми мақала Қазақстанда экологиялық қауіпсіздіктің құқықтық реттелуі мен экологиялық мәселерді шешу жолдарын қарастырады.

Research paper considers the legal regulation of environmental security in Kazakhstan and solutions to environmental problems.

Кілт сөздер: экология, экологиялық сараптама, өндіріс, қоршаған орта, биологиялық түрлілік, токсинның тастандылары, экологиялық қауіпсіздік.

Key words: ecology, environmental assessment, pollution, environment, biological diversity, toxic waste, environmental safety.

На всех стадия своего развития человек был тесно связан с окружающим миром. Но с тех пор, как появилось высоко индустриальное общество, опасное вмешательство человека в природу резко усилилось, расширился объем этого вмешательства, оно стало многообразней и сейчас грозит глобальной опасностью для человечества. Расход невозобновимых видов сырья повышается, все больше пахотных земель выбывает из экономики, т.к. на них строятся города и заводы. Человеку приходится все больше вмешиваться в хозяйство биосферы- той части нашей планеты, в которой существует жизнь. Биосфера Земли в настоящее время подвергается настоящему нарастающему антропогенному воздействию.

Наиболее масштабным и значительным является химическое загрязнение среды несвойственными ей веществами химической природы. Среди них газообразные и

аэрозольные загрязнители промышленно-бытового происхождения. Прогрессирует и накопление углекислого газа в атмосфере. Наибольшее загрязнение атмосферного воздуха поступает от энергетических установок, работающих на углеводородном топливе (бензин, керосин, дизельное топливо, мазут, уголь, природный газ и др.). Настоящей катастрофой стала проблема утилизации бытовых и производственных отходов. Так же тревожит загрязнение мирового океана. Нефтяное загрязнение таких размеров (которые существуют в настоящее время) может вызвать существенные нарушения газо и водообмена между гидросферой и атмосферой. Не вызывает сомнений и значение химического загрязнения почвы пестицидами и ее повышенная кислотность, ведущая к распаду экосистемы. В целом все рассматриваемые факторы, которым можно приписать загрязняющий эффект оказывают заметное влияние на процессы, происходящие в биосфере и атмосфере. Целью работы является рассмотрение экологических проблем и возможностей их разрешения республики в целом. Долг каждого из нас спасти "наш общий дом", который мы сами уничтожаем.

Экологическая безопасность – состояние защищенности жизненно важных экологических интересов человека, прежде всего его прав на чистую, здоровую, благоприятную для жизни окружающую природную среду, возникающее при достижении сбалансированного сосуществования окружающей природной среды и хозяйственной деятельности человека, когда уровень нагрузки на природную среду не превышает ее способности к самовосстановлению.

Объектами экологической безопасности являются геосоциоэкосистемы различного уровня: глобального, национального, регионального, местного, уровня отдельного предприятия или человека, подвергаемые экологическим угрозам, под которыми понимают «прогнозируемые последствия или потенциальные сценарии развития событий катастрофического характера, которые обусловлены изменениями состояния окружающей среды и способны нанести вред жизненно важным интересам личности, общества, государства, мирового сообщества»

Экологическая безопасность как составная часть национальной безопасности является обязательным условием устойчивого развития и выступает основой сохранения природных систем и поддержания соответствующего качества окружающей среды.

Годы независимости в Казахстане стали годами образования и становления совершенно новой государственной системы обеспечения экологической безопасности, управления охраной окружающей среды и природопользованием - хорошо организованной и территориально разветвленной системы исполнительных органов в области охраны окружающей среды Республики Казахстан. Это обеспечило формирование и последовательную реализацию государственной политики в области охраны окружающей среды и рационального использования природных ресурсов.

Однако на протяжении многих десятилетий в Казахстане складывалась преимущественно сырьевая система природопользования с экстремально высокими техногенными нагрузками на окружающую среду. Поэтому кардинального улучшения экологической ситуации пока не произошло, и она по-прежнему характеризуется деградацией природных систем, что ведет к дестабилизации биосферы, утрате ее способности поддерживать качество окружающей среды, необходимое для жизнедеятельности общества.

Основы государственной политики в области охраны окружающей среды были заложены в [Концепции](#) экологической безопасности, одобренной распоряжением Президента Республики Казахстан 30 апреля 1996 года, где рассматривались экологические приоритеты переходного периода, в частности экологические проблемы приватизации, вопросы необходимости создания системы природоохранного законодательства, государственного контроля и экспертизы, экономических механизмов природопользования, мониторинга окружающей среды.

Реформирование всех отраслей национальной экономики стало основой изменения отношения к использованию природных ресурсов, осуществления социально-экономического развития с учетом сохранения окружающей среды.

С момента принятия данной Концепции в Республике Казахстан произошли серьезные перемены в общественном развитии. Разработаны стратегические документы развития государства, создана основа природоохранного законодательства, подписан ряд международных конвенций по вопросам охраны окружающей среды, создана система управления природоохранной деятельностью.

Так, в 1997 году приняты законы "[Об охране окружающей среды](#)", "[Об особо охраняемых природных территориях](#)", "[Об экологической экспертизе](#)", в 1998 году - "[О радиационной безопасности](#)", в 2002 году - Закон "[Об охране атмосферного воздуха](#)". В области рационального природопользования - указы Президента, имеющие силу закона, "[О недрах и недропользовании](#)" (1996 г.) и "[О нефти](#)" (1995 г.), в 2003 году - [Лесной](#), [Водный](#) и [Земельный](#) кодексы, непосредственно в 2007 год был принят Экологический кодекс, отменяющий Законы «Об охране окружающей среды», «Об охране атмосферного воздуха», «Об экологической экспертизе». Разработано и утверждено большинство необходимых подзаконных нормативных правовых актов.

В целях совершенствования законодательства в республике взят курс на сближение с законодательством развитых стран и внедрение международных стандартов. Республикой Казахстан подписаны 19 международных конвенций и разработаны национальные планы действий по их реализации. Налажена система экологической экспертизы, разрешительная и контрольно-инспекционная работа.

В результате выполнения задач Концепции значительно снижены темпы загрязнения окружающей среды по сравнению с началом 90-х годов за счет усиления государственного контроля в области охраны окружающей среды и внедрения обязательной экологической экспертизы. Однако, статус государства с экологически уязвимой территорией и нерешенными экологическими проблемами до сих пор остается.

Целью государственной политики в области экологической безопасности является обеспечение защищенности природных систем, жизненно важных интересов общества и прав личности от угроз, возникающих в результате антропогенных и природных воздействий на окружающую среду.

Для достижения данной цели необходимо решить следующие задачи:

- снижение антропогенного воздействия, ведущего к изменению климата и разрушению озонового слоя Земли;
- сохранение биоразнообразия и предотвращение опустынивания и деградации земель;
- реабилитация зон экологического бедствия, полигонов военно-космического и испытательного комплексов;
- предупреждение загрязнения шельфа Каспийского моря;
- предупреждение истощения и загрязнения водных ресурсов;
- ликвидация и предотвращение исторических загрязнений, загрязнения воздушного бассейна, радиоактивного, бактериологического и химического загрязнений, в том числе трансграничного;
- сокращение объемов накопления промышленных и бытовых отходов;
- предупреждение чрезвычайных ситуаций природного и техногенного характера.

Решение поставленных задач достигается путем:

- совершенствования и систематизации законодательства Республики Казахстан, экономических механизмов природопользования, государственного экологического контроля и экологического мониторинга;
- оптимизации разрешительной системы природопользования и экологической экспертизы;

- развития научно-исследовательских работ в области охраны окружающей среды, экологической статистики, экологического образования, экологической пропаганды и участия общественности;
- расширения международного сотрудничества.

Экологически безопасное развитие государства базируется на следующих принципах:

- экосистемный подход к регулированию всех общественных отношений для устойчивого развития государства путем внедрения научно обоснованного комплекса ограничений, нормативов и правил ведения хозяйственной и иной деятельности, определяющих экологически допустимые пределы использования природных ресурсов и обеспечивающих сбалансированное управление качеством окружающей среды;
- подчиненность региональных и локальных задач экологической безопасности глобальным и национальным целям предупреждения экологических угроз;
- обязательность компенсации нанесенного ущерба окружающей среде и здоровью человека (платят природопользователи и загрязнители);
- эколого-экономическая сбалансированность развития и размещения производственных сил (принципы экологической емкости и территориального планирования);
- обязательность оценки воздействия хозяйственной и иной деятельности на окружающую среду с последующими экологической и санитарно-эпидемиологической экспертизами;
- обеспечение доступа населения к экологической информации и его участия в решении экологических проблем;
- партнерство в международном сотрудничестве и соблюдение норм международного права.

Говоря о путях решения экологических проблем, разумеется, хотелось бы отметить, что наше государство старается бороться с этим явлением, но как мы видим не совсем эффективно.

В 2003 году была представлена Концепция экологической безопасности Республики Казахстан на 2004-2015 годы. Настоящая Концепция экологической безопасности разработана исходя из приоритетов [Стратегии "Казахстан-2030"](#) в соответствии со [Стратегическим планом](#) развития Республики Казахстан до 2010 года и с учетом основных положений Повестки дня на XXI век и принципов Рио-де-Жанейрской декларации по окружающей среде и развитию 1992 года, а также решений Всемирного саммита по устойчивому развитию в г. Йоханнесбурге (2002 год).

Обеспечение оптимального уровня экологической безопасности с достижением нормативных показателей состояния окружающей среды предполагает поэтапную реализацию положений данной Концепции.

Первый этап (2004-2007 годы) - снижение уровня загрязнения окружающей среды и выработка плана действий по его стабилизации.

Второй этап (2008-2010 годы) - стабилизация показателей качества окружающей среды и совершенствование экологических требований к природопользованию.

Третий этап (2011-2015 годы) - улучшение качества окружающей среды и достижение благоприятного уровня экологически устойчивого развития общества.

Основными направлениями обеспечения экологической безопасности является экологизация экономики, законодательства и общества.

1. Экологизация экономики заключается в обеспечении устойчивого экологически безопасного природопользования и сохранении ресурсно-экологического равновесия через снижение природоемкости производства и уменьшение воздействия экономики на биосферные процессы обмена веществ и энергии. Для осуществления экологизации экономики необходимы развитие ресурсосберегающих технологий и снижение доли экологически "грязных" производств, внедрение экологических условий и требований во все разрабатываемые государственные, региональные и отраслевые программы путем

совершенствования экономических механизмов природопользования, государственного экологического контроля, экологического мониторинга и статистики, оптимизации разрешительной системы природопользования и экологической экспертизы.

2. Экологизация законодательства Республики Казахстан заключается в учете экосистемного принципа в правовом регулировании общественных отношений и достигается путем совершенствования и систематизации законодательства Республики Казахстан. Развитость и разветвленность законодательства Республики Казахстан порождают и определенные трудности в его использовании. Экологический кодекс слишком перегружен, очень не удобен в использовании и толковании, в связи с этим требуется создание более упорядоченного и эффективного нормативно-правового акта.

3. Экологизация общества - это процесс формирования системы взглядов общества, направленных на достижение гармонии человека с природой. Его осуществление производится путем развития экологического образования и воспитания, научного обеспечения, экологической пропаганды и участия общественности.

Исходя из вышеизложенных экологических проблем, предлагаем следующие пути решения данных проблем:

- Проведение общественных мероприятий среди населения для того, чтобы люди осознавали реальную угрозу экологической катастрофы;
- Проведения акций среди работников по озеленению, очистке городов для того, что они эффективно работали;
- Чтение лекций среди учеников и студентов для того, что бы уменьшить засорение улиц, сел и городов;
- Каждую субботу проводить реальные субботники в принудительном порядке, в том числе, органов государственной власти.

Если все эти пункты будут выполняться по мере возможности, то в скором будущем мы придем к экологическому осознанию необходимости участвовать в решении экологических проблем совместно среди населения.

Всю историю появления и увеличения экологических проблем можно рассматривать в экологическом смысле как шедший с ускорением процесс накопления тех изменений в науке, технике и в состоянии окружающей среды, которые, в конце концов, переросли в большой экологический кризис. Основным признаком этого кризиса – резкое качественное изменение биосферы, которое произошло на протяжении 50-ти лет. Более того, не так давно появились уже первые признаки перерастания экологического кризиса в экологическую катастрофу, когда начинаются процессы необратимого разрушения биосферы.

Экологическая проблема поставила человечество перед выбором дальнейшего пути развития: быть ли ему по-прежнему ориентированным на безграничный рост производства или этот рост должен быть согласован с реальными возможностями природной среды и человеческого организма.

В возникновении и развитии экологического кризиса особая, определяющая роль принадлежит техническому прогрессу. По сути дела возникновение первых орудий труда и первых технологий привели к началу антропогенного давления на природу и возникновению первых спровоцированных человеком экологических катаклизмов. С развитием техногенной цивилизации происходило увеличение риска экологических кризисов и утяжеление их последствий.

Источник такой взаимосвязи - сам человек, который одновременно является и природным существом, и носителем технологического развития.

Однако, несмотря на такую "агрессивность", именно технический прогресс может быть залогом выхода человечества из глобального экологического кризиса. Создание новых технологий малоотходного, а затем и безотходного производства по замкнутому циклу позволит обеспечить достаточно высокий уровень жизни не нарушая при этом хрупкого экологического равновесия. Постепенный переход к альтернативной энергетике

сохранит чистый воздух, прекратит катастрофическое сжигание атмосферного кислорода, устранил тепловое загрязнение атмосферы.

Таким образом, технический прогресс, как двуликий Янус, имеет две противоположные ипостаси в картине настоящего и будущего человечества. И только от коллективного человеческого разума, от продуманности и слаженности действий правительств, образовательных и общественных организаций всего мира зависит, какое лицо технического прогресса увидят наши потомки, проклянут они нас, или восславят.

Литература

1. Окружающая среда и устойчивое развитие в Казахстане//Серия публикаций ПРООН Казахстан. -Алматы, 2004.-№ UNDPKAZ 06.
2. Шокаманов Ю., Макажанова А. Человеческое развитие в Казахстане. UNDP Kazakhstan. Практикум. –Алматы.: S-Print, 2006.
3. Сагыбаев Г. Основы экологии.- Алматы, 1995.
4. Ерофеев Б.В. Экологическое право РК.- Алматы,1995.
5. Шалинский А.М. Загрязнение окружающей среды и экологическая политика Казахстана.- Алматы, 2002.

УДК 343.9

РАЗГРАНИЧЕНИЯ УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ОТ НАКАЗАНИЯ

Исмагулов К.Е., Габбасов А.

Актюбинский региональный государственный университет имени К.Жубанова

Мақалада ұйғарымды қылмыстық жауапкершілікке тарту және жазалау, оның байыпты белгісін беру туралы айтылған. Автор Қазақстан Республикасының қылмыстық заңнамасының салыстырмалы-құқықтық сараптамасын жасады. Жұмыста көзқарастар ғалым туралы ұғым және қылмыстық жауапкершіліктің және жазаның белгілерін келтірді.

This article attempts to give a definition of criminal responsibility and punishment, release their essential features, as well as differentiated two separate and distinct concepts. The author also conducted a comparative legal analysis of the criminal legislation of the Republic of Kazakhstan. The paper presents the point of view of scientists about the concepts and attributes criminal responsibility and punishment.

Кілт сөздер: *қылмыстық құқық, қылмыстық жауапкершілік, жаза.*

Key words: *criminal law, criminal liability, punishment.*

В зарубежных странах уголовное право именуется либо как «криминальное право» с акцентом на идее преступления, т.е. право о преступлении (Англия, США, Германия). Либо как «наказательное право» с переносом акцента на наказание (Франция, Болгария, Чехия, Польша). В нашей же стране связи понятий в уголовном праве "преступление" и "наказание" проявляется в его важнейшем постулате - нет преступления, нет наказания, т.е. «наказание есть результат совершения преступления». Хотя это суждение не совсем верно. Ибо преступление не всегда сопровождается назначением наказания, в отличие от ответственности. Не смотря на высокое правовое сознание и наличие юридического образования, сегодня многие люди путают понятие "ответственность" и "наказание", отождествляя их. Эти понятия, хоть и близки, но не тождественны. Этот вопрос уже рассматривался такими правоведами как: Е. Каиржанов, И. Рогов, Г. Баймурзин, Н.

Таганцев и т.д. Так Г. Поленов по этому поводу говорит: "... понятия ответственность и наказание не тождественны, хотя они взаимосвязаны. Уголовная ответственность является необходимой предпосылкой применения наказания, и, но еще не само наказание..." Не смотря, на их изучение и вклад этот вопрос остается актуальной проблемой.

Таким образом, актуальность темы обусловлена, прежде всего, тем, что уголовная ответственность - это сложный уголовно-правовой институт, который занимает одно из центральных мест в уголовном праве, она как бы выступает связующим элементом юридической триады: "преступление - уголовная ответственность – наказание", в которой по сути дела выражается смысл всего уголовного законодательства.

Определение понятия уголовной ответственности в законодательстве отсутствует. Уголовный кодекс говорит лишь об основании уголовной ответственности. Так: «Единственным основанием уголовной ответственности является совершение преступления, то есть деяния, содержащего все признаки состава преступления, предусмотренного настоящим Кодексом...» [Ст. 3 УК РК].

Уголовная ответственность - это возникающее с момента совершения преступления правовое отношение между субъектами правоотношения. Уголовная ответственность связана с применением к лицам, совершившим общественно опасное деяние, санкций, закрепленных в уголовно-правовых нормах и выражающих государственное принуждение за противоправное поведение. Именно с момента совершения лицом преступления возникают уголовно-правовые отношения, которые реализуются в наказании путем вынесения судом приговора либо в применении иных мер уголовно-правового воздействия [2, с. 15-16].

Уголовная ответственность — это не только обязанность лица, совершившего преступление, отвечать перед государством, но и фактическое претерпевание им лишений, страданий, вытекающих из примененных уголовно-правовых мер или из самого факта государственного порицания, осуждения деяния и лица, которое совершило это деяние [3. с. 25-26].

Иначе говоря, *уголовная ответственность — основной институт уголовного права, которое тесно связано с понятиями преступление и наказание; - разновидность юридической ответственности, наделенное рядом признаков:*

- *как самый тяжкий вид ответственности, наступает только на основании совершения общественно опасного правонарушения - преступления;*
- *выражает государственное принуждение;*
- *как и любая другая ответственность, уголовная ответственность возлагается судом от имени Республики Казахстан;*
- *сопровождается она, как правило, применением наказания или иных мер уголовно-правового характера.*

Уголовная ответственность, таким образом, представляет собой реализацию возникших в связи с совершением преступления уголовно-правовых отношений. При этом совершение преступления является именно тем юридическим фактом, порождающим уголовную ответственность.

Социальное содержание уголовной ответственности (отрицательная моральная оценка, осуждение и порицание преступления и личности преступника обществом и государством) и юридической (меры государственного принуждения, применяемые к лицу, совершившему преступление) — это два важнейших существенных признака уголовной ответственности [4. с. 45-46].

Таким образом, вся сущность уголовной ответственности заключена в охране интересов общества, закрепленная в нормах уголовного права, путем порицание (осуждение) лица, нарушившего или создающую угрозу нарушения данных интересов. Но стоит отметить, что общество для регулирования отношений создает определенные нормы - социальные требования, соблюдение которых, обеспечивается силой механизма государственного управления, путем наложения ответственности и в зависимости от

сферы нарушения норм (гражданских, административных и т.д.) возлагается определенный вид ответственности. Уголовная же ответственность призвана защищать наиболее уязвимые и важные сферы жизнедеятельности общества. За нарушение или угрозу нарушения которых и возлагается самая суровая из всех разновидностей ответственность. То есть ответственность лишь рычаг правового воздействия государства, которое необходимо для соблюдения правовых норм.

Уголовная ответственность лица реализуется в отбытии им назначенного судом *наказания*. Исполнение судебного приговора после вступления его в законную силу определяется нормами уголовного и уголовно-процессуального права. В связи с этим реализация уголовно-правового отношения и уголовной ответственности, нашедших конкретное выражение в судебном приговоре, протекает также в форме новых правоотношений, как уголовно-процессуальных, так и материально-правовых. Уголовно-правовое отношение между субъектом и государством (в лице уполномоченных органов) и уголовная ответственность реализуются в процессе исполнения судебного приговора. Реализация их прекращается с отбытием наказания и погашением или снятием судимости [4, с. 47-48].

Уголовное наказание — это особая мера государственного принуждения, назначаемая только по приговору суда к лицам, виновным в совершении преступления, и заключается в предусмотренных УК лишении и ограничении прав и свобод осужденных [5, с. 94].

Наказание - особая мера государственного принуждения, предусмотренная Уголовным кодексом, она применяется по приговору суда к лицу, признанному виновным в совершении преступления, и заключается в ограничении прав и свобод этого лица. Таким образом, выделяются следующие признаки уголовного наказания:

- оно предусмотрено в уголовном законе;
- применяется государством и назначается от имени государства;
- содержит отрицательную правовую (нравственную) оценку содеянного и личности виновного от имени государства;
- применяется только по приговору суда за совершение преступления;
- влечет особое правовое состояние — судимость [6, с. 73].

Итак, наказание представляет собой некую отрицательную оценку со стороны государства. Так, законодатель сам дает понятие наказания: "...наказание есть мера государственного принуждения, назначаемая по приговору суда. Наказание применяется к лицу, признанному виновным в совершении преступления, и заключается в предусмотренном настоящим Кодексом лишении или ограничении прав и свобод этого лица..." [Ст.38 п.1 УК РК]. В данном случае здесь указывается порядок назначения наказания как института уголовно- правового воздействия - по приговору суда. И требования необходимы, чтобы применить наказание, т.е. признание его виновным в совершении преступления.

Каждая мера государственного принуждения имеет свое назначение, свои специфические цели. Под целями наказания надо понимать те конечные социальные результаты, которые необходимо достичь посредством установления наказания, его применения и реализации. Конкретные цели наказания вытекают из общих задач, стоящих перед уголовным законодательством Республики Казахстан, из функций уголовного права.

В статье 38 Уголовного кодекса говорится: "...наказание применяется в целях восстановления социальной справедливости, а также исправления осужденного и предупреждения новых преступлений как осужденным, так и другими лицами..."

Таким образом, целями наказания являются:

- а) восстановление социальной справедливости;
- б) исправление осужденного;
- в) предупреждение новых преступлений.

Общество нуждаясь в регулировании, дает полномочия (прерогативу) правосоздателя государству. И государство как представитель общества создает так называемые "рамки" (нормы) в которые и приводит общественное отношение. И что данные нормы могли быть применены необходимо определенный рычаг правового воздействия которым и выступает наказание. Тем самым, право государства применять наказание вытекает из задачи обеспечения безопасности совместной жизни людей в обществе. В настоящее время наказание, как правило, применяется только судом и только в законодательно установленном процессуальном порядке. Уголовное наказание — центральный институт уголовного права, выражающий направление и содержание уголовной политики государства. Ввиду этого наказание всегда оставалось в центре внимания учёных: как отмечал Н. Д. Сергеевский: "... уже к началу XX века существовало до 24 философских систем, обосновывающих право государства наказывать лиц, совершивших преступления и около 100 отдельных теорий наказания, выдвинутых специалистами-правоведами..."

Итак, чем же отличается уголовная ответственность от наказания?

Уголовная ответственность не всегда реализуется в наказании. Например, если лицо, совершившее преступление, не будет установлено (или сам факт совершения преступления выносит латентный (скрытый) характер и т. д.), тогда возникшее уголовно-правовое отношение (между лицом, совершившим преступление, и государством — в лице на то уполномоченных органов) не будет реализовано [4, с. 47-48].

Уголовная ответственность - это не только основанная на нормах уголовного права обязанность лица отвечать за содеянное, но и право государства применять на виновного принудительное воздействие. Реализуется она в форме наказания назначаемого судом.

Отсюда и тесная связь уголовной ответственности с наказанием. Уголовную ответственность как возникающее с момента совершения преступления правовое отношение между субъектами уголовного права, а наказание как установленная уголовным законом мера государственного принуждения, применяемая судом к лицу виновное в совершении преступления [8, с. 40-41].

Понятие ответственности шире чем наказание, т.е. эти два понятия соотносятся как часть и целое. При этом ответственность представляет собой целое (т.е. привлечение ответственности без применения наказания), а наказание часть. Содержание ответственности определяется действующим уголовным законодательством, которое служит критерием правильности определения уголовной ответственности. В связи с этим в уголовной ответственности, которая начинается с момента совершения преступления, следует различать две стадии: судебное производство по уголовному делу и назначение вида уголовной ответственности; исполнение (отбывание) назначенного судом вида уголовной ответственности.

Наказание вытекает из ответственности, хотя нужно сказать, что ответственность не всегда реализуется в назначении наказания. Законодатель сам делает акцент на различия ответственности и наказания разделяя их в Уголовном Законе. Так согласно Уголовному кодексу существуют различия между основаниями освобождения от уголовной ответственности и отдельно от наказания, также институт отсрочки отбывания наказания.

Статья 65. Освобождение от уголовной ответственности в связи с деятельным раскаянием

Статья 66. Освобождение от уголовной ответственности при превышении пределов необходимой обороны

Статья 69. Освобождение от уголовной ответственности в связи истечением срока давности

Статья 70. Условно-досрочное освобождение от отбывания наказания

Статья 72. Отсрочка отбывания наказания беременным женщинам и женщинам, имеющим малолетних детей

Статья 73. Освобождение от наказания в связи с болезнью [Раздел 5 УК РК].

То есть если цели наказания могут быть достигнуты без наложения наказания как юридическую санкцию (нет необходимости), то оно как правило не назначается, в отличие от ответственности.

Также, нельзя забывать, что они также отличаются длительностью и временем наложения. Так ответственность как правоотношение длится дольше, чем наказание. Уголовная ответственность лица перед государством за совершенное преступление начинается с момента его совершения. Наказание как правоотношение между субъектами уголовного права реализуется с момента вступления приговора суда в законную силу. На основании анализа уголовного наказания того или иного государства можно смело говорить об уровне общественных отношений данного социума. То есть суровость наказания в уголовном законе обратно пропорционально степени развитости отношений людей данного государства к закону, а также к посягательству на общественно важные институты. Чем выше уровень правового сознания граждан данной страны, тем меньше необходимость в рычаге правового воздействия, при защите интересов общества. Перспектива развития уголовного законодательства такова, что в будущем все больше будет дифференцирована уголовная ответственность и соответственно наказание, исходя из общественной опасности деяния и личности виновного, т. е. преступника. Поскольку достижение целей борьбы с преступностью, как известно, возможно не только в тех случаях, когда лицо, совершившее преступление, обязательно привлекается к уголовной ответственности, в последующем оно за это несет соответствующее наказание, но и тогда, когда возложение уголовной ответственности на виновное лицо сопровождается без реального исполнения назначенного судом наказания или же когда лицо вовсе освобождается. Люди как субъекты уголовного права не нуждаются в данном институте, при условии его соблюдения, т.е. со временем когда граждане перестанут мыслить "маргинально" (соблюдать нормы права не под страхом наказания, а на основании того что это необходимо для жизнедеятельности и функционирования всего общества), то они живут данный институт - "наказание".

Литература

1. Уголовный кодекс Республики Казахстан (общая часть) от 16 июля 1997 года.
2. Иванов В.Д., Иванов П.В. Уголовное право (общая, особенная части).-Москва, 2001.
3. Поленов Г.Ф. Уголовное право Республики Казахстан.- Алматы, 1999.
4. Уголовное право Республики Казахстан под ред. Рогов И.И., Баймурзин Г.И.;- Алматы, 1998.
5. Таганцев Н.С. Русское уголовное право (Курс лекции).- Москва,1994.
6. Дулатбеков Н.О. Назначение уголовного наказания (вопросы теории и практики).- Алматы, 2003.
7. Гришанин П.Ф. Современные проблемы уголовной политики и уголовно-правовой практики.- Москва,1994.
8. Каиржанов Е. Уголовное право Республики Казахстан (общая часть).- Алматы, 2003.

**АЛҚА БИЛЕР СОТЫ — ТӘУЕЛСІЗ ЕЛІМІЗДІҢ БІРДЕН-БІР
ЖАРИЯЛЫҒЫН КӨРСЕТЕТІН СОТ**

Қоңырбаев С. А.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

В статье рассматриваются понятие суда присяжных заседателей и проблемы перевода судебных терминов с русского языка на казахский язык.

The article deals with jury and problems of translation from the Russian language in ti Kazakh.

Ключевые слова: *суды присяжные, присяжный заседатель, правосудие, перевод, язык.*

Key words: *courts jurors, oath assessor, justice, translation, language.*

Қазақстан Республикасының әлеуметтік мемлекет ретіндегі адамның негізгі құқықтары мен бостандықтарын қорғау мен іске асыруын қамтамасыз ететін заң базасын талдау, заң жүзінде бекітілген адам құқықтарын қорғау механизмдерін анықтауға мүмкіншілік береді. Міне, осындай тетіктердің бірі – алқабилер соты. Қазақстан Республикасының Конституциясында «заңда көзделген жағдайларда қылмыстық сот ісін жүргізу алқабилердің қатысуымен жүзеге асырылады», - делінген 75-баптың 2-тармағында. Мұның өзі әркімге өз құқықтарын демократиялық жолдармен сотта қорғауға кепілдік береді, - деген сөз. Әрине, алқабилер өз құзыреті шегінде сот төрелігінің принциптеріне жүгінеді, бұлардың ең бастылары ҚР Конституциясының 77-бабындағы 3-тармақта көзделген.

Алқаби термині (орыс тіліндегі түпнұсқада «присяжный заседатель») ҚР Конституциясының (1995) мәтініне алқа заседатель деп аударылып берілген, оның 75-бабының 2-тармағының 2-сөйлемі былайша жазылған: «Заңда көзделген жағдайларда қылмыстық сот ісін жүргізу алқа заседательдерінің қатысуымен жүзеге асырылады». Дейтұрғанменде, ҚР Қылмыстық іс жүргізу кодексінің (1997) сот әділдігін тек соттың ғана жүзеге асыруы делінген 11-баптың мәтінінде аталған конституциялық норма (75-бап, 2-тармақ) жазылмаған, ал «правосудие» деген сөз ҚР Конституциясында «сот төрелігі» деп аударылса, ал Кодексте «сот әділдігі» делінген.

Кейінірікте, алқа заседательдерінің алқабилер болып шыға келуін 2007-жылғы 1-қаңтардан бастап қолданысқа енгізілген ҚР Қылмыстық іс жүргізу кодексінің 13-бөлімінен, әрі 7-баптың 7-1) тармақшасынан, т.б. көре аламыз. Демек, бұдан біз, Конституция мәтініндегі қазақша аудармасында «алқа заседательдері» деп берілсе де, 2007 жылғы 21-мамырдағы «Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» ҚР Заңына сәйкес 75-баптың 2-тармағында «алқа заседательдері» деген сөздер «алқабилер» деген сөзбен ауыстырылды. Демек, әлі де болса қазақ тіліндегі заң терминологиясының пісіп-жетілмегендігін сезінеміз. Айталық, ҚРІЖ Кодексінің 567-бабындағы 2-бөлігіндегі «коллегия присяжных заседателей» деген сөздер (алқабилер алқасы) деп аударылған, сонда «коллегия» деген де «алқа» болып танылды. Бұл жерде «алқабилер кеңесі» делінсе дұрыстау шығар. Ал енді «алқабилер» деген сөзді орыс тіліне кері аударсақ, «алқа (кеңесі)» - коллегия, би- 1) власть, 2) суд, бұл екі сөзді біріктірсек «алқаби» («сот кеңесі»), немесе, бұл ұғымды кеңейтілген түрінде қолдансақ, алқабилер соты боп аталынады.

Дейтұрғанмен де, орыс тіліндегі «присяжный заседатель» қазақ тілінде «алқабилер» боп аударылуы көңілге қонбайды. Өйткені, оригиналдағы (түпнұсқа) сөзі «заседатель»

аудармада өз мазмұнын жоғалтқан, бұдан біз түпнұсқа стилінің алшақ кеткендігін білеміз. Сондықтан «алқабилер» деген сөзден кейін жақша ішінде (заседатель) деп жазылса дұрыстау болар еді. С.Ожеговтың сөздігінде: «присяжный-принивший присягу (устар); суд присяжных – суд с участием выборных от населения лиц, выносящих решение о виновности или невиновности обвиняемого», делінген. Бұл түсініктемеге кеңес заманының кезіндегі сот құрамындағы «халық заседательдері» (орыс тілінде «народный заседатель») ұғымы толығымен сай келеді. Бұлардың ерекшелігі сол, қандай да болмасын сот істерін (қылмыстық, азаматтық) қараған кезде соттың құрамында бір кәсіпқой судья, екі халық заседательдері болып қызмет істейді, шешімдерді бірігіп қабылдайды және оларға бірігіп қол қояды. Сот отырысында істі қараған кезде судья да, халық заседательдері де терезелері тең құқыққа иелі. Сондықтан, халық заседательдеріне талапкерлерге қатаң талап қойылды: КСРО азаматтығына иелі, жасы 25-ке толған: өмірлік тәжірибесі мол, саяси және әлеуметтік кемеліне жеткен (орта білімділігі, жергілікті тілді меңгерген, өндірістік және қоғамдық тұрмыстық жағымды мінездемесі т.б). Халық судьясы өз қызметін белгілі бір жағдайларға байланысты уақытша атқара алмаған күйге түскенде, оның орнын халық заседательдерінің бірі алмастыра алады. Мұндай халық заседательіне қойылатын талап, оның заң білімінің болуы (яғни, заңгерлік атағы). Бірақ, халық заседательдері ешқандай ант қабылдамайды, оларды тұрғылықты жерінде халық сайлайды (демек, бұлардың сайланатындығы).

ҚР Қылмыстық іс жүргізу кодексінің «Алқабилер қатысумен істер бойынша іс жүргізу атты 13-бөлімінде «вердикт», «обвинительный вердикт», «оправдательный вердикт», терминдері (557-баптың 1-бөлігінің 2-тармақшасы) қазақ тіліне тиісінше «шешім», «айыптау шешімі», «ақтау шешімі» деп аударылған.

Вердикт (лат. тілінде *vere dictum*) жәй ғана шешім емес, бұл сот процесіндегі присяжный заседательдерінің сотталушының кінәлілігі немесе кінәсіздігі туралы мәселе бойынша қабылданған шешімі. Дәлірек айтсақ, «вердикт» - бұл присяжныйлар алқасының айрықша құзыреті, ұйғарымы, яғни, айыптының кінәсін, не кінәсіздігін бекіту. Тек содан кейін барып, судья қорытындысында, ақтау үкімін не айыптау үкімдерін шығара алады (бұл жөніндегі сөз бөлек).

Демек, заң мәтіні – бұл әдеттегі әдебиеттік туынды емес, онда көптеген жалпы қолданыстағы терминдермен қатар заң терминдері, басқа да білім мен сфераларына қатысты терминдер жинақталған. Заң мәтіні – ресми мәтін, сондықтан ол ақиқаттық, дәлме-дәлдік, жалпыға танымалдық, тұрақтылық және бірыңғайлылық талаптарына сай болуы, оның мағынасының ашылуы қажет. Бұл талаптарды бағаламау заңның теріс оқылуына, бұрмалуына әкеп соқтырады, сондай-ақ оның дұрыс, орынды қолданылуына зор ықпал етеді. Бұған бір мысал. ҚДЖК кодексінің 559-бабындағы 4-бөлігінде «Присяжный заседатель не вправе вступать в контакт во время слушания дела по делу с лицами, не входящими в состав суда, без разрешения председательствующего». Аудармада: «істі тыңдау кезінде сот құрамына кірмейтін адамдармен төрағалық етушінің рұқсатынсыз іс бойынша сөйлесуге ... құқылы емес,»- делінген. Бұл жерде «контакт» деген сөздің аудармада «сөйлесу» боп шығуы сөйлемнің мағынасын тартқандығы сезіледі. Орыс тіліндегі «контакт» көпмағыналы сөз, ол) 1) соприкосновение, соединение, 2) деловая связь дегенді білдіреді. Демек, «контакт» - бұл байланыс (сөз, хат жазысу, ымдасу, кездесу, сөйлесу т.б.). Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздікте (Рауан баспасы, 2000) контакт-контакт, түйісу, қарым-қатынас. Сөзіміз дәлірек болу үшін кейбір заңдарда кездесетін «magistrature» француз терминін еске алайық. Бұл жинақталған терминді «сот корпусы (құрамы)» деп аударуға болар еді, бірақ бұдан «судья» деген теріс ұғым тууы мүмкін. Өйткені француз құқығы бойынша соттың жанында прокурорлар қызметі істейтіндігін ескерсе, магистратура құрамына бұлар да кіретіндігін білеміз. Мұнымен қоса, бұған юстиция министрлігі орталық әкімшілігінің магистраттары, сондай-ақ юстиция курс тыңдаушылары да жатады. Сөйтіп аудармада «сот корпусы» теріс ұғым тудырмас үшін «магистратура» терминін сол күйінде қалдыруымыз дұрыс болар еді. Бірақ

магистратураның негізгі құрамдас бөліктеріне (сот магистраттары мен прокуратура магистраттарына) көңіл бөлсек, онда бұл жерде транслитерациялаумен қатар аударманы да қолданған жөн. Осыған орай жоғарыда сөз етілген «суд присяжных заседателей» деген терминдік сөздерді ендігі жерде «алқабилер» (заседательдер) соты десек, орыс тіліндегі түпнұсқаның түбірін бұзбайтындай боламыз. Өйткені, түпнұсқадан аударма кезінде ешбір сөздерді алып тастауға болмайды, қайта түпнұсқа мен аударма бір-бірімен үндес болуы тиіс. Ұсыныс ретінде айтарымыз: терминдерді дәлме-дәл қолданған дұрыс, ал қазақ тілінде соған бара-бар сөздер (терминдер) болмаса, онда транслитерацияны пайдаланған жөн, сонда біз кез келген қателіктер мен мәтінді түсініспеушіліктен ада болар едік. Сөз жоқ, терминдердің толықтылығы мен дәлме-дәлдігіне жетпесе, оның қолданылуы қиынға соғады. Бұл сөйлемнің құрастырылуына да қатысты.

Дәл осындай ілеспе сөздерді қосу әдісі ҚДЖ Кодексінің тиісті баптары да қажетсінеді.

ҚДЖ Кодексінің 544-бабында «Алқабилер» (түпнұсқада «суд присяжных» - авторлар) қатысатын сот құрамы атауында «Облыстық және оған теңестірілген сотта алқабилердің қатысуымен сот екі судьяның және тоғыз алқабилердің құрамында әрекет етеді,»- делінген. Бұл жерде сан жағынан алғанда 11 адам сапа жағына айналып сот құрамы болып есептеле ме, әлде алқабилер бөлек топтасып билік кеңесін құрай ма?, бізге әзірге белгісіз, күмән туғызады. Жалпы алқабилердің (присяжный заседательдердің) мәртебелігі қандай болмақ? Өйткені, 554-баптың мазмұнындағы нормалық жазуды тікелей ежіктесек (орыс тіліндегі түпнұсқада «с участием» деген сөздер, бізге кәсіпқой маман судьялар және кәсіпқой маман емес алқабилер қосылып сот құрамын құрайтындығы тәрізді. Әлі күнге шейін есімізде қалғаны, кезінде халық заседательдерінің сот отырысында кәсіпқой маман судьямен бірге сот құрамына кіріп, ақтық шешімді шығарған кезде, кейбір жағдайларда, заседательдер басымдылыққа ие болып, судья лажсыз (қарсылық көрсете алмай) солардың ырқына көніп, үкім (қылмыстық іс бойынша), шешім (азаматтық іс бойынша) қабылдауға мәжбүр болатын. Алқабилер (заседательдері) де солай ма деп қаласың.

Ал енді алқабилер қатысатын сот құрамына келелік. Қылмыстық іс жүргізу құқықтық ілімінде қылмыстық іске қатысушылар тобына мыналар жатқызылған болатын:

- 1) сот;
- 2) қылмыстық ізге түсуді және сотта айыптауды қолдауды жүзеге асыратын мемлекеттік органдар мен лауазымды адамдар (прокурор – мемлекеттік айыптаушы, тергеуші, анықтау органы анықтаушы, т.б.).
- 3) сондай-ақ, іс бойынша іс жүргізу кезінде өздерінің немесе өздері білдіретін құқықтар мен мүдделерді қорғайтын адамдар (сезікті, айыпталушы, олардың заңды өкілдері, қорғаушы, азаматтық жауапкер, оның заңды өкілі мен өкілі, жәбірленуші, жеке айыптаушы, азаматтық талапкер, олардың заңды өкілдері мен өкілдері).
- 4) Қылмыстық процеске қатысушы өзге де адамдар (сот отырысының хатшысы, аудармашы, куә, куәгер, сарапшы, маман, сот приставы).

Бұл санаттар тобы ҚДЖ Кодексінің 7-бабындағы «Осы кодекстегі кейбір ұғымдардың түсініктемесі» атауында (1), 9), 25) тармақшаларында), 2-бөлімнің 7 (Сот), 8 (Қылмыстық ізге түсу функциясын жүзеге асыратын мемлекеттік органдар мен лауазымды адамдар) тарауларында көрсетілген. Бірақ та алқабилер (заседательдер) туралы бірде-бір сөз жоқ, соған қарағанда алқабилер (заседательдер) ерекшеленіп тұрған сияқты. ҚДЖ Кодексінің 544-бабының мазмұнынан істі қараған кезде қатысатын алқабилер (заседательдер) сот құрамына енетін бөлекше топ, -деп ойымызды топшылауға болады. Алқабилер (заседательдер) мәртебесі «Алқабилердің қатысуымен соттың істі талқылау ерекшеліктері» атты 60-тараудың 559-бабында («Алқабилердің құқықтары, міндеттері және істі қарауға байланысты іс-әрекеттеріндегі щектеулер») көрсетілген.

Енді жоғарыда сөз етілген 544-баптың ресми аудармасына қайта оралсақ, одан біз орыс тіліндегі түпнұсқадағы «с участием присяжных заседателей» деген сөздер қазақшасында «алқабилердің қатысуымен» деп дұрыс аударылса, ал оның соңғы сөздері

«девяти присяжных заседателей» «тоғыз алқаби» боп бұрыс аударылған. Бұл жерде «алқаби» жалқы түрі, «алқабилер» көпшілік түріне ұласуы тиіс (түпнұсқада солай берілген).

Кейбір шет елдердің заңдарында (мысалы, Англияда) присяжныйлар соты, бес жүз жылдың бірі – присяжный сотының классикалық ағылшын-саксондық моделі, мұнда присяжный судьясы кәсіпқой судьядан бөлектенген, автономды келеді). Бір сөзбен айтқанда, егер біз қазіргі таңда кеңес кезінде құрылған роман – германдық сот жүйесінен шығып, ағылшын-саксондық сот жүйесіне ғарыштап аяқ басқанда алқабилер сотының континенталдық үлгісіне көшкеніміз жөн, өйткені сот тәжірибесі көрсеткендей, сот төрелігінің демократиялық «құлағының» кілті – алқабилер (заседательдер) соты институтында. Ол үшін заңдарымызды сәл де болса да жөндеуімізге тура кеп тұр.

ҚР Қылмыстық іс жүргізу кодексінің 7-бабындағы 7-1) тармақшасында: «алқаби (түпнұсқада – присяжный заседатель) – соттың қылмыстық істі осы Кодексте белгіленген тәртіппен қарауына қатысуға шақырылған және ант қабылдаған Қазақстан Республикасының азаматы,» - делінген. Ант қабылдау тәртібі ҚДЖ Кодексінің 558-бабында былайша жазылған:

1. Алқабилер алқасы құрылып болғаннан кейін төрағалық етуші немесе сот отырысының хатшысы сот отырысының залында қатысып отырғандардың барлығына орындарынан тұруды ұсынады. Төрағалық етуші алқабилерге қатысты ант қабылдау ұсынысымен өтініш жасайды.
2. Алқаби ретінде қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысу үшін осы Кодексте белгіленген тәртіппен іріктеліп алынған адам мынадай мазмұнда ант қабылдайды: «Алқабидің міндеттерін атқаруға кірісе отырып, өз міндеттерімді, істің мән-жайын назарыма алуға, ерікті азамат және әділ адам ретінде істі өзімнің ішкі нанымым мен ар-ожданым бойынша шешуге салтанатты түрде ант етемін».
3. Алқаби «Ант етемін» деген сөздерді айтумен антты қабылдауын растайды.
4. Алқабилердің ант қабылдағаны туралы сот отырысының хаттамасына жазба жасалады. Сөйтіп, осыдан кейін ғана алқабилер (заседательдеріне) талапкерлері алқабилік (заседательдік) мәртебесіне ие болады.

Көзге іліккені, аталған 558-баптағы 1-бөлігінде түрнұсқада «обращается» деген аудармада «өтініш» делінгендігі. Өтініш орыс тілінде «просьба», ал «обращается» деген сөз, шын мәнінде, сөздің мағынасына қарай аударылуы тиіс, сонда 1-бөліктің соңғы сөйлемі «Председательствующий обращается к присяжным заседателям с предложением принять присягу» аудармада «Төрағалық етуші алқабилерге (заседательдерге) қарап, ант қабылдау жөнінде ұсынысын жасайды», - делінуі қажет.

Тағы да бір көңіл аударарлық жайт- 558-баптың 2-бөлігіндегі (түпнұсқада) «разрешить дело по своему внутреннему убеждению ...» деген сөздер. Жалпы алқабилер (заседательдер) істі өздігінше шеше алмайды, олар тек 570-бап бойынша сотта қылмыстық істі талқылау кезінде сондағы көрсетілген шешімдердің бірін қабылдауға қатысады. Сондықтан істі шешуге қатысқан, - деп жазылса дұрыс болар еді. Және де «3-бөліктегі» фразы: «Я клянусь» деген сөздердегі «фразы»- сөз орамы, «Я клянусь» - «Мен ант етемін», делінуі тиіс.

Алқабилер (заседательдер) антын судьяның беретін антымен салыстырсақ, мұндағы айырмашылық, судьяның «сот төрелігін Қазақстан Республикасының Конституциясы мен заңдары сөз етіледі. Ал, алқабилер (заседательдерінің) антында заңға тәуелді болмауы, бізді алаңдатады. Бұл жөнінде белгілі заң ғылымдарының докторы, профессор З.Ж.Кежалиевтің сөзімен айтсақ (түпнұсқа ретінде беріліп отыр): «Ведь главное в суде присяжных это присяга и вера участников такого суда в присягу, верность к присяге, верность и ответственность их перед теми, кому они присягает (перед богом, перед Президентом, и т.д.), а не формальное участие представителей народа в суде. Если присягатель не верит тому, кому он присягает и не чувствует ответственность перед своей присягой, то в таких условиях суд присяжных, -это фикция». Өз тарапымыздан қосып

айтарымыз, алқабилер (заседательдер) Конституцияға, заңға да табынулары керек. Солай болу керек болса да, ҚІЖ Кодексінің 25-бабының «Дәлелдемелерді ішкі сенім бойынша бағалау» атауында мынандай жазу бар:

1. Судья, прокурор, тергеуші, анықтаушы дәлелдемелерді қаралған дәлелдемелердің жиынтығына негізделген өздерінің ішкі сенімі бойынша бағалайды, бұл орайда заң мен ар-ожданды басшылыққа алады.
2. Алқабилер дәлелдемелерді қаралған дәлелдемелердің жиынтығына, негізделген өзінің ішкі наным бойынша бағалайды, бұл ретте ар-ожданды басшылыққа алады.

Бұл баптың мазмұнына қарап төмендегідей ескерту жасауға тура кеп тұр.

Біріншіден, убеждение деген сөздің біресе «наным» деп, біресе «сенім» деп аударылуы екі бөлек ұғымды білдіреме деп ойлап қаласың. Шынында, бұл бір-біріне бара бар келетін сөз. Қазақстан Республикасының Үкіметі жанындағы Мемлекеттік терминологиялық комиссиясы бекіткен «қазақша-орысша, орысша-қазақша» терминологиялық сөздікте. (Іс жүргізу және мұрағат ісі) убеждение – көзі жеткен сенім – наным, - делінген (Рауан баспасы, 2000, 235-бет). Ал осы сөздіктің 100- бетінде «сенім» - вера, «сенім білдіру» - вотум доверия, «сенімсіз» - неблагонадежный, - деп аударылған. Мұның 84-бетінде «нанымдылық» убедительность, - делінген. Сірә, соңғысы дұрыстау шығар. Сондықтан орыс тіліндегі «убеждение» деген сөзді «наным» деп біркелкі аударылуы қажет.

Екіншіден, алқабилер (заседательдерінің) Конституцияға сәйкес сүйенбей дәлелдемелерді ішкі нанымдарымен ар-ожданына жүгініп бағалауға бір гәп бар ма деп қаласың. Өйткені, бұлардың білімділігі, әсіресе құқықтық білімділігі туралы ҚІЖ Кодексінің 13-бөлімінде (542-577-баптарда) бірде-бір сөз жоқ. Қайта 559-баптағы «алқабилер (присяжный заседатель-түпнұсқада) төрағалық етушіге заңнама нормаларын түсіндіруді сұрап өтініш жасауға құқылы» деген сөздердің мағынасынан олардың құқықтық білімділіктің мүлдем жоқ екендігін түсіну қиын емес. Осы орайда айтарымыз, алқабилер (заседательдерінің) құқықтық білімділігін көтеру мәселесі де назардан тыс қалған. Бұл жағдайға есімізге бұрынғы халық заседательдеріне қойылған талаптардың бірі олардың әлеуметтік кемелділігі (зрелость): міндетті түрде орта білімділігі, кейбір кездерде заңдық (құқықтық) білімділігі болуы керектігі қайталап келе береді (бұл жөнінде жоғарыда сөз еткенбіз.) Сөз жоқ, халық заседательдерін құқықтық білімділігі бар адамдардың арасынан таңдап алу оңтайлы тәжірибесі көңілге қонарлық. Өйткені, халық заседательдеріне қойылған талаптың өсуі судьялардың жалпы және кәсіпқойлық деңгейінің көтерілуімен түсіндіріледі, егер Ұлы Отан соғысына дейін халық судьяларының тек 5% ғана жоғарғы заң біліміне ие болса, 1970 жылы мұның саны 87% жетті, 1980 жылдан бастап осындай білімге барлық судьялардың қолы тиді. Көтеріліп отырған мәселеге сай, халық заседательінің қызмет түрлері де, оның кәсіби деңгейі де дәлелдемелерді зерттеумен бағалау тұрғысына, халық заседательдерінің белсенділігі мен еріктілігіне итермелейтіндігіне сөз жоқ. Қазіргі кезде демократиялық қарқын, соттарды реформалау мәселелері тасқындап тұрған шақта алқабилер (заседательдер) деңгейін көтеруі де естен шығармаған жөн.

Үшіншіден, бірінші сатыдағы судья ақтық шешім шығарарда алдымен өзінің ішкі сеніміне сүйенеді, содан кейін барып заң мен ар-ожданды басшылыққа алады, - деген сөздердің өзі тұманды, әртүрлі ойды туғызатыны сөзсіз. Өйткені ішкі сенім, ішкі сезіммен бара-бар. Себебі ішкі сенім тумайды. Ал егер сезімге бой ұрсақ, онда шынында заң артта қалады. Сезім де, сенім де, (наным да) – бұл құқықтық санаттар емес жеке адамның ішкі жан дүниесінен туындаған әрқилы көңіл-күйі. Әсіресе, прокурордың, тергеушінің, анықтаушының дәлелдемелерді өздерінің ішкі сенімені (сезіміне) қарай бағалайды деген сөздер өте қауіпті. Сенім жүрген кезде адам өз міндеттерін бейтарап, әділ болып атқара алмайды, оған ішкі және сыртқы күштер әсер ететіндігі мәлім. Осы орайда, заңдардағы кездесетін олқылықтар осындай сенімдерден (сезімдерден) туған ба деп қаласың. Мысалы, ҚР Қылмыстық кодексінің 347-1 бабындағы ескертпеде: «Лауазымды адамдардың заңды іс-әрекеті нәтижесінде келтірілген тән зардабы және психикалық

зардап қинау (түпнұсқада «пытка») деп танылмайды» - делінген. Мұндағы «занды іс-әрекеттер» деген сөздер нені білдіріп тұрғаны бізге белгілі, ал лауазымды адамдар» қатарына тергеуші, анықтауды жүргізуші адам (анықтаушы) және өзге де лауазымды адамдар жататындығын ескерсек, бұлардан әділ тергеуді күту қиынға соғады. Бір өкініштісі, аталған ескертпенің осы кезге шейін, ҚР Конституциясының 17-бабының 2) тармағына қайшы келіп тұрса да (онда: ешкімді азаптауға, оған зорлық-зомбылық жасауға, басқадай қатыгездік немесе адамдық қадір-қасиетін қорлайтындай жәбір көрсетуге не жазалауға болмайды, -делінген) өз күшін жоғалтпауы. Міне, бұл да осындай сеніммен (сезіммен) туған құбылыс па деп қаласың. Алқабиге (заседателіне) байланысты әртүрлі ой-пікірлердің туындауы сөзсіз.

Дегенменде, елімізде тәуелсіз, бейтарап, тиімді және объективті соттың бірі болып табылатын (біздің ойымызша) алқабилер (заседательдер) сотының дүниеге келуі – өмір талабы. Өйткені, қылмыскерге әділ жазасын тағайындау – бұл заңдылықты, құқықтық тәртіпті және жауапкершіліктің болмай қоймауын қамтамасыз ету. Сондықтан, судьялар мен алқабилердің басты мақсаты – жазаны тағайындау кезінде, оның заңдық және әлеуметтік зардаптары, өз жолынан тайған адамға, қоғамның пайдалы мүшелігіне қайтып оралуына көмектесетіндей болуы тиіс. Айыпталушы адамның кінәлі не кінәсіздігі туралы мәселелерді шешерде әділ де, дұрыс шешу үшін қолайлы процессуалдық және әлеуметтік-психологиялық жағдай қалыптасатын алқабилер (заседательдер) сотының процессуалдық нысаны ғана басқа соттардан ерекшеленуі, өзгеше болуы өмір көрсетуде.

Сөйтіп алқабилер (заседательдер) сотының процессуалдық нысанында заңсыз және негізсіз айыптаудан кінәсіз адамның құқығының қорғалуының конституциялық-құқықтық механизмі қаланған, мұның өзі оның кінәлі не кінәсіз екендігіне толықтай сенім болмаған жағдайда, әрі жинақталған дәлелдемелердің тапшылығы мен қарама-қайшылығы қосыла келе, көтерілген мәселенің маңыздылығын арттыра түседі. Әрі бұл алқабилер (заседательдер) мен төрағалық етуші судьяның өздерінің міндеттерін ойдағыдай атқаруға және жауаптылықтарын көтеріп, ҚДЖ Кодексінің 570-бабына сәйкес өз өкілеттіктерін дер кезінде іс жүзіне асыруға көмектеседі. Сондықтан, біздің ойымызша, әдеттегі сотқа қарағанда ізгілік ниеттегі алқабилер сотында кейбір кемшілігіне қарамастан ҚР Конституциясының 77-бабында белгіленген сот төрелігінің демократиялық принциптері сақталынған деп ой қорытуға болады.

Әдебиеттер

1. Ожегов С.И. Словарь русского языка. – М, 1949. -С.533.
2. Словарь иностранных слов. – Москва.:Русский язык, 1987.- изд.14-е
3. Ожегов С.И. Словарь русского языка. – М, 1949.- С. 258.
4. Қазақстан Республикасының Үкіметі жанындағы Мемлекеттік терминология комиссиясы бекіткен «Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік» (Іс жүргізу және мұрағат ісі).-Алматы.: Рауан, 2000.- 172 б.
5. Советский энциклопедический словарь.- М., 1980. –С. 91.
6. Словарь русского языка. -М., 1984. -Т.IV.- С. 146.
7. Нам Г. Судопроизводство с участием присяжных заседателей (сравнительно-правовой анализ основных положений законодательства разных стран)// Юрист.- 2006.- №7.- С. 78.
8. Кенжалиев З.Ж. Конституционно-правовые основы и основные этапы судебной реформы в Республике Казахстан // Материалы международного научно-практической конференции «Развитие институтов демократии в Республике Казахстан в свете конституционной реформы 2007 года».- КазНПУ им.Абая.- Алматы, 2008.- С. 113.
9. Табанов С.А. Проблемы понятий и терминов, получивших законодательное закрепленные в уголовном кодексе Республике Казахстан//Вестник Университета им. Д.А.Кунаева.- 2008.-№1 (26). -С. 26.

**Қазақстан экономикасының
индустриалды-инновациялық дамуы**

Айгужина С.У.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

В данной статье рассматривается индустриально-инновационное развитие в Казахстане, в частности, развитие экономики на примере Актыубинской области.

In this article is considered the industrial innovation development of Kazakhstan in particular development of the economy in Aktyubinsk region.

Ключевые слова: *индустрия, инновация, развития, экономика.*

Key words: *industrial, innovation, development, economy.*

Экономиканың дамуы қазіргі өзекті мәселелердің бірі болып тұр. Кез келген мемлекет өзінің халқының әлеуметтік-экономикалық жағдайын жақсартқысы келетіні айдан анық. Бұл мәселе Қазақстанды да айналып өтпеді. Тәуелсіздігін иеленген кезде еліміздің алдында өте ауқымды мәселе, яғни Қазақстан Республикасының басқару саясатын, экономикасын түгелдей өзгертіп, нарықтық қатынастарға бет бұру қажеттілігі мәселесін шешу тұрды. Жиырма жылдан астам уақытта Қазақстан Республикасы әлемдік аренада өзінің күшін, мүмкіндіктерін көрсетіп, көптеген жетістіктерге жетті. Еліміздің тәуелсіздік жылдарында жаһандық экономикада ілгері дамып, кең байтақ еліміздегі «қара алтын», газ, уран және басқа да пайдалы қазбаларды әлемдік тауар рыногына экспорттап келеді. Қазақстан әлемдік аренада өзінің позициясын нығайтып, экономиканы дамытуда көп жұмыс жасайды. Сонымен қатар, елімізде демографиялық жағдайда да, экономикалық жағдайда да біршама ілгері дамығандығын көре аламыз. Біздің Елбасымыз, Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың, Халыққа жолдаған Жолдауларының барлығы дерлік экономикалық тәуелсіз мемлекетті қалыптастыруға бағытталды. «Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту – Қазақстан дамуының басты бағыты» атты Жолдауында да Елбасымыз индустриалды-инновациялық дамуды басты назарға алды. Әлем елдерінің барлығы дерлік индустриалды-инновациялық даму жолын экономиканы дамытудың бағыты ретінде қолға алып жатыр. Қазақстан Республикасы да өзінің басты даму бағыты ретінде индустриалды-инновациялық даму бағытын ұстанып отыр. Қазақстанның даму бағытының негізгі мақсаты – жақсы өмір стандарттарын ұсынатын, өзінің қажеттіліктерін жүзеге асыра алуға мүмкіндік беретін қоғам құру, яғни индустриалды инновациялық типті қоғам құру болып естеледі. Қазақстан өз азаматтары үшін өмір сүрудің жоғары стандарттарын жасай отырып, әлемнің тиімді дамып келе жатқан елдерінің қатарына қосылуы тиіс. Біз мұны ұлтымыз бен экономикамыз бәсекеге қабілетті болған жағдайда ғана істей аламыз.

Ең алдымен инновация деген терминге тоқталатын болсақ, тар мағынада: инновация – цестердің нәтижесі, яғни нарықта жаңа өнім немесе процесс ретінде таралатын және коммерциялық қолдану деңгейіне дейін жеткізілген өнертабыс. Яғни, жаңа технологиялардың қолдануымен қоғамның әлеуметтік-экономикалық қажеттілігінің даму деңгейі. Қазақ елінде экономиканың индустриалды-инновациялық типін дамыту үшін алғышарт ретінде - ғылыми техникалық прогрессті атап өту керек. Себебі озық технологияларды пайдалану арқылы саланың жаңғыруына қадам басады. Қазақстанның ғылыми техникалық даму дәрежесін білу үшін The World Economic Forum рейтингісіне назар аударған жөн. Бұл рейтинг мәліметтеріне сәйкес «Инновация» факторы бойынша Қазақстан 64 орынды иеленсе, (2009-2010), «Инновациялық дамуға жағдай жасау»

көрсеткіші жөнінен 50 орынды иеленеді. Жаһандық бәсекеге қабілеттілік рейтингісіне сәйкес 2009-2010 жылдары Қазақстан 67 орынды иеленді [1.5 б].

Дүниежүзілік экономиканың ғаламдануы аясында Қазақстан экономикасы бірқатар проблемаларға тап болып отыр. Негізгі проблемаларға мыналарды жатқызуға болады: бір жақты шикізат бағыттылығы, әлемдік экономикаға ықпалдасудың әлсіздігі, ел ішіндегі салааралық және өңіраралық экономикалық ықпалдасудың босандығы, ішкі рынокта тауарлар мен қызметтерге деген тұтыну сұранысының мардымсыздығы (шағын экономика), өндірістік және әлеуметтік инфрақұрылымның дамымауы, кәсіпорындардың жалпы техникалық және технологиялық тұрғыдан артта қалушылығы, ғылым мен өндірістің арасында ықпалды байланыстың болмауы; ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық жұмыстарға (бұдан әрі - ҒЗТКЖ) қаржының аз бөлінуі, менеджменттің экономиканы Ғаламдану процестеріне және сервистік-технологиялық өтуге бейімдеу міндеттеріне сәйкес келмеуі. Бұл ретте осы институттар қосылған құны жоғары жаңа өндірістерді құруға және олардың жұмыс істеп тұрғандарын дамытуға және келелі салаларды кешенді талдау, олардың ең маңызды элементтерін анықтау негізінде ғылыми және ғылыми-техникалық зерттеулер мен әзірленімдерге қолдау көрсетуге инвестициялау саясаты жүргізілген болатын. Стратегия елде ғылымды және инновациялық қызметті ынталандыруға бағытталған белсенді мемлекеттік ғылыми және инновациялық саясат жүргізуді көздейді. Алға қойылған мақсаттарға қол жеткізу үшін қаржы рыногын одан әрі дамыту және фискалдык, білім беру, монополияға қарсы, инфрақұрылымдық саясатты жетілдіру көзделіп отыр.

«Индустрия» латын тілінен аударғанда ынта, жігер деген мағынан білдіреді. Халық шаруашылығының өндіргіш күштерге және қоғамның экономикалық дамуына ықпал ететін маңызды саласы. Әр елдің даму қарқыны оның индустриясының даму дәрежесіне байланысты. Қазақстанда ғылымда, технологияны, инновациялық қызметті жоспарлаудың мәні 17 мамыр 2003 жылы 1096 ҚР Президентінің жарлығымен қабылданған «2003-2015 жылдарға арналған ҚР-ның индустриалды-инновациялық даму стратегиясын бекіту туралы» бағдарламасына байланысты арта түсті. Стандарттау саясаты шеңберінде экономиканың және басқарудың барлық салаларында әлемдік стандарттарға көшу көзделуде. Стратегияны ойдағыдай іске асыру экономиканың адам капиталын, өндірілген және табиғи капиталды тиімді пайдалануға негізделген тұрақты өркендеуіне алып келетін оның құрылымында сапалы өзгерістер жасауға, Қазақстанның әлеуметтік дамудың және қоғам құрылысының сапалық жаңа деңгейіне шығуына ықпал етуі керек. Экономиканы мемлекеттік реттеу әдістері мен тетіктерін жетілдіру жөніндегі жекелеген ұсыныстарды негіздеу үшін Стратегияның тиісті бөлімдерінде импортты алмастыратын және экспортқа бағдарланған саясатты іске асыру жөніндегі шет елдердің тәжірибесі, оның ішінде экспорттық саясаттың әрқилы түрлері мен кезеңдері, сондай-ақ әлемдік рыноктарда бәсекелестік артықшылыққа қол жеткізуге мүмкіндік береді. Бұл стратегияға сәйкес жүзеге асыру мерзімін 3 кезеңге бөлген, яғни: I кезең – 2003-2005; II кезең – 2006-2010; III кезең – 2011-2015 жылдар. Осыған сәйкес Қазақстан экономикасының алдында инновациялық даму бойынша күтілетін нәтижелер анықталды. Индустриалды-инновациялық даму саясатын белсенді түрде жүргізу экономика дамуын жылына 8,8-9,2% кем емес көрсеткішке ұлғайтады. Осыған сүйене отырып қарастырғанда, 2000 жылмен салыстырғанда 2015 жылы ЖІӨ-нің көрсеткіші шамамен 3,5-3,8 есеге артады. Еңбек өнімділігін 2000 жылмен салыстырғанда 2015 жылы 3 еседен кем емес көрсеткішке ұлғайту. Жалпы Қазақстан бойынша өнеркәсіптердің инновациялық даму деңгейіне дайындық көрсеткіші 4,0% құрады. Ал инновациялар бар өнеркәсіп соның небәрі 399 ғана құрады. Олардың ең көбі Алматы қаласында шоғырланған (37,8%), Қарағанды облысы (14,0%), Шығыс Қазақстан облысы (11,8%), Павлодар облысы (4,8%), Ақтөбе облысы (4,0%), ОҚО және Астана қаласында көрсеткіш деңгейі бірдей (3,8%). Инновацияланған өнім көлемі 82597,4 млн. теңгені құрады, инновациялық мінездегі қызмет көрсетуде қолданылған қаражат 13854,6 млн.теңге.

Оның ішінде Ақтөбе аймағының индустриялды-инновациялық дамуына тоқталсақ. 2012 жылы Қазақстан Республикасының үдемелі индустриялды-инновациялық дамыту жоспары құрылған болатын. 2010-2014 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасы бекітілді. 2015 жылға дейінгі кезеңде үдемелі индустрияландыру саясатының негізгі басымдылығы Қазақстанды қамтуды мақсатты дамыту, кейінгі қайта бөлінгендерді және қайта өңдеу арқылы шағын және орта бизнес үшін жаңа бизнес мүмкіндіктерді мультипликациялаумен экономиканың дәстүрлі экспортқа бағдарланған секторларындағы ірі инвестициялық жобаларды іске асырады. Индустрияландыру саясаты табысты іске асырудағы негізгі шарт ұлттық экономиканың бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету және өнімділігін өсіру болуы қажет. Үдемелі индустриялық-инновациялық даму бағдарламасы аясында қолға алынған «Индустрияландыру картасына» кірген инвестициялық жобалардың саны бойынша біздің облыс бірінші орында. Бұл-облысымыздың мүмкіндігінің мол екендігінің тағы бір дәлелі. Біздің облыста санмен қоса сапа да жоғары деңгейде. Индустрияландыру картасына енген 4 ірі жоба іске асырылатын болады, олардың ішінде: Қуаты жылына 420,0 млн. текше м. газды қайта өңдеу жөніндегі кешен, құны 42,0 млрд. теңге («Қазақойл Ақтөбе» ЖШС) Қуаты жылына 7000 тонна катодты мыс өндіру және кенді қайта өңдеу бойынша кешеннің бірінші кезегі, құны 5,0 млрд. теңгеден астам («ҚазКуппер» ЖШС) және т.б. 2015 жылға дейінгі кезеңде елімізді Индустрияландыру картасы ауқымында өңірдің экономикасын бұдан әрі әртараптандыруға бағытталған бірқатар индустриялық-инновациялық жобаларды іске асыру көзделуде [2.12-14бб.].

Олардың арасында:

- Ферроқорытпа зауытындағы 4-ші қорыту цехы («Қазхром» ТҰК)
- Үшінші [Жаңажол газ өңдеу зауытының толық кешені («СНПС-Ақтөбемұнайгаз» АҚ)
- Фосфарит ұнынан күрделі минералды тыңайтқыштарды өндіру жөніндегі химиялық комбинат
- «Юбилейный» кен орнында құрамында алтыны бар рудаларды өңдеу жөніндегі байыту комбинаты және т.б.

Үдемелі индустриялық-инновациялық даму бағдарламасын іске асырудың бірінші бесжылдығында жалпы құны 1,0 трлн. артық теңгеге 80-нен астам объекті пайдалануға енгізілетін болады. Нәтижесінде металлургия өнімі үш еселенеді, химия саласы екі еселенеді, сәйкесінше металлургиялық және химиялық өнімнің экспорты ұлғаяды. 2015 жылға қарай өнеркәсіп өндірісінің төрттен бір көлеміне мемлекеттік үдемелі индустриялық-инновациялық даму бағдарламасы ауқымында іске асырылған жаңа объектілерді енгізу есебінен қол жеткізіледі. Индустриялық-инновациялық дамудың маңызды құраушысы инновациялық инфрақұрылымды қалыптастыру болып табылады. Облыс бойынша 16 шаруашылық субъектінің технологиялық инновациялары бар. Инновациялық белсенділік деңгейі жалпы зерттелетін кәсіпорындары санының 5,1%-ын құрады, 5 жылдан кейін инновациялық кәсіпорындардың үлесін 10 %-ға дейін ұлғайту міндеті қойылуда. Инновациялық өнім көлемі 4,4 млрд. теңгені құрады, инновациялық сипаттағы қызметтер 0,9 млрд. Теңгеге көрсетілді. ҚР бойынша өнеркәсіптердің инновациялық дайындық деңгейі және инновациялық өнім көлемі жоғарыда көрсетілген көрсеткіштерді жоғары көтеру үшін Қазақстанның барлық мүмкіндіктері бар. Себебі біздің елімізде ғылым жақсы дамыған, өзіміздің Отандық ғалымдар, инженерлер, ғылым докторлары, профессорлар, академиктер және жоғары білікті жас мамандарымыз да бар [3, 273-275 бб].

Ғылымға сәйкес технологияларды дамыту және озық технологияларды қолданып жұмыс атқару – инновациялық даму бағытының бір бөлігі болып табылады. Қазіргі таңда абсолютті инновацияны орнату үшін бұл мүмкіншіліктерді қолдана алмай отырмыз. Алдағы жылдарға бағытталған жоспар бойынша әлі де жұмыс атқарылады. Соңғы жылдары технопарк және бизнес-инкубаторлардың да маңыздылығы арта түсті. Қазақстан

Республикасы Тәуелсіздік алған жылдан қазірге дейін көптеген жетістіктерге жетті. «Дамыған 50 елдің қатарына кіру керек» деген басты мақсатқа да қол жеткізді. Келесі кездегі мақсат – дамыған 30 елдің төрінен көріну. Қазақстан экономикасы ғылыми білімге, инновациялық технологияларға, жоғары білікті өндіргіш күшке негізделуі тиіс деп түсінем. Бүгінгі дамудың жалғыз да тиімді жолы ол индустриялды- инновациялық жол.

Әдебиеттер

1. Кайгородцев А. Инновационный климат в Республике Казахстан // Альпари. - 2002. - №2-3.
2. Қазақстан ұлттық энциклопедиясы. - Алматы, 2002. - 4 том. - 273-275 бб
3. Сидорович А.В., Әбішев Ә.Ә. Ұлттық экономика. - Алматы, 2011.

УДК 342.8

ФИЛОСОФИЯ НАЛОГОПЛАТЕЛЬЩИКА

Скурыдин В.Л.

Автор салық төлеуші көзімен Қазақстандағы сайлау жүйесіне байланысты көзқарастарын ұсынады.

Author states the vision of an electoral system of Kazakhstan.

Кілт сөздер: *салық төлеуші, халық, салық, ата заң, мемлекет.*

Key words: *taxpayer, people, tax, Shooting law, state.*

Я, налогоплательщик, человек, на средства которого существует государство, хочу его улучшить, сделать его эффективнее.

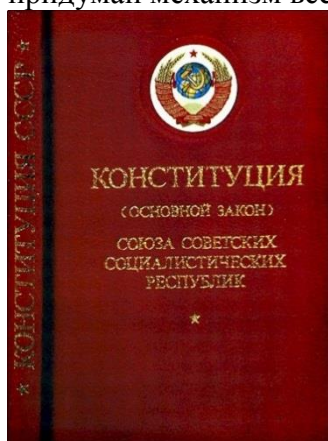
В первой статье нашей Конституции декларируется: «Республика Казахстан утверждает себя ... социальным государством...», то есть народным. В третьей: «Народ осуществляет власть непосредственно через ... свободные выборы». И в тридцать третьей: «Граждане Республики имеют право избирать и быть избранными ...».

Социальное государство подразумевает под собой то, что я, который созидает, работает, платит налоги, должен содержать на свои налоги, а чаще на свою спонсорскую помощь людей, которые не могут, не умеют или не хотят работать, часто называемых неимущими и социально незащищёнными гражданами. Я должен содержать на свои деньги массу чиновников, которые без моего участия будут распределять эти деньги (бюджет) среди других граждан. В социальном государстве

придуман механизм всеобщих выборов.

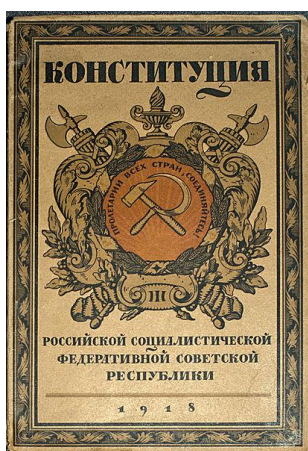

Всеобщие, без политических ограничений, выборы зримо материализовались в Советском диктаторском государстве при Сталине – «на основе всеобщего, равного и прямого избирательного права».

Даже первоначально, в РСФСР были, так называемые "лишенцы" – граждане конституционно лишённые избирательных прав. Вот статья 65 конституции 1918 года: *Не избирают и не могут быть избранными ...:*

- а) лица, прибегающие к наемному труду с целью извлечения прибыли;
- б) лица, живущие на нетрудовой доход, как-то: проценты с капитала, доходы с предприятий, поступления с имущества и т.п.;
- в) частные торговцы, торговые и коммерческие посредники;
- г) монахи и духовные служители церквей и религиозных культов;
- д) служащие и агенты бывшей полиции, особого корпуса жандармов и охранных отделений, а также члены царствовавшего в России дома; ...

Помните у Ильфа и Петрова: «Пусти, тебе говорят, лишенец!».

Интересно мнение Виктора Мау демократии характерно лишь для практики она работает только в развитых странах мира. Реальная демократия налогоплательщика: демократического режима избирательным урнам приходили есть что терять в случае политики властей. Эти люди историческую память, и их гораздо обманывать популистскими население менее развитых Именно поэтому образованное население не готово активно хозяйственной деятельности (и как налогоплательщик, и тем более как если его мнением пренебрегают...

[1]: «понимание XX века, причем на экономически демократия – это устойчивость требует, чтобы к люди, которым неэффективной имеют неплохую труднее посулами, чем (аграрных) стран. городское участвовать в предприниматель),

Исторический опыт свидетельствует, что демократический режим остается устойчивым, только если всеобщее избирательное право появляется при достижении определенного уровня среднедушевого ВВП (примерно \$2 тыс. в ценах 1990 года). На этом уровне большинство населения страны оказывается уже достаточно богатым, чтобы принимать ответственные решения и нейтрализовать влияние люмпенов, получающих избирательные бюллетени. Попытки введения всеобщего избирательного права на более низких уровнях развития приводят или к его скорой отмене (как во Франции после революции 1789 года), или к превращению в ничего не значащую процедуру (как в СССР после 1936 года). А при уровне развития примерно втрое выше этого переход к демократической системе просто обязателен».

Вот мнение обозревателя радио «Эхо Москвы» Юлии Латыниной [2]:

«Вопрос: почему именно в Англии государство, которое обладает свойством поглощать все, делегировало частным компаниям даже право ведения войны и территориальную экспансию? Ответ очень прост: потому что в Англии было избирательное право, хотя это была монархия, а не демократия, и избиратели были налогоплательщиками.

И это принципиальная разница. Нищий избиратель голосует за то, чтобы государство дало ему побольше. Налогоплательщик голосует за то, чтобы платить меньше налогов.

Именно благодаря тому, что в Англии избиратели были налогоплательщиками, Англия построила крупнейшую империю в истории человечества. Как только избиратели перестали быть налогоплательщиками и стали халявщиками, Англия эту империю потеряла.

Отцы-основатели США также ограничили круг избирателей кругом налогоплательщиков. Несмотря на декларацию независимости, гласившую, что «all men are born equal [все мужчины рождаются равные (электронный перевод)]», они не предоставили права голоса ни женщинам, ни рабам, ни беднякам. Если бы они это сделали, то США ожидала бы судьба Гаити...

Демократия работает только в том случае, если ваш избиратель является налогоплательщиком. Лозунгом американской революции было «no taxation without representation [никакое налогообложение без представления (электронный перевод)]»; верно и обратное: никакого представительства не бывает без налогов.

Избиратель, являющийся налогоплательщиком, заинтересован в том, чтобы минимизировать государство. Избиратель, не являющийся налогоплательщиком, заинтересован в том, чтобы получать от государства как можно больше».

Как утверждает википедия: *«Для защиты демократического процесса от некомпетентных и не системных политических сил в большинстве стран существуют различные виды цензов для избирателей и кандидатов. Виды цензов: возрастной; наличие гражданства; имущественный; сословный».*

Какой должен быть избирательный ценз? Здесь, основываясь на предыдущих мнениях, всё просто – ценз должен быть налоговый:

«Избирателями и кандидатами могут быть граждане, у которых разница между суммой налогов, уплаченных государству и суммой пособий, полученных от него, положительна».

Проведя три созыва в городской представительской власти, я был обязан следовать интересам избирателей, даже тогда, когда был с ними не согласен в принципе.

Существует мнение, что народ не выбирают, уж какой есть, такой и есть. Однако мировая история постоянно показывает, что правители, ища поддержки в переходные периоды правления, опирались на выгодные слои населения.

Я считаю, что налогоплательщик нужен, прежде всего, динамично развивающемуся государству. Мощное развитое государство выгодно всем гражданам. Поэтому, прежде всего, я бы отказался от понятия "социальное государство".

Взамен я бы предложил двухпалатный парламент, когда нижняя палата избирается налогоплательщиками, физическими лицами, а верхняя палата избирается налогоплательщиками, юридическими лицами.

Через пять-десять лет мы вошли-бы в число самых развитых стран мира. Конечно, для этого необходимо менять Конституцию в соответствии со статьей 91: *«Изменения и дополнения в Конституцию Республики Казахстан могут быть внесены республиканским референдумом, Проект изменений и дополнений в Конституцию не вносится на республиканский референдум, если Президент решит передать его на рассмотрение Парламента».* Вот моё скромное мнение по устройству государства.

Литература

1. Мау В. Демократия, суверенитет и экономика.- <http://www.intelros.ru>.
2. Латынина Ю. Партия трех оболочек.- <http://www.ej.ru>.

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ
ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ

УДК 37.013.2

**ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ НАУЧНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПОТЕНЦИАЛА
В КАЗАХСТАНЕ**

Фризен Д.Я.

Актыобинский региональный государственный университет имени К. Жубанова
Бұл мақалада Қазақстанның ғылыми потенциалының даму мәселесі және
фундаменталдық ғылымның дамуы көрсетілген. Сонымен қатар ғылыми-техникалық
саладағы мемлекеттік саясаттың негізгі бағыттары қарастырылған.

The article considers the problem the development of scientific potential in the
Kazakhstan, especially the functioning fundamental and high school science. Is studied current
situation related to public policy in the field of scientific and technical sphere.

Кілт сөздер: *тарих, білім, ғылым, потенциал.*

Key words: *history, education, science, potential.*

Проблема, обозначенная в статье, представляет отдельный интерес для исследователей. Развитие казахстанской науки переживает сложный, весьма противоречивый период, который характеризуется неопределенностью, связанной с развитием различных наук, как естественных, точных, так и гуманитарных. Развитие научного потенциала очень важно для всего общества, необходима всемерная государственная поддержка науки [1]. К сожалению, весьма слабо развивается вузовская наука, где исследования проводятся неравномерно и не во всех областях научного знания. Думается, что многое здесь зависит от самой системы образования и науки, которая существует в нашей стране. Многие студенты и преподаватели оказались далеки от серьезной науки.

Тяжелое положение казахстанской научной и образовательной сферы стало результатом долгого финансирования этих сфер по остаточному принципу. Это привело к оттоку квалифицированных преподавателей и ученых в другие сферы жизни общества или в другие страны, особенно это связано с известной «утечкой мозгов». Здесь можно с полной уверенностью сказать, что те страны, которые экономят на науке и образовании, в принципе не входят в число самых конкурентоспособных стран, а также государств, в которых высокий Индекс развития человеческого потенциала. Сейчас уровень развития научных исследований и применение их результатов в экономике развитых стран настолько высок, что не может быть и речи о сокращении финансирования этой сферы. Напротив, обеспечение научных кадров всей необходимой материальной базой чрезвычайно важно для нашей страны. Естественно, что и уровень зарплат ученых в развитых странах также является довольно приемлемым, что создает все условия для долгой, а главное, продуктивной работы. Ни при каких условиях, несмотря ни на что, нельзя экономить на системе образования и науки, ибо в будущем это спровоцирует серьезные проблемы в экономическом и социальном развитии страны. Без огромных запасов природных ресурсов, в том числе нефти, можно успешно развиваться и это подтвердила не одна высокоразвитая страна. Но без развитого научно-исследовательского потенциала, без наличия высококвалифицированной рабочей силы, перспективных ученых, невозможно интенсивно развиваться, напротив, будет происходить только застой. Экономия на научной и образовательной сфере опасна, прежде всего, тем, что это приведет к появлению нескольких поколений, которые, мягко сказать, не будут отличаться высоким уровнем образованности, интеллекта, не говоря уже о прогрессе науки, чего не будет происходить в принципе. Потеряв интеллектуальный,

образовательный потенциал потребует весьма долгий период, чтобы его восстановить и это обойдется государству в колоссальные финансовые затраты. Поэтому образование и наука всегда должны поддерживаться на высоком уровне, чтобы в будущем не превратиться в страну третьего или четвертого мира. Потерять научный, интеллектуальный потенциал легко, но восстановить его очень трудно и далеко не каждая страна может это сделать. Подобная ситуация, к великому сожалению, сложилась сейчас в нашей стране. Длительный период рыночных реформ, явное ослабление внимания государства к проблемам образования и науки, резкое сокращение финансирования научных исследований и зарплаты преподавателей, все это привело к деградации научно-образовательной сферы в стране, сокращению уровня научных разработок. Даже в таком стратегическом документе как «Казахстан 2030» в принципе не говорилось о развитии фундаментальных научных исследований, о внедрении научных достижений в производственную и социальную сферу. Тем не менее, говоря о развитии государства в долгосрочной перспективе, все-таки нужно уделять первостепенное внимание развитию глобального научного потенциала. Это важный момент в развитии страны, но должного внимания он не получил до сих пор. В стратегии «Казахстан 2050» этому вопросу уже уделяется внимание, ставится вопрос о внедрении научных достижений в экономику страны. Однако наука в нашей стране еще не вышла из кризиса. Но самое главное сейчас не повторять прошлых ошибок, увеличить финансирование научных проектов, поднять престиж вузовской науки. Скажем прямо, что за последние годы было защищено немало диссертаций, и написано научных трудов, но престиж науки от этого сильно не возрастает. За 20 лет независимости в Казахстане было защищено намного больше диссертаций, чем за все годы Советской власти. Но по сравнению с советскими временами, уровень научных исследований в настоящее время находится далеко не на самом высшем уровне. То есть количество научных исследований, как всегда, далеко не говорит об их качестве.

Сейчас совершенно верно говорят на правительственном уровне о том, что нужно результаты научных разработок внедрять в экономику, но это оказалось довольно сложным обстоятельством, поскольку реальных научных исследований на высоком уровне сейчас не много. Складывается парадоксальная ситуация, когда ученых много, но реальных научных вложений в производство явно недостаточно [2]. Думается, что во многом это вызвано слабым развитием междисциплинарных исследований, выполненных на стыке наук. Например, по историческим наукам явно недостаточно исследований на стыке с родственными гуманитарными науками: философией, социологией, политологией и др. Если такие попытки и предпринимаются, то они не в полной мере раскрывают проблему, ее сущность, а самое главное не подводят четкие, взвешенные выводы. Поэтому исторические исследования часто носят описательный характер, где, к сожалению, не всегда присутствует глубокий анализ социальных, философских, культурологических особенностей развития тех или иных событий. Поэтому многие труды по истории Казахстана, в сущности, повторяются, не особенно различаясь по замыслу и конечному результату, выводам. Вообще проблема современной казахстанской науки состоит в том, что нет именно оригинальных, своеобразных, я бы даже сказал, гениальных идей и трудов по самым различным отраслям науки.

Сейчас, к сожалению мало студентов, магистрантов, которые на самом высоком уровне занимаются научными исследованиями, приносят новые, оригинальные, неожиданные, гениальные идеи и внедрения. Вот именно этого сейчас катастрофически не хватает всей казахстанской науке. И именно по этой причине, нет прорыва в научной сфере, т.к. нет людей, которые смогли бы этот прорыв обеспечить. Думается, что причины этого в некоторой степени лежат в системе нашего высшего и средне - специального образования. Не создаются условия для успешной продуктивной работы студентов над какими-либо научными исследованиями. Нужно понимать, что для успешной работы в научной сфере нужна полная концентрация над какой-либо проблемой, нужно посвятить себя этому

направлению, усиленно работать. Но, во-первых, наши студенты сильно нагружены учебными предметами, которые поглощают массу времени и сил. Во-вторых, не хватает прагматизма со стороны многих преподавателей, когда они не понимают научной работы студентов, не связанных с данным предметом. Преподаватели думают, что все студенты должны заниматься наукой по их предмету, но это невозможно. То есть, преподавателям нужно снисходительно относиться к студентам, которые разрабатывают какую-либо идею. Напротив, педагогам нужно не абстрагироваться, а всячески поддерживать таких студентов, помогать им, ведь именно на таких людях держится наука. Но, к большому сожалению, далеко не все преподаватели относятся к этому с пониманием. Скажем прямо, люди, делающие научные открытия, гении, могут быть далеко не такими студентами, которых любят видеть наши преподаватели, но именно они, несмотря на всю свою неординарность, делают гениальные открытия. В учебных заведениях должна быть такая система – хочет студент или магистрант заниматься какой-либо научной проблемой и если это действительно видно по его действиям, то нужно создать для него приемлемые условия. Хочешь заниматься этой научной проблемой, пожалуйста, работай – таким должен быть девиз всего профессорско-преподавательского состава. Возможно, в будущем будет достигнуто таким образом какое-либо открытие в научном мире. Ведь многие открытия в науке совершались не всегда теми студентами, которые присутствовали на всех занятиях, стремились изучить все предметы и т.д. То, что студент является прилежным, это, конечно же, никак не говорит о его выдающихся способностях. В реальности многие гении сконцентрированы на отдельной теме и делают выдающиеся открытия. Но в сущности этого нет в наших вузах. Более того, многие скептически относятся к стремлению того или иного учащегося заняться вплотную какой-либо интересной научной проблемой. Занятие наукой не вызывает восторженные отклики не только со стороны студентов, но и нередко преподавателей.

Социальный статус ученого сейчас значительно понизился в нашем обществе. Занятие наукой не превращается в престижное дело, особенно ощущается недостаток молодых исследователей, происходит старение научных кадров. Все это никак не способствует успешному развитию научных исследований. Если, например, в американских вузах, студенты уже конструируют реальные проекты создания на Луне и Марсе закрытых объектов для жизни людей, причем со всей инфраструктурой, и делают это основательно, то студенты отечественных вузов обычно в такую исследовательскую работу не вовлечены. В ряде западных университетов студенты и магистранты проводят глобальные социальные исследования, как в теории, так и в практическом плане, но наши студенты в этом отношении особых успехов не добились. А что, собственно мы хотим получить от наших студентов, когда рефераты, курсовые, дипломные работы часто они скачивают из Интернета, и это явный плагиат, когда наши студенты порой списывают на экзаменах и к этому многие преподаватели относятся снисходительно, когда, наконец, многие преподаватели уже давно не занимаются научными исследованиями. Многие студенты за все годы учебы ни разу не посетили научную библиотеку и преподаватели, кстати, также [3]. Кроме того, в наших учебных заведениях студенты иногда подвергаются различным манипуляциям, психологическим испытаниям. Отчетливо это видно во время посещения учебных заведений различными проверяющими комиссиями (аттестация, аккредитация и т.п.). Администрация учебных заведений прямо или косвенно, но предупреждает студентов, магистрантов, чтобы они не вздумали при встрече с комиссией говорить о недостатках, недочетах, которые присутствуют в стенах заведения. В противном случае угрожают студентам отчислением или другими мерами наказания, лишением грантов, например. То есть, получается, что администрация сама знает о недостатках, которые присутствуют (иначе, зачем давить на студентов, чтобы они не говорили правду), но старается всеми силами это скрыть. Администрация учебных заведений обычно старается не допускать встречи студентов с членами комиссии, держать их дальше друг от друга, а то вдруг учащиеся скажут не то, что нужно. Странно, но вместо высоких морально-

этических норм и принципов, которым должны соответствовать наши студенты мы сами же учим их совсем другим принципам: лгать, притворяться, изворачиваться, выдавать желаемое за действительное и т.п. Это чудовищно, но, к сожалению это давно стало атрибутом нашего бытия. Совершенно ясно, что в такой ситуации, ни о каком прогрессе науки и образования, начиная со студентов, и заканчивая академиками, в принципе не будет. Многие преподаватели уже давно забыли, когда они последний раз опубликовали свою статью в научном журнале или сборнике материалов научной конференции. Нередки и такие случаи, что после защиты диссертации, многие «ученые» фактически перестают заниматься наукой, не публикуют статьи и не участвуют в конференциях. Таких случаев немало. Естественно, что это никак не способствует развитию научного потенциала нашей страны. Но здесь существуют более глубокие причины сложившейся ситуации, связанные со снижением социального статуса научных работников, низкой оплатой труда. К тому же нужно учитывать, что публикация научных статей в основном является платной услугой, а публикация в изданиях, рекомендованных Комитетом по контролю в сфере образования и науки МОН РК, стоит гораздо дороже материалов конференций. А с низким уровнем зарплаты профессорско-преподавательского состава публикация научных трудов является затратным делом и не все это могут себе позволить. Но все-таки это не является единственной причиной, во многом проблемы науки связаны с нежеланием преподавателей, заниматься научными исследованиями.

Для многих занятие наукой превратилось в тягостное, нелюбимое дело, и они не только не хотят проводить фундаментальные исследования, но зачастую не желают даже публиковать научные статьи. Многие не испытывают от занятий наукой духовного обогащения, повышения своего интеллекта, проще говоря, для них наука не становится смыслом их бытия – вот в чем заключается глобальная проблема нашей научно-образовательной сферы, а косвенно и всего общества. Наукой нельзя заниматься постольку - поскольку, или из-за того, что так нужно, как многие думают. Наукой по настоящему могут заниматься лишь те, кто видит в этом высокие идеалы, смысл жизни, пользу для человечества, кто поглощен этим процессом полностью, сконцентрирован на научной деятельности в глобальных масштабах. Настоящий ученый всегда глубоко убежден в высоком предназначении науки, ее особой роли в жизни общества.

В научно-исследовательских институтах в принципе происходят научные дискуссии среди ученых, но они обсуждают научные проблемы в своем узком кругу, не вынося их на всеобщее обозрение по большей части. Только в отдельных случаях ученые участвуют в широких общественных дискуссиях. В целом в научных институтах сотрудники не склонны в значительной мере обсуждать проблемы науки с другими специалистами, не принадлежащими к их организации. Возможно, они обсуждают те проблемы, которые составляют большую ценность для отечественной науки, но результаты всех исследований слабо применяются в производственной деятельности.

Сейчас много говорится о необходимости особого внимания к развитию естественных, технических, точных наук, что это составляет важнейший производственный капитал для страны. В действительности развитие этих научных направлений чрезвычайно важно для будущего прогрессивного развития государства, всего общества. В последние годы сложилась весьма нелицеприятная картина, когда численность абитуриентов, поступающих на такие специальности как математика, физика, химия, некоторые технические специальности, намного меньше, чем например, на экономические, юридические, гуманитарные специальности. Такая ситуация сложилась уже давно и естественно это приводит к острой нехватке специалистов по точным, техническим наукам. В обществе сложился стереотип, который уже давно присутствует в сознании многих, что престижные специальности связаны с экономическим и юридическим профилем. Соответственно другие науки воспринимаются как менее значимые. Когда в годы рыночных реформ в стране стали активно открываться новые вузы, то они сразу ориентировались на экономические, юридические специальности, иногда на подготовку

переводчиков, программистов. Однако практически ни в одном из вновь созданных вузов ни открывались такие специальности, как математика, физика, химия, или например, химическая технология неорганических веществ, прикладная математика и т.п. Естественно, что это приводило к снижению уровня развития физико-математических, химических наук. Когда же сейчас вдруг заинтересовались развитием этих направлений, то оказалось, что они уже давно оказались на крайне низком профессиональном уровне. Но именно точные, технические науки, естественнонаучный профиль способны продвигать вперед научно-производственную базу страны. Юристы и экономисты вряд ли смогут решить сложные математические задачи, необходимые для отечественной науки, создать новые станки, передовое оборудование, работать в технических проектных институтах, делать проекты для строительства жилых и производственных объектов и т.д. и т.п. Но ведь этого и не хватает для успешного прогрессивного развития нашего государства, для решения задач вхождения в число наиболее развитых стран мира. Большинство абитуриентов стремятся поступать на те специальности, где, по их мнению, легче учиться, на гуманитарные, социальные специальности, экономические, юридические. А точные науки к великому сожалению особым спросом не пользуются. Таким образом, часто преобладает т.н. искаженный, субъективный прагматизм, который весьма негативно сказывается на подготовке специалистов в наших учебных заведениях. Сейчас многие политики говорят, что программа «Казахстан 2030» была выполнена досрочно, что и вынудило принять новую стратегию «Казахстан 2050». Но все-таки нужно сказать, что это не совсем так, и вот почему. Да, возможно в глобальном экономическом плане были успехи, рост ВВП, увеличение темпов добычи и переработки полезных ископаемых, повышение зарплаты и т.д. Но в плане развития глобального научного потенциала наша страна не может похвастаться безусловными успехами. Если бы, например, за последние 15 лет в Казахстане появились лауреаты Нобелевской, Филдсовской премии, других престижных научных наград, и именно из числа отечественных ученых, тогда да, можно было бы с уверенностью сказать, что прогресс науки очевиден. Но этого явно не произошло. Поэтому программу «Казахстан 2030» нельзя считать выполненной досрочно, более того остались существенные пробелы. Без прогресса научно-исследовательского потенциала невозможно утверждать о том, что стратегия долгосрочного развития страны выполнена. А фактором, указывающим на безусловный прогресс науки, является признание достижений отечественных ученых в мировом масштабе, премирование ученых известными наградами, как признание их особых заслуг. Без этого, ни о каком прогрессе в развитии страны, не может быть и речи. Для прогрессивного развития научного потенциала в Казахстане необходимо введение принципа материального стимулирования ученых, а также профессорско-преподавательского состава вузов. Это необходимо для повышения уровня научных исследований, а главное привлечение в науку молодых талантливых ученых. Поскольку скажем прямо, что развивать перспективные научные исследования и стимулировать рост уровня образования в стране именно на высоком уровне, но без существенного повышения заработной платы ученых и преподавателей – это, конечно же, утопия. К тому же необходимо введение лимита на прием по ряду специальностей, которые подготавливают непропорционально высокое число выпускников, что также способствует росту безработицы и недостатку тех специалистов, в которых государство сильно нуждается.

Литература

1. Воронкова О.В. Глобальные тенденции в развитии науки // Перспективы науки. – 2013. - № 2. – С. 5-8.
2. Тютюнник А.В., Тютюнник В.М. Сравнительный анализ нобелевских лауреатов по странам и возрасту // Перспективы науки. – 2013. - № 1. – С. 20-22.

3. Шаститко А.Е. Защита интеллектуальной собственности и антитраст // Общественные науки и современность. – 2013. - № 4. – С. 16-27.

UDC 37.02

THE TIER OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN STATE LANGUAGE TEACHING

Omirbaeva K.O.

K. Jubanov Aktobe Regional State University

Деңгейлік саралап оқыту технологиясының мақсаты: студенттерді қазіргі білім беруде оқытудың жаңа технологияларын пайдалануға үйрету. Студенттердің сұранысын, психологиялық ерекшеліктерін, білім сапасын есепке ала отырып, деңгейлік тапсырмалар орындату. Жаңа технологияны пайдалану арқылы студенттердің білім сапасын арттыру, білім, білік дағдыларын қалыптастыру, сонымен бірге мемлекеттік тілді жаңаша әдіс-тәсілдермен оқыту жолдарын қамтамасыз ету қарастырылады.

Технология разноуровневого обучения реализует методический подход. Цель: научить студентов применять новые педагогические технологии и современные практические подходы к обучению. В результате выполнения разноуровневых заданий у учащихся формируются различные уровни умения, активности, мотивы и качества знаний. На эти вопросы нужен творческий подход, грамотное, компетентное и профессиональное их решение. Выполнение разноуровневых заданий развивает умения и навыки студентов самостоятельной работы, помогает им добиваться высокого качества знаний, делает учебный процесс более продуктивным.

Кілт сөздер: оқыту, біліктілік, белсенділік, білім сапасы.

Ключевые слова: обучения, умения, активность, качества знаний.

Our country during the transition to an independent republic set their goals to reform with ideological, social and economic point of view in education.

To keep the main principles of this reform in the country have formed a new national unit.

Particularly the level of training: in the process of training and education have to a new technology approach the level of instruction in all the standards of higher education?

Purpose of level training: One of the main problems of present time – knowledge of different languages of people other nations with a view dialogue people other that are why to train students on level training.

To lead new instruction technology with a view reception of results in level training in school and in higher schools.

Meaning to the word “level”

Explanatory dictionary of the Kazakh language gives an explanation in this way:

Level noun

1. opposite, precise
2. certain, at a rate of
3. build, size
4. degree (a creative possibility)

Level, noun, adjective

1. a measuring instrument, the tool
2. shows a level by the form of works, shows scale

The word a level as the term has appeared for the first time in a science of mathematics.

“Level” – gives value as a size, a degree.

The idea of a level in a science of pedagogic has arisen in the Europe in the beginning 1920. For example in an education system on practice E. Parkhersta, K. Vamburna's plans, the plan-tramp are brought.

On the general faculty meeting the form of level training considered Lashnova O.V., Firsov V.V., Bepalko V.P., Lerner I.J., Pidkasisty P.I. Also in works Phirsova V.V., Monahova V.M., Karaeva J.A. is considered research. Level training in 1995 Academician Bepalko was full of under the education publishing House in Moscow is the work of the textbook "Theory of didactic aspect".

Scientist teacher Bepalko in his works shows and proves progressive and rational methods of level of differentiated instruction.

It is in the works "components of pedagogical technology" says so "core teaching of science –pedagogical system, educational, pre-arranged plan."

Educational technology provides a lot of definitions" How the teacher will know the laws of teaching, so the training requirement of technology will be implemented."

Bepalko offers four types of educational material: apprentice, algorithmic, heuristic, creative way: in the training process level courses, according to the standard embodiment of the level of training.

Takes into account the availability of material in the algorithmic level approach learning. In heuristic level training takes into account the structure of training. In a creative level learning takes into account the student's ability and talent, intellectual capacity and the student's assignment.

Creativity – the ability to open new and unknown.

Rating – from the English word means to evaluate. Evaluate the work done by point system. Monahov in level training methodological system of modular process of training divided into blocks showing the joint work of the student and teacher. The main features of targets for levels of education.

In a creative learning tier takes into account the student's ability and talent, intellectual capacity and student's assignments.

Creativity-the ability to open new and unknown. Rating-from the English word means to evaluate. Evaluate the work done by point system. Monks in level training methodical system of modular process of training divided into blocks showing the joint work of the student and teacher. the main features of targets for levels of education.

In particular: job corresponds to the content topics.

Structural: all tasks are logically constructed, ones complement each other.

Accessible: job understandable to use, corresponds to the student.

Importance: enables the student to work independently.

In essence: the task can be changed by students and teacher. What is differentiation?

Differentiation - courses given the particular physiological characteristics, the possibility of living, and the ability of the student.

Teachers activity	Traditional	Developing
1	2	3
Direction of work	To speak all that has been explained	To think that it is necessary to make
, the requirement of the teacher,	I shall allow you to listen,	, to share ideas and opinions,
role of the teacher	following tradition and discipline to explain a full content	to allow students to receive individually knowledge,
activity of the teacher	to inform and give a statement,	competition

relationship of the teacher with a disciple	homological,	In a dialogue form
a procedure of training	an explanation debate,	individual work,
the form of carrying out	face-to-face, group work	In a group form
the student's request	To listen, to learn by heart, to have a conversation.	Individual, creative

Literature

1. Karaev G.A. The technology of pedagogical teaching – A. : The typology of republic, 1999. – 55 p.
2. Kobdikova J. U. The technology of teaching process – A: 2002. – 32 p
3. Monahov V. M. The technology of model teaching – Moscow: 1989. -215p
4. Bepalko V.P. Composed pedagogical technology – Moscow: Pedagogics, 1989. -190p
5. Orazbaeva F. Sh. The theory of language relationship and methods – Almaty: 2000. - 208p
6. Omirbaeva K.O. The multilevel of teaching the Kazakh language – Almaty: Dictionary, 2002. -120 p
7. Omirbaeva K.O. Tasks of level training – Aktobe, 2004. -158 p
8. Omirbaeva K.O. Inovational problems of teaching process – Aktobe, 2000. – 55p.
9. Omirbaeva K.O. the theory and the technology of level teaching the Kazakh language. – Aktobe, 2004. – 158 p.

УДК373.1

СИСТЕМА ФОРМИРОВАНИЯ ЦЕННОСТНЫХ ОРИЕНТАЦИЙ СТАРШЕКЛАССНИКОВ В ПРОЦЕССЕ ИЗУЧЕНИЯ ЗАРУБЕЖНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Ружевич Я.И.

Николаевский национальный университет имени В.А. Сухомлинского (Украина)

Мақалада жоғарғы сынып оқушыларына эпикалық шығармаларды оқытудағы нақты бағыт беру ерекшеліктері баяндалған. Осы мәселеге қатысты әдіскерлердің зерттеулері сарапталған. Әсіресе, сараптамада әзірлеу, сараптама жолдары мен принциптеріне назар аударылған. Мұғалім мен оқушының сабақтағы іс-әрекеті қарастырылған.

The peculiarities of the formation the value orientation of senior pupils on different stages of studying the epic work are investigated in the article. Different methodists have researched the problem of the formation of the value orientation. The conditions which work towards formation the value orientation, and their studies are analyzed in the article. The conditions which work towards formation the value orientation and making the personality in the process of studying foreign literature are also the subjects of much study in the article.

Кілт сөздер: құндылық, құндылық бағыттары, шығарманы оқыту сатылары, тәжірибелілік оқыту.

Key words: values, value orientation, experimental learning, stages of studying the work of art.

Актуальность проблемы. Демократические движения в нашем обществе обуславливают инновационные процессы в образовании, побуждают к переосмыслению методологических и теоретических принципов обучения и воспитания школьной

молодежи. Усиливающаяся роль школьного гуманитарного образования в познании культурных ценностей разных народов, духовных приобретений человечества актуализуют проблему приобщения школьников к лучшим достижениям мировой литературы и культуры, общечеловеческим и национальным духовным ценностям. Одним из приоритетов современного образования является формирование ценностных ориентаций старшеклассников в процессе получения литературного образования. Используя разнообразные средства выразительности, зарубежная литература обеспечивает развитие эстетического вкуса читателя, формирует культуру межличностных отношений, способствует воспитанию милосердия, благородства, человечности, толерантности, что составляет непреходящие ценности как для отдельного человека, так и для всех народов.

Анализ исследований и публикаций. Методологические принципы затронутой проблемы заложены в работах М.Бахтина, В.Библера, Л.Выготского, Д.Лихачева, Л.Столович, В.Сухомлинского, И.Беха, И.Кона, А.Леонтьева, О.Никифоровой. Раскрывается понятие ценностей (Л.Божович, А.Леонтьев, В.Мясищев); социально-психологические условия формирования ценностных ориентаций (А.Здравомыслов, В.Ядов); значение эмоций для формирования ценностных ориентаций (Н.Асташова, М.Казакина). Заложены теоретические основы проблемы формирования духовного мира личности и ее ценностных ориентаций (Л.Божович, Г.Костюк, С.Рубинштейн, А.Петровский). Рассмотрены психологические механизмы формирования ценностных ориентаций (А.Здравомыслов, В.Мясищев, С.Рубинштейн, Д.Узнадзе, В.Ядов); теоретико-методологические принципы формирования ценностных ориентаций (Е.Бондаревская, М.Боришевский, Л.Валиева, М.Казакина, М.Красовицкий, В.Сластенин, О.Сухомлинская). Обосновывается системный подход к изучению ценностных ориентаций (В.Алексеева, Б.Додонов, А.Здравомыслов, В.Ядов). Внимание методистов привлекают условия, которые наиболее способствуют формированию ценностных ориентаций (Г.Беленький, В.Голубков, М.Кудряшов, В.Маранцман, Е.Пасичник, Л.Мирошниченко, Е.Исаева, Ж.Клименко, А.Лисовский, Ю.Султанов).

Целью данной статьи является определение особенностей формирования ценностных ориентаций старшеклассников на разных этапах изучения эпического произведения.

Изложение основного материала. Понятия «ценностные ориентации» трактуем как свойство личности, которое объединяет в своей структуре мысли, чувства, переживания, избирательное отношение к материальным и духовным ценностям, готовность к действию; как ценностное отношение личности к идеалам общества, которое проявляется в определенной направленности сознания и поведения.

В пределах нашего исследования формирование ценностных ориентаций старшеклассников обозначает: а) целенаправленный, организованный и контролируемый процесс формирования у личности отношения к явлениям действительности путем влияния на личностные качества старшеклассника; б) результат, фиксирующий факт усвоения личностью ценностей; в) фактор изменения личностных качеств ученика, среди которых: аксиологическая направленность личности, способность к рефлексии, самовоспитанию.

Формирование ценностных ориентаций старшеклассников на основе идей, содержащихся в произведениях литературы, рассматривается нами как процесс приобщения учащихся к наиболее значимым, жизненно необходимым ценностям: человек, жизнь, труд, Отечество, и ценностям, совершенствующим личность: образование, культура, добро, красота. В связи с этим нами была разработана и реализована смысловая модель ценностных характеристик произведений зарубежной литературы (табл. 1). В процессе изучения художественных произведений опираемся на осмысление воплощенных в них ценностей, на постижение моральных, эстетических позиций литературных персонажей, усвоение старшеклассниками ценностного потенциала произведения, осмысление соотношения ценностей, выраженных в художественных произведениях, в связи с собственной системой ценностей.

Таблица 1.

Смысловая модель ценностных характеристик изучаемых произведений зарубежной литературы в старших классах

№	Автор	Название произведения, класс	Фрагменты изучаемых произведений	Ценностная характеристика произведения
1.	О. де Бальзак	«Гобсек» 10 класс	<ul style="list-style-type: none"> • Рассказ адвоката Дервиля об истории семьи графа де Ресто виконтессе де Гранлье. • Монолог Гобсека об основе благополучия в буржуазном обществе. • Отношение Гобсека к Дервилю, родственникам, аристократам. • Сцена, когда Гобсек и Дервиль застают графиню на месте преступления, когда она сжигает встречную расписку Гобсека. 	<p>Акцентировать внимание на:</p> <ul style="list-style-type: none"> • образе Гобсека, способе его жизни; • ростовщичестве, в котором персонаж видит реализацию своей личности, придерживаясь соответствующей системы ценностей; • мнимых ценностях; • рассмотрении героя в двух аспектах духовного измерения – национальном и общечеловеческом (Плюшкин, «Мертвые души» Н.Гоголя). <p>Ориентация на морально-этические ценности (отношения на основе доверия, честности, взаимопомощи), на трудолюбие, человеческое достоинство (образы Дервиля, Фанни).</p>
2.	Л. Толстой	«Анна Каренина» 10 класс	<p>I ч. Встреча Анны с Вронским (XVIII гл.); бал (XXII – XXIII гл.); беседа Анны с Вронским на перроне (XXX гл.). Дом Левина (XXVII).</p> <p>II ч. Образ жизни Анны в Петербурге (IV, VII – XI гл.); развитие отношений с Вронским (XXII – XXIII гл.); скачки</p>	<p>Акцентировать внимание на:</p> <ul style="list-style-type: none"> • жизненных ценностях, которые сделали героя (Левина) и его семью счастливыми (любовь, милосердие, взаимопонимание); • несовместимости ценностных ориентаций главных героев; • противоречиях, которые возникают между мужем и женой;

			<p>(XXV, XXVIII – XXIX гл.).</p> <p>III ч. Внутренний монолог А.Каренинао дуэли, разводе (XIII – XIV гл.); терзания Анны (XV – XVI, XXII гл.).</p> <p>IV ч. Ревность (III – IV гл.); роды Аннии прощение Каренина (XVII – XVIII гл.).</p> <p>V ч. Свадьба Китии Левина (II – VI гл.); семейноесогласие ивзаимопонимание (XVI – XIX гл.); Анна с Вронским в Италии (VIII гл.); встреча Анны с сыном (XXIX – XXX гл.).</p> <p>VI ч. Начало охлаждения (XXXII гл.).</p> <p>VII ч. Ревность, терзания Анны (XXIII – XXIV, XXIX гл.) иеё гибель (XXXI).</p>	<ul style="list-style-type: none"> • разнице в ценностях героев; <p>Ориентация на уникальные культурологические ценности, которые даёт человеку семья (дом, взаимопонимание, семейное благополучие, семейное согласие и доверие, супружеская верность); на понимание любимой женщины, другого человека, восприятие его как индивидуальности.</p>
3.	О. Уайльд	«Портрет Дориана Грея» 10 класс	<ul style="list-style-type: none"> • Дориан Грей влюбляется в Сибилу Вейн и мечтает о помолвке (IV гл.). • Первые изменения на портрете. Самоубийство Сибилы. Дориан прячет портрет, чтобы никто не виделегопозор , бесчестье (VII – X гл.). • От пороков – кпреступлени ю. Убийство 	<p>Акцентировать внимание на:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Поднятии в романе философско-этических и моральных проблем: красоты, добра и зла, наслаждения, смысла жизни человека; • раскрытии центрального конфликта красоты и морали; • воплощении в произведении проблемы взаимосвязи морали и искусства; • показе губительных последствий преступного образа жизни; • раскрытии истинного смысла искусства, которое в утверждении добра как прекрасного, в раскрытии цели человеческого бытия,

			иуничтожение Безила Холлуорда. Самоубийство Алана Кемпбела. Притон Андриана (опиум). Встреча с братом Сибилы Вейн Джеймсом (XIII – XIV, XVI гл.). Дориан уничтожает портрет-совесть (XX гл.).	в ответе на вопрос, зачем живет человек; • разрушении системы ценностей. Ориентация на общечеловеческие ценности; на добро как прекрасное; на внутреннюю красоту человека, которая является синонимом доброты, что проявляется в поступках.
--	--	--	---	--

Одним из главных условий формирования ценностных ориентаций учащихся является овладение текстом. Поэтому заинтересованность им учащихся является важным моментом уже во время подготовки к восприятию художественного произведения, на первом этапе его изучения [2, с. 196].

В ходе экспериментального обучения на первом этапе изучения художественного произведения – подготовки к восприятию – решается проблема заинтересованности учащихся текстом. Учитель использует фрагменты текста художественного произведения, проводит обсуждение его названия, зачитывает отрывки, которые наиболее интригуют. Например, на первом уроке в 10-м классе предлагалась презентация произведений, которые будут изучаться, их героями: Гобсексом из одноименной повести О. де Бальзака, для которого главное в жизни – золото; Анной Карениной из одноименного романа Л.Толстого, для которой самое главное – любовь; Дорианом Греем из романа О.Уайльда «Портрет Дориана Грея», который использует красоту для получения жизненных удовольствий. Они представляются, обмениваются своими мыслями, идеями. После знакомства с героями проводилась беседа, которая заставила старшеклассников задуматься над настоящими ценностями человеческого бытия, искать достойный ориентир:

1. Определите, что главное в жизни человека: деньги, любовь, красота?
2. Посоветуйте, где искать красоту: в наслаждении, искусстве, чувствах?
3. Поясните, какова роль семьи в жизни человека?
4. Скажите, имеют ли право муж или жена жить по зову собственного сердца?

Некоторые учащиеся считают, что выделить что-то одно, главное, невозможно, потому что красоту находим и в искусстве, и в природе, и в человеке. Любовь делает жизнь лучше, а счастье в современном мире в большей степени зависит от денег. Большинство старшеклассников все-таки главным в жизни считает любовь и деньги. Это они поясняют тем, что человек, который любит, – счастлив. А имея стабильный достаток, он может позволить себе все материальные блага. Умение зарабатывать деньги является ступенькой к успеху во всех сферах человеческой жизни. Поэтому и любовь, и красота отходят на второй план. По мнению учащихся, красоту можно искать и в наслаждении, и в искусстве, а наиболее – в чувствах, которые дают стимул, поднимают настроение.

С точки зрения юношей и девушек, семья – это опора, надежный тыл, гавань, крепость. Она дает главное в жизни – поддержку, заботу, помощь, понимание.

Большинство учеников считает, что каждый человек имеет право жить по зову собственной души, но муж и жена не всегда имеют такое право, потому что брак – это еще и определенные обязанности.

На этапе подготовки к восприятию произведения учащиеся включаются в первую фазу деятельности по формированию ценностных ориентаций – отображение в сознании специфических свойств предметов и явлений окружающей действительности (ценностей).

На этом этапе реализуется принцип передачи материала «ученик – ученику», который состоит в том, что материал, который будет изучаться, ученикам рекомендуют их старшие товарищи. Они делятся на уроке своими впечатлениями, рассказывают, как повлияло на них художественное произведение, о чем они задумались, когда его читали. Такой подход имеет свои преимущества, обусловленные возрастными и психологическими факторами. Если ровеснику понравилась книга, наверное, надо ее прочитать.

Выполняя творческое задание «титульная страница книги», учащиеся предлагали свои эскизы титульной страницы. Они пытались сделать иллюстрацию ко всему произведению – визитную карточку, рекламу, что привлечет внимание читателя, вызовет заинтересованность, заинтригует. Например, основной тон титульной страницы – светло-серый как знак болезни и печали, что олицетворяет главного героя романа П.Зюскинда «Парфюмер». Характерной деталью является перевернутый вверх дном прозрачный флакон с духами, из которого капает кровь, что является символом фатальности, смерти. Чтение текста – особенно ответственный этап изучения художественного произведения. Ученик остается наедине с текстом, который сможет осмыслить, только опираясь на свой собственный читательский опыт. У каждого возникают свои впечатления от прочитанного, формируется собственное ценностное отношение к нему, что создает предпосылки для ценностных ориентаций. На этапе восприятия художественного текста важными видами учебной деятельности учащихся являются чтение текста, понимание, воспроизведение образов, событий, понимание поступков персонажей, ориентация на ценностный потенциал произведения.

Методисты Е.Исаева [1], Л.Мирошниченко [2] считают, что анализ художественного произведения будет продуктивным, если учащихся к нему подготовить, и выделяют для этого этап подготовки к анализу изучаемого произведения. Этот этап необходим, чтобы выявить первичные впечатления, которые по своей сути являются осмыслением личностью ценностей, воплощенных в художественном произведении; а также выяснить, какие вопросы возникли у старшеклассников во время чтения текста и какие из них им хотелось бы обговорить в первую очередь. Например, среди вопросов, которые возникли у десятиклассников к роману Л.Толстого «Анна Каренина», привлекли внимание такие: Разве люди, которые изменяют своим женам и мужьям, имеют право осуждать Анну? И почему Анна их раздражает? Вы не считаете, что сегодня люди проще смотрят на такие явления, как адюльтер, развод? Если Вронский любит Анну, зачем он причиняет ей боль? Цель итогового этапа изучения художественного произведения – обобщение и систематизация изученного материала, выводы, творческие задания. Важно, чтобы учащиеся могли сформулировать собственное эстетическое суждение о тексте; соотносить ценности, выявленные в художественном произведении, с собственной системой ценностей [3, с.101].

Одним из наиболее эффективных методов формирования высокого уровня сформированности ценностных ориентаций на этом этапе был исследовательский. Теоретические и практические исследовательско-поисковые задания, которые ставились перед учащимися, предусматривали самостоятельные действия старшеклассников: отбор художественной информации, её анализ, постановка проблемы, формирование своего варианта. Например: Выявите родственность темы человеческого бытия в романе А.Камю «Чума» и картине Пабло Пикассо «Герника».

Учащиеся выполняли творческие задания, которые давали возможность полемизировать с автором, предлагать своё решение художественной задачи. Например: Составить микросюжеты для сценария видеофильма по мотивам одного из прочитанных произведений (на выбор).

Предлагаем отрывок из сценария десятиклассников:

Ведущая. С первого предложения романа Л.Толстого «Анна Каренина» понятно, что автора волнует проблема счастья и несчастья, любви, которая приходит внезапно и неожиданно.

Диалог ведущей с героиней романа Л.Толстого (комната в стиле XIX ст. Участники беседы сидят у камина).

- Анна, расскажите о своей юности, увлечениях, мечтах.
- Почему вы вышли замуж за Каренина?
- Какой была ваша семейная жизнь?
- Почему в вашей жизни появился другой мужчина?
- Кого вы по-настоящему любили? И кто любил вас?
- Анна, может ли женщина пойти на самоубийство? В каком случае?
- Какие советы вы дали бы молодым женам?

Ведущая. Л.Толстого волновали вопросы морали как важнейшие, вечные и общечеловеческие. Анна наказана не за свой грех, не за нарушение приличий. Законы общества временны. Толстого интересуют вечные проблемы. Писатель приводит к моральному выводу: любовь не может быть только физической, ибо тогда она эгоистична, а эгоистическая любовь не создает, а разрушает. Поэтому она греховна. И Толстой сравнивает две любви: физическую любовь Анны и Вронского, которая не выходит за рамки сильной чувственности, но обреченную, и любовь Левина и Кити, тоже чувственную, но исполненную гармонии, самоотверженности, нежности, семейного согласия.

К особенностям формирования ценностных ориентаций старшеклассников на разных этапах изучения художественного произведения относим: зачитывание наиболее интригующих отрывков произведения; формирование учащимися вопросов к тексту, которые возникли у них в процессе чтения; выполнение исследовательских заданий, требующих самостоятельных учебно-познавательных действий; заданий творческого характера; использование приёма опережающих заданий, демонстрации микросюжетов для сценария по прочитанным произведениям.

Литература

- 1.Исаева О.О. Теорія і технологія розвитку читацької діяльності старшокласників у процесі вивчення зарубіжної літератури: Монографія. – К.: Ленвіт, 2003. – 380 с.
- 2.Мірошниченко Л.Ф. Методика викладання світової літератури в середніх навчальних закладах. Підручник. – К.: Видавничий Дім «Слово», – 2010. – 432 с.
- 3.Ситченко А.Л. Навчально-технологічна концепція літературного аналізу: Монографія. – К.: Ленвіт, 2004. – 304 с.

12 ЖЫЛДЫҚ БІЛІМ БЕРУ ЖӘНЕ ОҚУЛЫҚ

Бисембаева А.Ж., Отарова Р.Н.

№8 жалпы орта білім беретін мектебі, Шалқар қаласы, Ақтөбе облысы.

В данной статье авторами рассмотрены возможности претворения в жизнь всевозможных приёмов для учащихся, используя личный жизненный и педагогический опыт преподавания в школе с 12-летним образованием. Также озвучена необходимость качественных учебников в образовательном процессе 12-летнего образования для самопознания, самообразования, взаимоотношений. Показана огромная необходимость высококачественных учебников для глубоких исследований учителя.

In this article authors are consider possibilities of making reality of various receptions for students, using the personal vital and pedagogical experience of teaching at school with 12-years old education. The necessity of quality textbooks is also wired for sound for the educational process of 12-years-old education for self-knowledge, self-education, mutual relations. The enormous necessity of high quality textbooks is shown for deep researches of teacher and very important for him.

Ключевые слова: учебник, образования, качество, ученик, самообразование.

Keywords: tutorial, education, quality, student self.

Әрбір жеке тұлғаның болашағы мектебінде шындалады. Ертең осы елге ие болып, тәуелсіз еліміздің тізгінін ұстар азаматтар – бүгінгі мектеп оқушылары. «Халықты халықпен, адамды адаммен теңестіретін – білім» деп ұлы жазушымыз Мұхтар Әуезов айтқандай, елімізді өркениетке апарар жолдың бастауында мектеп тұрады. Қазіргі ғылым мен техниканың қарыштап өсуі мен ел экономикасының қарқынды даму үстіндегі кезеңде адамдардың көзқарасының заман талабына сай өзгере бастағаны олардың өмір сүру дәстүрінен анық байқалады. Бұл – әлемді қамтыған жаһандану дәуірінің бастапқы көрінісі. Қоғамдағы түрлі өзгерістер мен ондағы адамдар тіршілігіндегі маңызды мәселелер білім саясаты арқылы ғана шешімін тауып жатыр.

Білім беру жүйесі – әр елдің даму болашағын айқындайтын, әлемдік өркениетке жетуде негізгі бағыттарын көрсететін біртұтас құрылым.

12 жылдық білім беру жүйесіне көшу – әлемдік білім кеңістігіне еркін енуді көздейтін заман талабынан туындағын мәселе. Мектеп бітірушінің әлеуметтік және қоғамдық өмірдегі өзгерістерге икемделе отырып, өз орнын анықтауын тың мазмұнды жаңа мектеп қана қамтамасыз ететінін әлемдік тәжірибе көрсетіп отыр. Бүгінгі күні қарқынды даму үстіндегі бірқатар елде 12 жылдық оқытуды білім беру жүйесіне енгізуге нақты қадамдар жасалуда.

12 жылдық білім беруге біртіндеп көшуді жүзеге асыру – оның қажеттілігі мен тиімділігін әр педогогтың, ата-ананың саналы түрде түсінуін, қабылдауы мен оған белсенді түрде араласуын, икемделік танытуын қамтитын процесс.

Өз жауапкершілігін сезіне алатын, өздігінен әрекет етуге және әрекетінің шешімін таба білуге қабілетті, барлық істе сауатты тұлғаны тәрбиелеуді қамтамасыз ету бүгінгі білім берудің негізгі стратегиялық мақсаты болып табылады. Осы мақсатқа жету үшін оқушыларға саналы да сапалы тәрбие мен заман талабына лайықты ғылымилық дәрежесі жоғары білім берілуі керек. Бұл ретте білім алудың негізгі көзі – оқулықтардың орны ерекше. Сапасы жоғары оқулықтар жалпы білім беретін орта мектеп реформасының мүлтіксіз жүзеге асырылуына кепіл бола алады, себебі мектеп оқулығы оқытудың

мазмұнын ғана емес, сонымен бірге жұмыстың әдістемелік тәсілдерін, жалпы бағытын және мұғалім мен оқушының іс-әрекетін анықтап отырады. Кеңес педагогы К. Д. Ушинский: «Оқулық – жақсы сабақ берудің іргетасы» десе, Н.К.Крупская «Бізге қандай оқулық қажет» деген мақаласында: «Оқулық – анықтағыш, есте сақтау құралы» деген пікір білдіреді. Ахмет Байтұрсынұлы өзінің «Тіл тағылымы» атты еңбегінде «Оқу құралының ең ұлығы – бала оқытатұғын кітап; оның жақсы болып балалардың жанын қинамайтын жазудың тәртібі болуы шарт» дейді. Энциклопедияда оқулыққа төмендегідей анықтама берілген: «Оқулық – оқу бағдарламалары мен дидактиканың талаптарына, оқыту мақсатына сай нақты оқу пәнінің мазмұнын ғылыми негізде, жүйемен баяндайтын кітап» Оқулықтың құрылысына, онда берілетін тараулар мен тақырыптардың орналасуына қатысты мәселелерді оқулыққа қойылатын ғылыми–әдістемелік талаптар тұрғысынан дұрыс шешудің үлкен маңызы зор.

12 жылдық білім беру жүйесіндегі басым бағыттар – білім беруді ізгілендіру, білім сапасын арттырудағы әр деңгей арасындағы білім мазмұнындағы бірізділік мен сабақтастықтың сақталуы, оқыту үрдісін технологияландыра отырып білімнің кепілдік нәтижелеріне қол жеткізу, білім мазмұнын анықтауда оқушылардың жеке ерекшеліктері мен қызығушылықтарын, рухани қажеттіліктерін ескеру және оның практикалық бағыттылығына да басымдық беру, кәсіби бағыттау. Мұндай жағдайда оқыту үрдісінің барлық құрамдас бөліктері мазмұндық – сапалық өзгеріске ұшырайды: мақсаты, мазмұны, құрылымы, оқыту әдістері, формалары, оқыту құралдары т.б. Осы тұрғыдан келгенде білім мазмұнының құрамдас бөліктерінің бірі мектеп оқулығының алатын орны ерекше. Оқулық – оқушыны білімге, ғылымға, өнерге жетелейтін, халықтың ғасырлар бойы жасаған мәдени құндылықтарын танытатын құрал. Оқулық білімді меңгертіп қана қоймайды қоршаған ортаны танытады, қоғамда адамдармен қарым-қатынасқа түсіруді үйретеді, өз ойларын ауызша да жазбаша да жатық жеткізу мүмкіндігіне жетелейді. 12 жылдық білім берудің оқу материалдары тақырыпқа сәйкес блок ретінде берілген. Оқулықта жаттығулар әр тақырыптың мақсаты мен міндеті тұрғысынан жүйеленіп берілген. Әрбір блок бойынша оқушылардың берілген теориялық және практикалық оқу материалдарын, қағидалар мен ережелерді қаншалыққа игере білетіндігін тест арқылы анықтауға болады. Аталған оқулыққа қосымша ұсынылып отырған әдістемелік нұсқауда блок бойынша берілген тақырыптары оқыту барысында ескерілуге тиісті негізгі мәселелер, қиындықтардан шығудың жолдары баяндалады. Кейбір тақырыптарға қатысты сызбалар, материалдар, мысалдар, үлгілер берілген. Сондай-ақ сала бойынша пайдалануға болатын әдістемелік еңбектер мен тіл дамытуға қажетті көркем шығармалар тізімі білім сапасын арттыру мақсатында ұсынылған. Әрине, білім беруде тиімді нәтижеге жету үшін оқыту әдістері мен құралдарын іріктеу, технологияны таңдау оқу үрдісін құру – мұғалім құзырындағы іс. Сонымен бірге 12 жылдық білім беруге көшу әзірше эксперимент жағдайында болғандықтан, педагогты толғандыратын, терең талдауда қажет ететін көкейтесті мәселенің бірі – 12 жылдық жалпы білім беретін мектептің оқулықтары. Сонымен, қорыта айтқанда Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев: «Сіздер мен біздер тек болашақ буынды ғана емес, жалпы адамзаттық қадір–қасиеттердің мән–маңызын түсінетін жаны да, тәні де таза білімді, жан–жақты мәдениетті, патриот-азаматтар болуын тәрбиелеуге міндеттіміз» деп атап айтты. Ендеше, осындай ұлы істе жеке тұлғаның жан–жақты өсуіне бір кісідей ат салысқанымыз жөн.

Әдебиеттер

1. Ағыбай Р.М. Бейіндік оқытуды ұйымдастыру жолдары//12 жылдық білім Республикалық ғылыми – әдістемелік және ақпараттық – сараптамалық журналы. – 2006.- №4.- 12 - 13 б.
2. Дидактика средней школы. Под ред. М.Н. Скаткина. – Москва, 1982.

3. Абдрахманова Н. Адамтану ілімі туралы // Қазақ тілі мен әдебиеті орта мектепте журналы. -2007. -№3.- 35 б.
4. Практический интеллект. Под ред. Р.Стернберга. – СПб., 2002.
5. Гальтон Ф. Наследственность таланта: законы и последствия. – Москва, 1989.

УДК 373.3.091.12:005.963](477)"1864/1917"

СОДЕРЖАНИЕ И ОРГАНИЗАЦИЯ ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ НА УЧИТЕЛЬСКИХ СЪЕЗДАХ В УКРАИНЕ (НАЧАЛО XX В.)

Петрошук Н. Р.

Институт последипломного педагогического образования Киевского университета имени Бориса Гринченко (Украина)

Мақалада XX ғ. басында Украинадағы мұғалімдер съезін өткізуді ұйымдастыру ерекшеліктері, халық мектептері мұғалімдерінің съездегі жұмыстарының әдіс-тәсілдері қарастырылған.

The article describes the organizational features of the teachers' congress in Ukraine at the beginning of XX century, and forms and methods of work of the congresses of teachers for public schools.

Кілт сөздер: мұғалімдер съезі, біліктілік сапасын көтеру, халықтық мектептердің мұғалімдері, Украина.

Key words: congresses of teachers, trainings for teachers, teachers for public schools, Ukraine.

В условиях развития украинского государства актуализируется проблема подготовки и повышения квалификации педагогических кадров. В частности, об этом говорится в «Национальной стратегии развития образования в Украине на период до 2021 года», где одним из первоочередных заданий называется «совершенствование системы подготовки, переподготовки и повышения квалификации педагогических, научно-педагогических и руководящих кадров системы образования, повышения их управленческой культуры» [1]. Учитывая значимость указанных задач целесообразно переосмысление передовых идей прошлого и творческое использование их в педагогической практике. На украинских землях, входивших в состав Российской империи начала XX века учительские съезды были важной составляющей системы повышения квалификации.

Историографический обзор проблемы показал, что этой темы вскользь касались такие исследователи, как: Л. Березовская [2], В. Вдовенко [3], Н. Демьяненко [4], О. Мармазова [5], Н. Олейник [6], О. Сухомлинская [7], однако вопрос рассмотрен фрагментарно и требует дальнейшего тщательного изучения.

Целью статьи является освещение особенностей организации и проведения, содержательных основ повышения квалификации учителей для народных школ на образовательных съездах в Украине в означенный период.

В начале XX века на украинских землях, входивших в состав Российской империи, существовала необходимость в устройстве съездов учителей народных школ. Если раньше кратковременные курсы и съезды считались необходимыми только для учителей начальных народных училищ в связи с тем, что большинство из них не имели не только педагогического, но и удовлетворительного общего образования, то постепенно состав учителей в таких школах значительно улучшился. Одной из главных задач курсов повышения квалификации того времени было улучшение знаний слушателей курсов по

тем предметам, которые они преподавали в школах. Поэтому педагогические съезды имели большое значение. Так, директор народных училищ Черниговской губернии в письме к попечителю Киевского учебного округа отмечал, что «особенно необходимо съезд для учителей удаленных от крупных городов местностей, где учителя страдают от недостатка взаимного общения, от невозможности следить за достижениями науки» [8, л. 8].

Отметим, что учительские съезды в начале XX в. устраивались в основном во время Рождественских каникул, а часто и Пасхальных, а затем и летних. С целью регламентации деятельности учительских съездов, Министерство народного образования (далее – МНО) ввело «Временные правила устройства учительских съездов» (1899) (далее – Правила), которые состояли более чем из 100 пунктов. Подчеркнем, что в правилах со стороны правительства вновь наблюдались попытки ограничить права учителей в решении большинства вопросов, которые касались школьной жизни и регламентировать все их действия. Чиновники оказывали разрешение на открытие съездов только при условии четкого соблюдения пунктов Правил [9, л.2].

Съезды для учителей народных школ того периода, как правило, проводились небольшие (60-70 человек). В основном это были уездные съезды, открытие их всегда происходило очень торжественно, с участием представителей училищных советов, членов земской управы. Земства того периода принимали активное участие в делах народного образования, поддерживали, а зачастую и инициировали повышение квалификации учителей. На такие съезды приглашались не все учителя, а по выбору инспектора народных школ, только те, которые могли бы принести «практическую пользу» участникам съезда. Все материалы съезда печатались еще до начала его работы с тем, чтобы участники имели возможность по возвращении домой ознакомить с ними учителей своих учебных заведений.

Участники съездов работали продуктивно. Об этом свидетельствует отчет одного из организаторов учительского съезда: «в общем своем составе, в последовательном ходе изложения работ съезда и в самом тоне повествования заметна серьезная, добросовестная, деловая работа участников съезда, которая является полезным и поучительным уроком для будущих съездов» [10, л.18].

В отличие от скромных масштабов таких съездов в Москве в 1895 г. во время зимних каникул было проведено съезд русских учителей технического и профессионального образования. Организацию этого масштабного мероприятия взял на себя отдел промышленных училищ Министерства народного образования. Как отмечалось в обращении МНО, целью съезда было «исследование состояния дел и потребности технического и профессионального образования в России и способствовать успехам образования через ознакомление с существующими улучшениями в приемах обучения и воспитания, в устройстве школы» [11, л.11].

Учителя реальных училищ, находящихся на украинских землях, входивших в состав Российской империи, приняли активное участие в работе указанного съезда. Этому во многом способствовало и то, что средства на поездку выделялись их учебными заведениями (от 100 до 200 рублей), а рекомендацию для поездки оказывали педагогические советы, отправляя учителей с целью «обогащения знаний по методике предметов и ознакомления с работами учащихся технических заведений по черчению» [12, л.6].

Обратим внимание еще на такой аспект. Долгое время устраивались педагогические съезды для учителей народных школ, которые в большинстве случаев работали в сельской местности. Поскольку в городских школах работали учителя с лучшими знаниями и опытом, для них определенное время не устраивали ни педагогические курсы, ни съезды из-за нехватки средств. Поэтому необходимо было «оживить этих забытых учителей, пробудить в них большой интерес к тому делу, которому они посвятили себя, заставить их вдуматься в явления школьной жизни, делиться с другими своими ценными выводами и

наблюдениями и расширять свой педагогический кругозор, а этого легче всего достигать путем курсов и съездов» [13, л. 4-5].

Программы съездов для учителей городских школ составляли директора народных училищ и рассылали за несколько месяцев до начала съезда, чтобы участники имели возможность заранее подготовить рефераты по определенным вопросам. Отметим, что программы съездов были ориентировочными, а подробные составлялись уже после открытия съездов, когда выяснялись потребности учителей. Для выступления перед учителями на съезде приглашались известные лекторы - профессора университетов и других учебных заведений. Инспекторы народных училищ также принимали активное участие в подготовке и проведении съездов, считая, что «в практике возникают вопросы воспитательные и методические, выполнение которых требует большого количества людей» [14, л.17].

Кроме того, педагогические советы учителей городских народных школ тоже обсуждали и подавали вопросы для рассмотрения на учительских съездах. В результате всестороннего обсуждения в программу съездов включались важные вопросы школьной жизни, например :

- организационные (классная и предметная система преподавания);
- учебные (концентрация и группировки предметов, распределение учебного материала по дням и часам, на главные и второстепенные);
- методические (о методах и приемах обучения, учебники и наглядные средства; об издании педагогического журнала для начальных училищ) ;
- воспитательные (обсуждение различных систем воспитания, школьной дисциплины и условий для «нравственного, умственного и физического воспитания», нахождение средств для поднятия религиозного, патриотического и нравственного чувств);
- внеклассные (устройство хора, литературно-музыкальных вечеров, утренников, устройство различных поездок, экскурсий и праздников посадки деревьев);
- материальное обеспечение училищ (устройство школьных попечительств, рассмотрение вопроса об оплате за обучение, улучшение быта учителей);
- вопросы о сближении школы с обществом и родителями;
- кадровые вопросы (об увеличении количества учительских помощников) [15, л.4].

В ходе проведения съезда его участники высказывали предложения о проведении будущих съездов при учительских институтах, поскольку там легче создать выставки книг по педагогике, учебников и наглядных учебных средств, которые бы помогали учителям знакомиться с педагогическими новинками и подписаться на необходимую литературу. С течением времени учительские съезды постепенно становились более массовыми, проводились по основательной программе. Земства и общественные организации оплачивали участие учителей даже в работе Всероссийских съездов учителей народных школ. Так, в августе 1905 г. Черниговская губернская земская управа отправила в Москву двух народных земских учителей Новозыбковского и Суражского уездов для участия в съезде учителей и осмотра выставки по пчеловодству [16, л.37].

В то же время сложная общественно политическая ситуация в Российской империи сказывалась на работе учительских съездов. Так, в ходе первой русской революции (1905) без разрешения полиции не разрешались никакие сборы учителей. Например, в г. Мглин (Черниговская губерния) летом (1905) был открыт съезд учителей, на котором рассматривались вопросы материального и правового положения учителя. Узнав об этом, директор народных училищ сразу же отправил инспектора в г. Мглин, чтобы при содействии местных властей закрыть «незаконно собранный съезд учителей в земской управе и провести расследование о том, с чьего разрешения он состоялся, кто рассылал приглашения, какие вопросы обсуждались и какое принято решение» [17, л.38].

Учителя на съездах имели возможность обмена мнениями по тем вопросам, которые их интересовали. Так, например, некоторые учителя делились своим опытом обучения детей грамоте, решению задач, простыми способами самостоятельного создания средств

наглядности. Учителя предлагали на уроках арифметики задавать задачи из повседневной жизни, в понятной детям форме, «чтобы не тратить время на объяснения непонятных слов» [18, л.207].

Педагогические съезды имели большое значение для поднятия образовательного уровня учителей и их самосознания. Как писала известный украинский педагог София Русова в «Украинском вестнике» за 1906 год, «учителями (на съезде) обсуждались не только педагогические вопросы, но и волнующие все общество современные политические вопросы. ... Украинские учителя должны выступать впереди своего народа и вместе с ним добиваться для него счастья и свободы, завоевать Украине свободу и автономию, а школе – национализацию...» [19, с.965]. Украинские педагоги (С. Васильченко, Б. Гринченко, Т. Лубенец, С. Русова и другие) заботились, чтобы в библиотеки, которые создавали земства, общественные организации (общества грамотности, «Просвита» и др.), попадали украинские книги. На учительских съездах ставился также вопрос о том, что комплектование библиотек должно соответствовать «национальному составу населения». Как видно из архивных источников, в некоторых местностях земские управы устраивали параллельно учительские курсы и съезды народных учителей. Так, например Каменецкая уездная земская управа во время летних каникул (1912) созвала съезд народных учителей Каменецкого уезда Подольской губернии и устроила курсы для тех же учителей. Созыв съезда состоялся с 9 по 14 июня, а курсы учителей работали с 15 июня по 22 июля. Слушателям курсов было запланировано рассмотреть кроме предметов педагогических также «необходимые для сельского учителя данные по сельскому хозяйству, по закреплению склонов, по ветеринарии и по гигиене», а также желающие из курсистов могли пройти курсы военной гимнастики. Надо отметить, что расходы на устройство съезда были весьма значительными: оплата лекторов и преподавателей гимнастики – 300 рублей, 30 слушателям курсов по 30 рублей каждому – 960 рублей, 50 участникам съезда по 8 рублей каждому – 400 рублей, на покупку средств наглядности – 300 рублей, т. е. вместе земство потратило около 1900 рублей [15, л.4].

С каждым годом программы съездов становились все основательнее. Так, например, при составлении программы съезда учителей начальных училищ Летичевского уезда в августе 1913 года организаторы запланировали рассмотреть учебно-воспитательные и административно-хозяйственные вопросы на съезде, а на курсы повышения квалификации учителей народных школ отправили в Киев, где были запланированы курсы учителей народных школ при Педагогическом музее. Учителя после прохождения курсов в Киеве должны были приехать на съезд и поделиться знаниями и впечатлениями от Всероссийской выставки и курсов учителей с теми учителями, кто на курсах не был [20, л.9].

В зависимости от местных потребностей вопросы, которые обсуждались на съездах, могли отличаться. Так, на съезде учителей народных школ Остерского уезда (Черниговщина) (1913) наибольшее количество докладов было посвящено вопросам религиозно-нравственного воспитания детей в связи с упадком нравственности населения села, даже среди детей. На этом же съезде рассматривался также вопрос о материальном и правовом положении народного учителя. Была создана специальная комиссия, которая пришла к выводу: учитель должен получать достойную заработную плату (не менее 600 руб. в год, а после 25 лет стажа учителя необходимо довести его заработную плату до 1100 руб.), помогать учителям в оборудовании квартир, в увеличении пенсий, выплате стипендий детям учителей» [21, л.168].

Вместе с тем, на Первом общеземском съезде по вопросам народного образования в Москве (1911), Всероссийских съездах, много внимания уделялось стандартизации подготовки учителя и определяющей роли в этом губернских земских образовательных управлений [22, л.44].

Информацию о учительских съездах активно печатали местные газеты. В них можно было найти детальные программы съездов, тексты некоторых выступлений и принятые

резолуции. Так, например, газета «Киевская мысль» (1916), писала о съезде народных учителей, который состоялся в Киеве: «наряду с общим собранием и заседаниями секций масса вопросов школьной жизни была подробно рассмотрена» [23, л.169].

Итак, можно сделать вывод, что в начале XX века на украинских землях, входивших в состав Российской империи, большую роль в повышении квалификации учителей и распространении образования среди населения играли учительские съезды, которые не только учили, но и объединяли учительское сообщество. Съезды учителей народных школ созывались как правило во время школьных каникул, затрагивали вопросы, которые были актуальны для учительской общественности и решить их можно было лишь при активном живом общении педагогов. Обсуждались учебно-методические, хозяйственные и воспитательные вопросы. Впервые в то время учителя начали обсуждать вопрос внешкольного образования и его важность для поднятия образовательного уровня населения. Введенные в конце XIX в. «Правила об устройстве учительских съездов» (1899) четко регламентировали вопросы, которые можно рассматривать на учительских съездах и любое отступление от них могло привести к закрытию съезда и к определенным неприятностям как для организаторов, так и для участников съезда. Особенно это было заметно во время революции (1905), первой мировой войны. Между тем, на учительских съездах все чаще стали затрагивать вопросы, касающиеся национальной школы, обучения детей родному языку. До 1917 г. съезды учителей народных школ становились все более массовыми, сплоченными, с основательной программой проведения и касались практически всех вопросов школьной жизни (учебных, методических, внеклассных, воспитательных, кадровых), которые волновали учительскую общественность. Отметим, что в одной статье мы не смогли охватить весь спектр вопросов обозначенной проблемы. Дальнейшего внимания требует проблема деятельности общественных организаций по вопросу повышения квалификации учителей для народных школ в Украине конца XIX - начала XX века.

Литература

1. Национальная стратегия развития образования в Украине на период до 2021 года [Электрон.ресурс]. –Режим доступа: <http://pon.org.ua/novyny/2446-nacionalna-strategiya-rozvitku-osviti-v-ukrayini.html>]. – Заголовок с экрана .
2. Березовская Л. Д. Образовательно-воспитательная деятельность Киевских просветительских обществ (вторая половина XIX – нач. XX в.) / Л. Д. Березовская. – К.: Молодь, 1999. – 191 с .
3. Вдовенко В. В. Проблемы начального образования Украины в работе педагогических съездов (1861-1920): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / В. В. Вдовенко. – К., 2005. – 170 с .
4. Демьяненко Н. М. Общепедагогическая подготовка учителя в Украине (XIX –первой трети XX в.): монография / Н. М. Демьяненко. – К.: ИЗМН, 1998. – 328 с.
5. Мармазова О. И. Просветительская деятельность земств в Украине (конец XIX –начало XX в.): дис ... канд. ист. наук: 07.00.01 / А. И. Мармазова. – Донецк, 1998. – 180 с.
6. Олейник Н. А. Образовательная деятельность земств Черниговской губернии во второй половине XIX – начале XX века: дис ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Н. А. Олейник. – Чернигов, 2008. – 236 с.
7. Очерки истории украинских школ (1905-1933): учеб. пособие. / под ред. О. Сухомлинской - К.: Заповіт, 1996.– С. 44.
- 8.Центральный государственный архив Украины, дальше – ЦГИАУ, ф. 707, оп. 227 (1901), д. 103,л. 8.
9. ЦГИАУ, ф. 707, оп. 227, д. 64, л. 2.
10. Там же, л. 18.
11. ЦГИАУ, ф. 707, оп. 146, д. 50, л. 11.
12. Там же, л. 6 .
13. ЦГИАУ, ф. 707, оп. 227 (1901), д. 103, л. 4,5.

14. ЦГИАУ, ф. 707, оп. 227 (1901), д. 103, л. 17.
15. ЦГИАУ, ф. 707, оп. 229 (1913), д. 206, л. 4.
16. ЦГИАУ, ф. 707, оп. 227 (1905), д. 58, л. 37.
17. Там же, л.38.
18. ЦГИАУ, ф. 707, оп. 229, (1910), д.161, л. 207.
19. Украинский вестник. 1906. – № 14. – 965 с.
20. ЦГИАУ, ф. 707, оп. 229 (1913), д. 206, л. 9.
21. ЦГИАУ, ф. 707, оп. 259, д.274, л. 168.
22. Там же, л. 169.

ӨНЕР, МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ СПОРТ ИСКУССТВО, КУЛЬТУРА И СПОРТ

УДК 274

ОҚУ – ЖАТТЫҒУ САБАҚТАРЫН ӨТКІЗУ ӘДІСТЕМЕСІ

Умирзаков Н.А., Умаров М.К., Жангереев З.А., Қосмұратов А.К., Жұмағамбетов С.С.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Учебно-тренировочные занятия, в отличие от занятий общей физической подготовкой и профессионально-прикладной физической подготовкой, используются в работе с занимающихся избранным видом спорта: уроки легкой атлетики, гимнастики, лыжного спорта, баскетбола и т.д. Основные правила проведения учебно-тренировочных занятий включают постепенное увеличение тренировочной нагрузки, выполнение основной работы и в заключение-снижение нагрузки. Общая структура занятий физическими упражнениями в основном определяется типичными изменениями работоспособности занимающихся. Помимо этого используются дополнительные занятия - ежедневная утренняя тренировка, обычно с небольшой нагрузкой, занятия в виде кроссового бега, ходьбы на лыжах, плавания, спортивных игр.

Synopsis on theme «Methods of undertaking scholastical conditioning lessons», at difference from lessons, of general physical trainings and professional applied trainings, are used at work with engaged selected kinds of sport like lessons of athletics, gymnastics, skiing, basketball, ect. At this article are given also main rules of undertaking schoolastical conditioning loads, include gradually increasing of conditioning loads, execution of loads. The overall structure of physical exercises is largely driven by the typical changes in health. In addition additional lessons are used – the daily morning training, usually with a small load, such as jogging, cross-country skiing, swimming, sport games.

Ключевые слова: *упражнение, спорт, тренировка, методика.*

Key words: *exercise, sport, training, swimming.*

Барлық студент спортшыларға негізгі жаттығу сабақтың түрі – жеке және топтық оқу жаттығу сабақтары болып табылады.

Бұдан басқа күнделікті танертеңгі жаттығу, негізінен шамалы күш түсіріп, кросстық жүгіру, шаңғымен жүгіру, спорт ойындары, жүзу сияқты қосымша сабақтарда қолданылады. Сабақтың тағы бір түрі – спорттық жарыстар болып табылады.

Мақсаты: Оқу – жаттығу сабағы жалпы дене шынықтыру дайындығы мен кәсіби дене шынықтыру дайындығынан ерекшелігі, спорттың белгілі бір түрін – жеңіл атлетика, гимнастика, шаңғы спорты баскетбол т.б айналысатындар үшін қолданылады. Әрбір бөлек жағдайларда оларда спорт түрлерінің теориясы мен әдістемесі курстарда айтылғандай өткізу әдісі болады. Мұндай сабақтар жаттықтырушы мен спортшы арасында тығыз байланысты, ауырлыққа ерекше көңіл бөлуді, жарақаттың алдын алуды талап етеді. Оқу – жаттығу сабақтарын өткізудің негізгі ережесі дайындық ауырлығын бірте – бірте көбейту, негізгі жұмысты орындау және соңында ауыртпалықты азайту сияқты қағидадан тұрады. Бұл жерде ауырлықтың қисық сызбасы байыпты көтеріледі, бұдан соң біраз уақыт жоғарғы деңгейде тұрады, содан соң тез төмен түседі. Мұндай қисық сызба кез – келген оқу – жаттығу сабақтары үшін міндетті [1.41].

Дене шынықтыру жаттығулары сабақтарының жалпы құрамы негізінен айналысушылардың жұмыс қабілетін кәдімгідей өзгертумен анықталады. Сабақтың

басында жұмыс жасау қабілеті артады, содан соң біраз уақыт артқан деңгейде тұрады және сабақ соңында азаяды.

Жоғарыда көрсетілген жұмыс қабілетін көрсету сызбасы бір сабақ уақытында организмнің қозғалыс кезіндегі негізгі жағдайын білдіреді, сондықтан биологиялық заңдылықтар күші болады, сабақтың мәні мен мазмұнына, оның орындалу тәсіліне қарамастан, оның кез-келген уақытында орын алады. Осы заңдылықтарды ескере отырып, сабақты кіріспе, дайындық, негізгі бөлім және аяқтау бөлімдеріне бөлуге болады.

Бұл біріншіден, негізгі жұмыс пен оның аяқталу арасындағы орындаушылық үшін әрбір нақты жағдайларға қажетті жағдай туғызады, екіншіден, жұмысты басқаруды, оны ұзағырақ басқаруды, бір деңгейде ұстауды, жұмысына тез икемделу мен жақсы аяқтауға мүмкіндік береді. Оқу-жаттығу және басқа сабақтар кезінде осы жағдайларды білу міндетті түрде қажет.

Дайындық бөлімінің міндеті – айналысушылардың бойларын жылыту және оларды алдағы жұмысқа дайындау, білек күштерін қимылдату дененің әр бөлігінің қимылын арттыру, қозғалыс қимылдарын жақсарту, спорттық жаттығулардың бөлшектерімен танысу болып табылады. Жаңадан қабылданған студенттермен сабақ жүргізерде дайындық бөліміне жалпы жетілдіру жаттығулары, ал дайындығы барлармен жұмыс кезінде арнайы жаттығулар енгізіледі. Жаттығуға дайындық бөлімі ең көп уақытты алады, яғни 30 минут ал жарыс кезінде аз уақыт яғни 15 минут кетеді.

Бір қатар дайындығы бар студент – спортшылар үшін кіріспе және дайындық бөлімінің орнына, жұмыс жасау қабілетін мейлінше арттыратын арнайы іріктеліп алынған жаттығулар жүргізіледі. Қыздырыну жаттығуларына көңіл бөлмеген студент – спортшылар, жұмыс басталғаннан біраз уақыттан кейін, ал кей жағдайда жұмыс соңында ғана жоғары деңгейде жұмыс жасауға қабілеті болады. Бұл арада жаттығуларды орындау деңгейі жоғары болмайды және спортшыға тән дәрежеге жетпейді [3.25].

Физиологиялық жағдайдан бұл былай түсіндіріледі, яғни адамның организмі мен кейбір бөліктерінде белгілі шамалар болады да, олар бірден қажетті деңгейде жұмыс жасамайды. Спортшы үлкен күшті, тез жылдамдықты, шыдамдылықты, және икемді қалыптастырғысы келсе, оның барлық дене мүшелері үлкен көлемдегі көтеріңкі жағдайға жетуі тиіс.

Тәжірибеде көрсеткендей, жалпы жұмыс қабілетін арттыру, жетілдіру, организмді толықтай қыздыру үшін, біраз уақытқа созылған, қалыпты күш жұмсайтын, спортшының барлық организмі қозғалатын – жүгіру, шаңғымен жүру, жүзу пайдалы. Организмнің нағыз «қыздырынуы нақты тер шығар алдында деп саналады. Спорт тәжірбиесінде қыздырыну маңдай шып – шып терлегенше» жүргізілуі тиіс. Бірақта, көпшілік жағдайда бұл қыздырыну жұмыс барысында көп күш жұмсауды қажет ететін бұлшық еттердің жұмысын күшейтуге жеткіліксіз болуы мүмкін. Сондықтан спорт түріне қарай қыздырыну жаттығуларының (6-8) қыздырыну жаттығуларының әрқайсысын 10 – 15 рет жасайды. Олар спортшының оқу – жаттығу сабақтарында жасайтындармен ұқсас болуы қажет. Жаттығуды көп күш түсуді қажет етпейтін бұлшық ет қозғалысынан көбіне қарай ұласуы қажет.

Бұдан соң сүйектердің қозғалысын жақсартатын, қозғалысқа қатысатын, сабақтың негізгі бөлігінде орындалатын жаттығулар орындалады. Бұл жаттығулар бірте – бірте күшейе түсетін қозғалыстардан, бұлшық еттерді созудан, бастысы спортшының алдағы қозғалысында кездесетін бұлшық еттер жиынтығын толықтай қозғаудан тұрады. Көптеген бұлшық еттер топтарын қамту, олардың созылуын жақсарту, жарақатты болдырмаудың алғы шарты [4.19].

Алдағы қызметке дайындық, сабақтың негізгі бөлігінің алғашқы орындалатын жаттығулармен ұқсас болуы қажет. Спортшының орындайтын жаттығуларының күрделілігіне, оның орындалатын жұмысқа дайындық қажет етуіне орай қыздырырудың соңғы бөлігінде көп жаттығулар жасалынуы қажет.

Қыздырыну жаттығуларын таңдауға ерекше көңіл бөлу қажет. Оны дұрыс таңдамаса онда қыздырыну өз мәнінде өтпейді және спортшыға теріс әсер етуі мүмкін. Қыздырынуға көп күш жұмсауды қажет ететін жаттығуларды қоспау қажет. Қыздырыну кезінде бірте–бірте күш жұмсалатын жаттығуларда бірден ауыр жұмыспен ауыстырмауы қажет. Қыздырырудың міндеті – организмнің жақсы жұмыс жасауын қалыптастыру, алдағы жұмысқа жұмылдыру, сонымен қатар сабақтың негізгі бөлігіне күшті сақтау.

Негізгі бөліктің басты мақсаты – спорт техникасымен тәсілін үйрету арқылы айналысушылардың дене шынықтыру және арнайы дайындығын жан жақты көтеру, шеберлік қасиеттерін тәрбиелеу, күшін, жылдамдығын, шыдамдылығы мен ептілігін дамыту. Дайындықтың негізгі бөлігінің мазмұны айналысушылардың дайындығына, жаттығу уақытына, бағыт ерекшеліктеріне, жасына, жұмысына және тағыда басқа жағдайларға байланысты кең көлемде өзгертіліп отырылады. Негізгі бөліктің дене шынықтыру жаттығулары, жаттығулардың нақты бағытына орай, белгілі бір шартпен орналасады. Негізінен төмендегідей орналасқан жөн: 1) техникамен тәсілді үйрету және жетілдіру жаттығулары; 2) жылдамдықты жетілдіруге бағытталған жаттығулар; 3) нақты күшті дамытуға бағытталған жаттығулар; 4) негізінен шыдамдылықты дамытуға арналған жаттығулар .

Көп жағдайда дайындығы көп спортшылар техникасын дамыта отырып, сапасын да көтереді. Мысалы спринтер қайталай жүгіруде төменгі старттан бастап жылдамдықты күшейте отыра, орындалу техникасында дамытады [2.35].

Қорытынды бөлімі барлық оқу – жаттығу сабақтарына міндетті. Оның көмегімен бірте – бірте ауырлықты азайту. Организмді қажетті деңгейге жеткізу сияқты басты міндеттер шешіледі. Жаттығу жұмыстарынан тыныштыққа бірден көшу, тәжірибеде көрсеткендей, өз жұмысына қанағаттанбаушылық, қан айналымының бұзылуын туындатып, көңіл күйді әлсіретеді. Егер ауырлық бірте – бірте азайса, тыныштықтың жағдайына бабымен көшсе, жағымсыз көріністер орын алмайды Аяқтау бөліміндегі негізгі жұмыс жай қалыпты болғаны дұрыс. (Мысалы: жүгіру). Сонымен бірге терең және сирек демалу жаттығулары өте пайдалы.

Оқу жаттығу сабақтарының уақытын бөліктерге бөлу .

Сабақтың ұзақтығы негізінен 90 минут. Бұл уақытты үш бөліктен тұратын топтық жаттығу кезінде төмендегідей ретте бөлу қажет :

- Қыздырыну 15–13 минут
- Негізгі бөлім 65 –70 минут
- Аяқтау бөлімі 5 –7 минут

Сабақ барысында бір қатар ортақ талаптар орындалуы қажет:

- 1) Дайындалушыларды оқыту және тәрбиелеу, сабақ барысында толықтай жүргізілуі қажет .
- 2) Әдіснамалық шаблондарды қолданбаған жөн. Сабақтың мазмұны мен әдістемесінің түрлілігі, әрдайым тапсырмаларды күрделендіруден сыртқы жағдайларға байланысты организмдегі өзгерістермен психикалық қалыптардың өзгеру күйіне байланысты.
- 3) Есепте алынуы бар жеке ерекшеліктердің оқу қызметтеріне біртіндеп қатыстыруы керек.
- 4) Сабақтың әсері – білім беру, сауықтыру және де тәрбиелі болуы керек.
- 5) Сабақтың алдында нақты тапсырма қойылуы қажет, дәл осы сабақта орындай алатындай, оқу жаттығу процесінде ортақ мақсатқа жету әрбір сабақтың сәтті аяқталуы болып табылады [5.27].

Сабақты ұйымдастыру тәсілі

Сабақтың бірінші бөлігінде негізгі орын алдағы негізгі қызметке функцияналдық дайындылық білдіреді Бұл дайындыққа көп уақытты қажет етпейтін, аз мөлшердегі жаттығулар жасау арқылы жүзеге асырылады. Бұған айналысушыларға алдыңғы сабақтардан таныс, жүру, секіру, жалпы дамыту жаттығулары, жай би жүрісі, ойын және басқа қозғалыстар жатады. Жалпыдамыту жаттығуларын жасауда бірте–бірте атқару,

яғни, тартылу, қол және иыққа жаттығу, аяқ жаттығулары, отырып тұру, кеуде жаттығулары ретінде жүргізіледі.

Негізінен, жаңа нәрсені игеру, үлкен күрделі қозғалыстар жасау сияқты күрделі мақсаттар сабақтың негізгі бөлігінің басында шешіледі. Бұл кезде танысу, үйрену, дамыту түрінде жалғастыру қажет.

Қорытынды: Оқу – жаттығу сабағында ең жоғарғы жұмыс қабілетін денешынықтыру сапасын арттыруға жұмсайды. Айналысушылардың көңіл-күйі жағдайын арттыру және денешынықтыру сапасын сақтау үшін сабақта жарыс және ойын тәсілдерін қолданған абзал.

Сабақ соңында жұмыс қабілеті азаяды сондықтан сабақтың соңғы бөлігінде төмендегідей педагогикалық тапсырмалар қойлады. Әртүрлі кернеудегі жаттығуларды өз бетінше орындауды үйрету, күшті, үдетуді, жылдамдыққа бірте-бірте азайту, жасалынған жұмысты қорытындылау; назарды демалуға, оқу жұмыстарына аудару. Бұл тапсырманы орындау үшін жеңіл көлемдегі жаттығулар қолданылады (жүру, жай жүгіру, қарапайым қозғалыстар және т.б.)

Бұл тапсырманы орындау бір жағынан күш жұмсауды азайтумен орындалуы тиіс .

Жұмыс мақсаты – алынған спорт түрі бойынша өз бетінше оқу- жаттығу сабақтарын жүргізу .

Бұл сабақ барысында студенттер(мынаны білуі қажет):

оқу – жаттығу сабағының жалпы мазмұнын, сабақ барысында жұмыс жасау қабілетінің өзгеруін білуі қажет.

Алынған спорт түрі бойынша өз бетінше оқу – жаттығу сабағын өткізіп үйрену қажет.

Спортпен жаттыға бастаған кезде, қай спорттың түрі болмасын, оның ішкі мәнін жете біліп алу керек. Ал спорттық ойындарды алсақ баскетбол, волейбол, футбол т.б

жаттығулардың кестесі дұрыс құрылса ғана ол өз нәтижесін береді. Ол спортпен

шұғылданушыны әр уақытта қызықтырып, ынталандырып отырады. Жаттығудың

ойдағыдай орындалуы көбінесе жаттықтырушыға байланысты. Жаттығуды әдістемелік

жүйеге негіздеп, жаттығушының шама-шарқына, жас мөлшеріне қарай ынталандырып

отырса ғана одан жақсы спортшы шығады. [6.21-22]

Әдебиеттер

- 1.Крестовников А.Н. Очерки по физиологии физических упражнений. – Москва,1951.
- 2.Теория и методика физического воспитания. –Т.1.- М.: ФиС,1967.
- 3.Учебник спортсмена. - М.:ФиС,1964.
- 4.Физическая культура студентов. - М.: Гардарики,1999.
5. Иванов Г.Д. Физическое воспитание. Оқулық.- Алматы.: РИК, 1999.
6. Уанбаев Е. Дене тәрбиесінің негіздері.- Алматы.: «Санат», 2000.

Жумагамбетов С.С., Жангереев З.А., Умирзаков Н.А.

Актюбинский региональный государственный университет имени К. Жубанова

*Бұл мақалада негізінен адамның салауатты өмір сүруі туралы айтылады.
Денсаулық – адамның табиғаттан алатын ең қымбат әсері.*

In it the article a man healthily lives talked basis. Health is the most important gift, that human receives from the nature.

Кілт сөздер: *денсаулық, өмір салты, студент, алжуаздық.*

Key words: *health, life custom, student, leanness.*

Здоровье — самый драгоценный дар, который человек получает от природы. Чтобы укрепить его, нужно смолоду закалять свой организм, придерживаться рационального образа жизни, стремиться к физическому совершенствованию.

Президент Республики Казахстан Н.А.Назарбаев в своем Послании к народу Казахстана определил стратегические приоритетные задачи развития государства. Одним из приоритетных направлений является охрана и укрепление здоровья населения. В Концепции перехода Республики Казахстан к устойчивому развитию на 2007 — 2024 годы говорится о том, что «основной национальной идеей, воплощением многовековой мечты казахстанского народа» является «сохранение его природы, культуры, здоровья и благополучия каждого казахстанца». В настоящее время высшие учебные заведения, как одно из базовых звеньев должно гибко реагировать на запросы общества. Казахстанскому обществу необходимо хорошо образованное, здоровое поколение молодых людей.

Недаром в народе говорят: «Здоровому всё здорово». Об этой простой и мудрой истине следует помнить всегда, а не только в те моменты, когда в организме начинаются сбои, и мы вынуждены обращаться к врачам, требуя от них подчас невозможного. Какой бы совершенной ни была медицина, она не может избавить каждого от всех болезней. Человек - сам творец своего здоровья! Вместо того, чтобы грезить о «живой воде» и прочих чудотворных эликсирах, лучше с раннего детства вести активный и здоровый образ жизни, закаливаться, заниматься физкультурой и спортом - словом, добиваться разумными путями подлинной гармонии здоровья. Проведенные Всемирной организацией здравоохранения исследования показали, что в деле сохранения потенциала здоровья самое главное - здоровый образ жизни человека. А что это означает в практическом смысле? Коротко - комплекс оздоровительных мероприятий, обеспечивающих полноценное развитие человека, повышение его работоспособности, продление творческого долголетия. Основные элементы здорового образа жизни - плодотворная трудовая деятельность, оптимальный двигательный режим, отказ от вредных привычек, личная гигиена, рациональное питание. Отказ от вредных привычек - неременное условие здорового образа жизни [1].

Личная гигиена включает в себя: рациональный суточный режим, уход за телом и полостью рта, отказ от вредных привычек, гигиену одежды и обуви. Знание правил личной гигиены необходимо каждому человеку. Особенно оно важно для физкультурников и спортсменов, так как строгое соблюдение этих правил способствует укреплению здоровья, повышению эффективности тренировочных занятий и служит залогом высоких спортивных достижений. Рациональный суточный режим создает оптимальные условия для деятельности и восстановления организма и способствует повышению спортивной работоспособности. Это объясняется тем, что при правильном и строго соблюдаемом суточном режиме дня вырабатывается определенный ритм

функционирования организма, в результате чего спортсмен и физкультурник могут в определенное время наиболее эффективно выполнять различные виды работ.

Рациональный суточный режим помогает также лучше планировать время и успешнее трудиться. Неуклонное соблюдение режима дня помогает воспитывать организованность, силу воли, приучает к сознательной дисциплине.

В связи с различными условиями жизни, труда и быта, индивидуальными особенностями существования единого суточного режима невозможно. Однако основные положения его должны соблюдаться при любых обстоятельствах. В суточном режиме спортсменов необходимо прежде всего обеспечить: выполнение различных видов деятельности, тренировочных занятий и отдыха в одни и те же часы; регулярное питание; оптимальное время для тренировок; длительный и полноценный сон.

Движения, потребность в которых обусловлена закономерностями роста организма, - непереносимое условие нормального развития, укрепления здоровья, формирования правильной осанки и овладения основными двигательными навыками. Для того чтобы стать сильным, ловким, выносливым и работоспособным, необходимо регулярно заниматься физическим трудом, физкультурой и спортом. Способность мышцы выполнять физическую работу зависит от ее предшествующей тренировки. В первую очередь тренировка повышает мышечную силу. Под ее воздействием утолщаются мышечные волокна и вся мышца в целом. Тренировки способствуют улучшению координации и автоматизации мышечных движений, повышению работоспособности. Тренированный человек, утомленный проделанной работой способен быстро восстанавливать свои силы. Тренировка благотворно действует и на состояние скелета. Особенно сильно развиваются те участки костей, куда прикрепляются крупные, хорошо развитые мышцы. Тренировка благотворно сказывается на развитии всего организма. Усиленная мышечная работа значительно увеличивает потребность в кислороде, т. е. способствует тренировке дыхательной и сердечно - сосудистой системы, развитию сердечной мышцы и мышц грудной клетки. Мышечная работа способствует улучшению настроения, создает ощущение бодрости и в конечном итоге приводит к повышению жизнедеятельности всего организма. Человек всегда должен стремиться к развитию таких физических качеств, как сила, ловкость, быстрота, выносливость. У каждого из нас множество дел, которые требуют физических усилий, надежной закалки. Снижение физических нагрузок неблагоприятно отражается на здоровье. У людей развивается слабость скелетных мышц, затем возникают слабость сердечной мышцы и нарушения в работе сердечнососудистой системы. Одновременно происходит перестройка костей накопление в организме жира, развитие атеросклероза (хронического заболевания, проявляющегося в повреждении внутренней стенки артерий и нарушении кровообращения), падение работоспособности, снижается устойчивость к инфекциям, ускоряется процесс старения организма.

Эпоха научно-технической революции привела к уменьшению доли ручного труда за счет механизации и автоматизации трудовых процессов. Развитие городского транспорта и таких средств передвижения, как лифты, эскалаторы, движущиеся тротуары, развитие телефонизации и других средств связи привели к широкому распространению малоподвижного образа жизни, к гиподинамии - понижению двигательной активности. Основными способами борьбы с последствиями гиподинамии являются все виды физической тренировки, физкультура, спорт, туризм, физический труд. Регулярные занятия физическими упражнениями и спортом, утренняя зарядка, физкультминутки, прогулки, туризм призваны компенсировать двигательное голодание. Бытовые, трудовые или случайные физические нагрузки не решают дела, поскольку они, как правило, развиваются непропорционально. Специально же продуманные занятия физическими упражнениями позволяют выровнять физическую подготовленность, развиваться пропорционально и разносторонне.

Физические упражнения надо выполнять ежедневно, желательно несколько раз в день.

Можно, занимаясь несколько раз в день, тратить на это ежедневно не более 30-40 минут.

Хотя, конечно, неплохо уделить своему физическому самоусовершенствованию, укреплению здоровья и повышению работоспособности час - полтора в день. Такой резерв времени имеется практически у всех. Нужно помнить, что регулярные физические занятия продлевают молодость. Тем более что через 3-4 недели занятий они станут потребностью, начнут доставлять удовольствие.

Физические упражнения очень разнообразны. Летом хорошо много плавать, бегать, играть на открытом воздухе в волейбол, баскетбол, бадминтон, настольный теннис. Плавание, длительный бег, спортивные игры дают хорошую нагрузку на все системы организма, способствуют развитию выносливости, улучшают работу дыхательной и сердечнососудистой систем. Однако не следует переутомляться.

Для здоровья человека важное значение имеет состояние скелета и мышечной системы. Их формирование происходит в детские годы в процессе роста и развития организма. Хорошая осанка, т.е. правильное положение тела при ходьбе, стоянии, сидении, выполнении различных видов работы, не только имеет эстетическое значение, но и является необходимым условием для нормального развития и полноценного функционирования внутренних органов.

Непременное слагаемое здоровья - рациональное питание. Оно обеспечивает человека энергией и веществами, из которых строится организм, и которые регулируют обменные процессы. Чтобы знать, как правильно питаться, нужно ответить на вопросы: когда есть? Какой должна быть пища? Как его готовить?

Как есть? Рекомендуется принимать пищу не менее четырех раз в день. Для ее переваривания требуется часа три, вот и нужно есть примерно через 3,5-4 часа.

Организму нужно восполнять затраты энергии. А этому помогают углеводы и жиры.

Углеводы содержатся в крупе и хлебе, картофеле и других овощах, сахаре.

Чтобы сохранить в продуктах витамины, нужно правильно готовить пищу. Негативное влияние на организм оказывает избыточное или недостаточное питание. При чрезмерном питании в значительной мере увеличивается масса тела, что может привести к ожирению, а, в конечном счете, к различным заболеваниям сердечнососудистой системы, диабету, нарушениям обмена веществ и т. п. При недостаточном питании человек резко худеет, ухудшается самочувствие, падает работоспособность, снижается иммунитет. Вот почему так важно соблюдать правила рационального, сбалансированного и полноценного питания.[2].

Современные жилища, одежда, транспорт и т. п. уменьшают воздействие на организм человека атмосферных влияний, таких, как температура, влажность, солнечные лучи. Уменьшение таких влияний на наш организм снижает его устойчивость к факторам окружающей среды. Легче переносит мороз и жару тот человек, который с малых лет закаливал свой организм, приучал его к колебаниям температуры. Следовательно, закаливание это комплекс приемов, которые систематически используют для тренировки устойчивости организма к температурным колебаниям окружающей среды. Закаливание - мощное оздоровительное средство. С его помощью можно избежать многих болезней и на долгие годы сохранить трудоспособность, умение радоваться жизни. Особенно велика роль закаливания в профилактике простудных заболеваний. В 2-4 раза снижают их число закаливающие процедуры, а в отдельных случаях помогают вовсе избавиться от простуд. Закаливание оказывает общеукрепляющее действие на организм, повышает тонус центральной нервной системы, улучшает кровообращение, нормализует обмен веществ [3].

Таковы основные слагаемые здоровья. Помните: здоровый образ жизни позволяет в значительной мере раскрыть те ценные качества личности, которые столь необходимы в условиях современного динамического развития. Это прежде всего высокая умственная и физическая работоспособность, социальная активность, творческое долголетие. Сознательное и ответственное отношение к здоровью как к общественному достоянию должно стать нормой жизни и поведения всех людей. Повсеместное

утверждение здорового образа жизни - дело общегосударственной значимости, всенародное, и в то же время оно касается каждого из нас.

Литература

1. Девис П. Суперсила. -М.: Наука, 1989. - 272 с.
2. Свищев И.Д. Основные направления совершенствования профессиональной подготовки студентов ИФК, специализирующихся по видам борьбы и восточных единоборств // Теория и практика физической культуры. -1998. -№2. –С.11-15.
3. Интервальная гипоксическая тренировка: эффективность, механизмы действия / Под ред. Колчинской А.З. –Киев.: ГИФК, «ЕЛ-ТА», 1992. -159с.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР - СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

- Абдикаликова Галия Амиргалиевна** - кандидат физико-математических наук, доцент кафедры «Фундаментальной и прикладной математики» АРГУ имени К.Жубанова.
- Абдоллаев Нұртаза Ағишанұлы** – тарих ғылымдарының докторы, профессор Қ.Жұбанов атындағы АӨМУ «Қазақстан тарихы» кафедрасының меңгерушісі.
- Айгужина Сания Урингалиевна** - Қ.Жұбанов атындағы АӨМУ «География» кафедрасының аға оқытушысы.
- Алданиязова Гүлбағда Мусаевна** – Қ.Жұбанов атындағы АӨМУ «Конденцияланған күй физикасы» кафедрасының аға оқытушысы.
- Аман Әлібек Бақытжанұлы** – тарих ғылымдарының кандидаты, Қ.Жұбанов атындағы АӨМУ «Тарих және аймақтану» кафедрасының аға оқытушысы.
- Байганова Алтынзер Мынтургановна** – педагогика ғылымдарының кандидаты, МАИН академигі, Қ.Жұбанов атындағы АӨМУ «Информатика теориясы және оқыту технологиясы» кафедрасының аға оқытушысы.
- Бегимбаева Жибек Сагинбаевна** - кандидат исторических наук, доцент кафедры «Отечественной истории и исторических дисциплин» АРГУ имени К.Жубанова.
- Бекнияз Жайнагүл Амандыққызы** - М. Оспанов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік медицина университеті «Тілдер» кафедрасының оқытушысы.
- Бигалиева Марал Жолдаскалиевна** – техника ғылымдарының кандидаты, Қ.Жұбанов атындағы АӨМУ «Ақпараттық жүйе» кафедрасының доценті.
- Бисембаева Ақтоты Жалғасбайқызы** - «№8 жалпы орта білім беретін мектеп» ММ. Шалқар қаласы, қазақ тілі мен әдебиетінің мұғалімі.
- Бисенбаева Салтанат Бибитовна** – Қ.Жұбанов атындағы АӨМУ «Математика» мамандығының 4 курс студенті.
- Burankulova Elmira Temirbaevna** - Aktobe regional state university after K.Zhubanov, Foreign languages faculty, German philology chair Professor assistant of German philology chair.
- Габбасов Асылан** – студент 2 курса по специальности «Юриспруденция» АРГУ имени К.Жубанова.
- Дусаев Хамит Базлахметович** - кандидат сельско-хозяйственных наук, доцент кафедры «Менеджмента», Оренбургский государственный университет.
- Есенжолова Гулдария Нурумбетовна** - Қ.Жұбанов атындағы АӨМУ «Информатика» мамандығының 2-курс магистранты.
- Жангереев Зейнур Амангалиевич** - преподаватель кафедры «Физвоспитания» АРГУ имени К. Жубанова.
- Жанпейсова Күндіз Әсімбекқызы** – Жұбанов атындағы АӨМУ «Информатика» мамандығының 2-курс магистранты.
- Жумагамбетов Серик Смагулович** - кандидат педагогических наук, старший преподаватель кафедры «Физвоспитания» АРГУ имени К. Жубанова.
- Жумагамбетов Талгат Смагулович** – доктор исторических наук, профессор, преподаватель кафедры «Истории и регионоведения» АРГУ имени К.Жубанова.
- Жунусов Сабихан Уалиханович** - студент 4 курса по специальности «История» АРГУ имени К.Жубанова.
- Жұбаев Абзал Қаңтарбайұлы** - физика-математика ғылымдарының кандидаты, Қ.Жұбанов атындағы АӨМУ «Эксперименттік және теориялық физика» кафедрасының меңгерушісі.
- Жұманазар Жадыра** - Байешов атындағы Ақтөбе университеті «Педагогика және психология» кафедрасының оқытушысы
- Исмагулов Кайрат Еслямкалиевич** - кандидат юридических наук, старший преподаватель кафедры «Уголовно-правовых дисциплин» АРГУ имени К.Жубанова.

Казакова-Апкаримова Елена Юрьевна - доктор исторических наук, ведущий научный сотрудник ИИиАУрО РАН, профессор кафедры «Общей и экономической истории» УрГЭУ (город Екатеринбург)

Канатбаева Эльвира – студент 3 курса специальности «Юриспруденция» АРГУ имени К. Жубанова.

Капарулина Таисия Яковлевна - старший преподаватель кафедры «Германской филологии» АРГУ имени К.Жубанова.

Қалыбаева Айгүл Жакыповна - гуманитарлық ғылымдардың магистрі, Қ.Жұбанов атындағы АӨМУ «Герман филологиясы» кафедрасының оқытушысы

Қарамырзиев Текей Қарамырзаұлы - экономика ғылымдарының докторы, профессор Атырау мұнай және газ институтының Инновациялық жобаларды және өндірістік қызметтерді техника-экономикалық дәлелдеу және бизнес жоспарлау ғылыми орталығының директоры.

Қожахметова Әсемгүл Бекшайынқызы – Қ.Жұбанов атындағы АӨМУ «Математика» мамандығының 4 курс студенті.

Коньсбаева Асемгул Аралбаевна - студентка 4 курса специальности «Физика» АРГУ им. Жубанова.

Қоңырбаев Сағымбай Ақпарұлы – Қ. Жұбанов атындағы АӨМУ «Азаматтық-құқықтық пәндер» кафедрасының оқытушысы.

Қосмұратов Айбек Қабашұлы - Қ.Жұбанов атындағы АӨМУ «Дене тәрбиесі» кафедрасының оқытушысы.

Курманова Айгүль Куанышевна – кандидат юридических наук, старший преподаватель кафедры «Гражданско-правовые дисциплины» АРГУ имени К. Жубанова.

Мустафин Фархад Маратович - магистр историй, преподаватель кафедры «История Казахстана» АРГУ имени К. Жубанова.

Мырзабеков Серікжан Әбілханұлы – педагогика ғылымдарының кандидаты, АӨМУ «Математика және МОӘ» кафедрасының доценті.

Omırbaeva Kulyash – professor of Aktobe regional state university after K.Zhubanov, candidate of Pedagogical sciences.

Отарова Райхан Нағыметуллақызы - «№8 жалпы орта білім беретін мектеп» ММ. Шалқар қаласы, тарих пәнінің мұғалімі.

Отаров Хасен Тоқтарұлы - физика-математика ғылымдарының кандидаты, Қ. Жұбанов атындағы АӨМУ «Іргелі және қолданбалы математика» кафедрасының доценті.

Петрошук Наталия Романовна - старший преподаватель кафедры «Методики общественно-гуманитарного образования и воспитания» Киевский университет имени Бориса Гринченка, Украина.

Ружевиц Яна Игоревна - преподаватель кафедры «Иностранных языков», Николаевского национального университета имени В.А. Сухомлинского, Украина.

Сансызбаева Айгүл Еркінқызы – Қ. Жұбанов атындағы АӨМУ «Физика» мамандығының 4 курс студенті.

Сартабанов Жайшылық Алмағамбетович - физика – математика ғылымдарының докторы, профессор. Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті.

Сәдуақас Нұрбол Әбділлаұлы - филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қ.Жұбанов атындағы АӨМУ «Қазақ тілі теориясы және оқыту технологиясы» кафедрасының оқытушысы.

Скурыдин Вадим Львович – инженер, учредитель ТОО «Академия Феникс».

Сомтемір Айдана Берікқызы - Қ.Жұбанов атындағы АӨМУ «География» мамандығының 3 курс студенті.

Сундетова Ақмарал Нағашыбаевна – преподаватель кафедры «Общественно-гуманитарных дисциплин» ЗКГМУ имени М.Оспанова.

Сұлтанғали Нұрия Октябрьқызы - Қ.Жұбанов атындағы АӨМУ «Физика» мамандығының 4 курс студенті.

Таванова Назгул Мырзагалиевна - магистрант 2 курса специальности «Математика», АРГУ имени К.Жубанова.

Тамашева Айжан - Ақтөбе қаласы, №42 мектептің қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі.

Tasmambetov Zhaksilik - Aktobe regional state university after K.Zhubanov, doctor of Physical and Mathematical sciences, professor of the Department of Computer science and Computer Engineering.

Тлеубергенова Мадина Альмухановна - кандидат физико-математических наук, старший преподаватель кафедры «Математики и МПМ» АРГУ имени К.Жубанова.

Төлегенова Гульмира Ганибетовна - гуманитарлық ғылымдардың магистрі, Қ.Жұбанов атындағы АӨМУ «Герман филологиясы» кафедрасының оқытушысы.

Турғанбаев Муканбеткали Абдикадирович – кандидат экономических наук, доцент кафедры «Государственного управления и маркетинга» АРГУ имени К.Жубанова.

Тяпухин Алексей Петрович - доктор экономических наук, профессор, Оренбургский государственный университет, г. Оренбург.

Умаров Малик Капенұлы - Қ.Жұбанов атындағы АӨМУ «Дене тәрбиесі» кафедрасының оқытушысы.

Умирзаков Нурлан Адилжанович - Қ.Жұбанов атындағы АӨМУ «Дене тәрбиесі» кафедрасының оқытушысы.

Фризен Дмитрий Яковлевич - кандидат исторических наук, старший преподаватель кафедры «Истории Казахстана» АРГУ имени К. Жубанова.

Хан Доонид Ильич – кандидат педагогических наук, профессор кафедры «Математики и МПМ» АРГУ имени Жубанова.

Zhakhina Riskul' - Aktobe regional state university after K.Zhubanov, candidate of Physical and Mathematical sciences, head of the department of Informational Systems.

Яценко Тамила Алексеевна - кандидат педагогических наук, старший научный сотрудник Института педагогики Национальной академии педагогических наук Украины, Докторант лаборатории литературного образования.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

Актюбинского регионального государственного университета

им.К.Жубанова

2005 жылдан бастап шығады

Издается с 2005 года

Үш айда бір рет шығады

Выходит один раз в три месяца

Редакция мекен-жайы:
030000, Ақтөбе қаласы,
Ә. Молдағұлова д-лы, 34
Қ. Жұбанов атындағы
Ақтөбе өңірлік мемлекеттік
университеті

Адрес редакции:
030000, город Актобе,
пр-т А. Молдагуловой, 34
Актюбинский региональный
государственный университет
имени К. Жубанова

Телефон: 8(7172) 24-95-64, факс: 56-82-80, e-mail: vestnikarsu14@mail.ru

Жауапты редактор: Қараша Г.Д.
Ғылыми қызметкер: Қонақбаева С.Ы.

Шығарылған күні 20.06.2014

Форматы А4. Көлемі 24,62 баспа табақ. Таралымы 300 дана.
Тапсырыс № 185 Бағасы келісім бойынша.
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің
редакциялық-баспа орталығында басылды.
Мекен-жайы: Ақтөбе қаласы, Ағайынды Жұбановтар көшесі, 293

Дата выхода 20.06.2014

Формат А4. Объем 24,62. Тираж 300 экз.
Заказ № 185 Цена договорная.

Отпечатано в редакционно-издательском центре Актюбинского регионального государственного
университета имени К.Жубанова.
Адрес: г.Актобе, ул.Бр.Жубановых, 293

Жарияланған мақала авторларының пікірі редакция көзқарасын білдірмейді.
Мақала мазмұнына авторлар жауап береді.

Опубликованные материалы авторов не отражают точку зрения редакции.
За содержание статьи ответственность несут авторы.